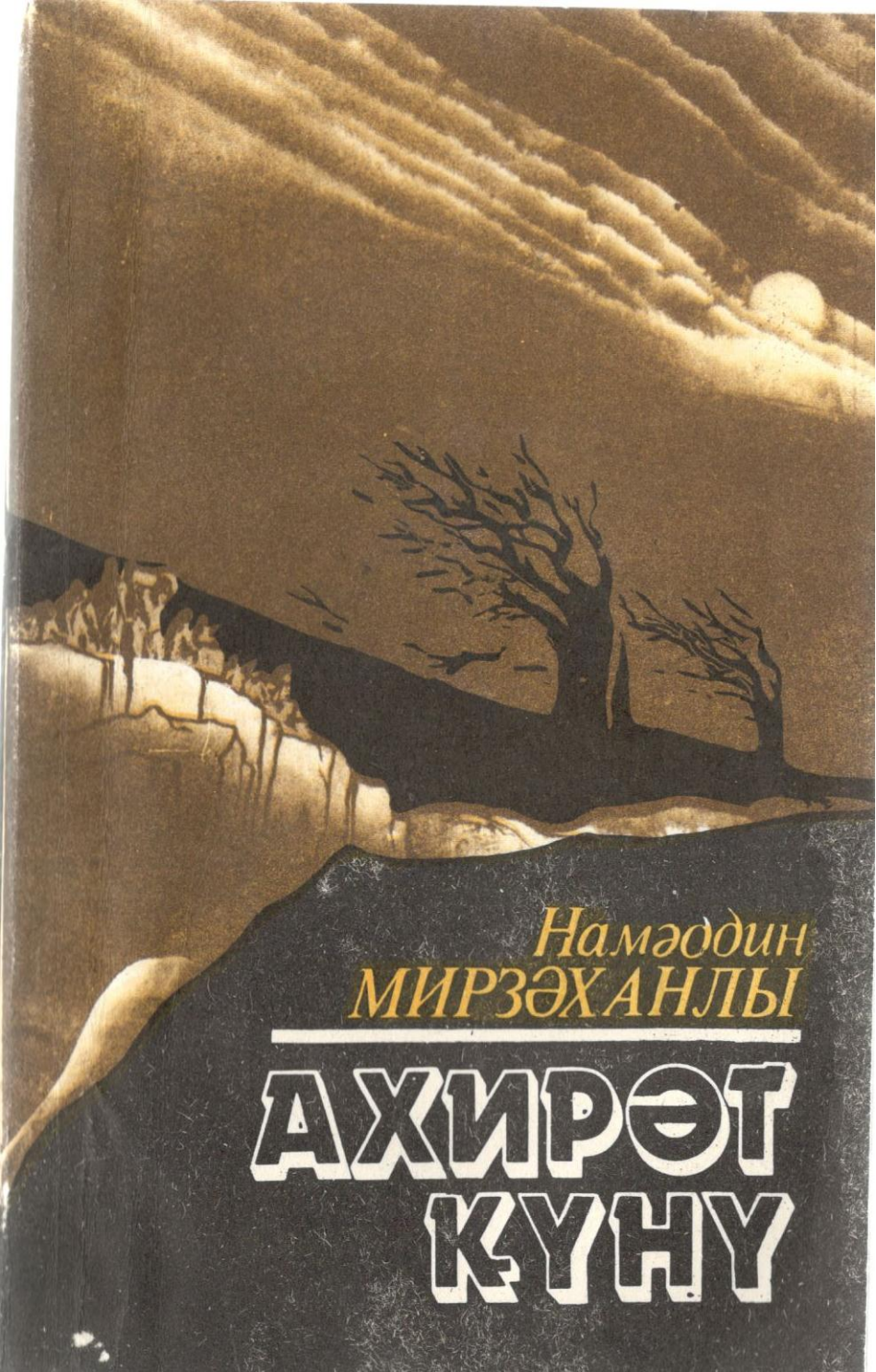

Намәддин
МИРЗӘХАНЛЫ

**АХИРӘТ
КҮНҮ**

86.
N 66

Намәддин
МИРЗӘХАНЛЫ

АХИРӘТ КҮНҮ

ОХ	Quba rayon MKS
----	-------------------

БАКЫ
КӘНЧЛИК
1992

Редактору *Таһирә Мухтарова*.

Намәддин Мирзәханлы.

М66 Ахирәт күнү. Б.; Кәнчлик, 1992 — 160 сәһ.

Китаба дахил едилмиш повест вә һекајәләрдә јазычынын охучуја ашыламаг истәдији бир әсас гајә вар: инсаны көкүндән, дининдән, әгидәсиндән ајырыблар, мангуртлашдырыблар. Инсанлар аллаһсызлашыблар, бүтүн фәналыгларын көкү бундадыр. Аллаһы онлара гајтармаг лазымдыр. «Ахирәт күнү» повестинин бу сөзләрдә башламасы да тәсадүфи дејилдир: «Аллаһ, бу јазы бәндәнинизин Сизә кичик ибадәтидир, Сизи инсанлара гајтармаг чәһдиндән башга бир шәј дејилдир».

Гурмасызлыг, аз сөз вә деталларын чохлуғу илә охучунун јаддашында силинмәз изләр бурахмаг бу јазыларын әсас мәзијјәтидир.

Китаб мүәллифин вәсаити һесабына нәшр олунамшудур.

М 4702060201
М 653/07/—92 е'лансыз

Аз 2

ISBN 5—8020—0796—6

© «Кәнчлик», 1992

МҮГӘДДИМӘ ӘВӘЗИ ВӘ ЈА МҮӘЛЛИФ ҲАГГЫНДА

Н амәддин Мирзәханлынын јарадычылығы илә «Улдуз» журналында нәср шө'бәсинин мүдири вәзифәсиндә ишләдијим вахтдан танышам. О вахт Н. Мирзәханлы «Чәһәннәмш көрмүш адам» повестини редаксијаја кәтирмишди. Бу һекајәдән сонра һәм «Улдуз»а, һәм дә «Азәрбајчан» журналына кәлән јүзләрдә роман, повест, һекајә охумушам, рә'ј сөјләмишәм, Н. Мирзәханлынын адыны чәкдијим повестини унутмамышам. Мән буну јазычынын бәјүк уғуру һесаб едирәм. Н. Мирзәханлынын нәсри нағылчылыгдан, узунчулугдан, гурулугдан узагдыр. О нәдән јазырса лөвһә јаратмаға, аз сөзлә даһа чох мәтләбләри ачмаға чалышыр. Бу нәсрдә миниатүрлүк, бир гәдәр дә поезија вар.

МӨВЛУД СҮЛЕЈМАНЛЫ

Н. Мирзәханлы әдәбијјата кәлишиндә кечикмишдир. Бу да онунла әлағдардыр ки, о, јаздыгларыны чап етдирмәјә кифәјәт гәдәр сә'ј кәстәрмәмиш, өзүнә лазымынча инанмамышдыр. Тәвазөкарлығы вә утанчаглығы да онун әдәби истә'дадынын парламасына мане олмушдур. «Тәмиз һава» повестини «Азәрбајчан» журналына кәтирмәсәјди, о, һәлә дә «кәшиф» олумамыш галачагды. Ады

чәкилән повестин журналымызда чап олунмасы Н. Мир-
зәханлыны әдәби җарадычылыгла чидди мәшғул олмага
сөвг етмишдир.

Н. Мирзәханлынын көзәл нәср дили вар. Бу үслуб она
көзәл әсәрләр җаратмаг имканы верир.

МӘММӘД ОРУЧ.

Повестләр

АХИРӘТ КҮНҮ

*Аллаһ, бу җазы бәндәһизин Сизә
кичик ибадәтидир, Сиви инсанла-
ра җајтармаг чәһдиндән башга бир
шеј дејилдир.*

Сиркин партерләринә гаранлыг чөкүр. Проекторла-
рын кур ишыгы сүтун-сүтун салланыр ашағы, манежә
гангара палтарда, әлли-әлли беш җашында бир киши
дахил олур. Тамашачылара тә'зим едә-едә дурдуғу јердә
фырланыр. Белини гатлајыб дүзәлдәркән узун пенчәји-
нин архасы салланараг гујруг кими буланыр.

Чүссәли киши гипнозун тарихиндән, онун нечә инти-
шар тапмасындан һәвәслә данышыб гуртарандан сонра
е'лан едир ки, инди чә бир дәстә тамашачыны јатырда-
чаг, оныларын үзәриндә психоложи тәчрүбә апарачаг.

— Арзулајанлар бујурсунлар,— дејә о, үзүнү партерлә-
рә тутур.

Партерләрин ашағыларындан, јухарыларындан—һәр
јериндән адамлар галхырлар, кәлирләр манежә сары.

— Бу адамлары јухуја верәчәм инди.

Гипнозчу өзүнә архајын-архајын, кәзишә-кәзишә
данышыр. Бирдән ајаг сахлајараг әлавә еләјир: — Ону
да дејим ки, адамларын һамысы асан гипноз олмур.

Гипнозчу хырда вә јашыл көзләрилә дәрин гујунун
ичинә бахан кими нәзәр салыр һәр адамын көзүнүн ичи-
нә, «Ачылмыш әлин ичиндә нә көрүрләр ки, о чүр јыхы-
лырлар?»—Араларында јыхылмаг истәмәјәнләр дә вар.
Беләләринин дүз көзүнүн ичинә јахындан баха-баха
«јат»,—дејә учадан әмр еләјир гипнозчу.

Манежә чағырыланлар күлләбаран олуналар тәки
сөрәләнибләр. Бирн гадындыр, наголај узаныб, јоғун
гычларыны бүсбүтүн ачыгда гојмушдур. Гипнозчунун
кәмәкчиси—чаван оғлан кәлиб өртүр үстүнү.

вахтдан таныјырам. Бу гадынын көзүндө, үзүндө нө сөһр вардыса, илк дөфө онунла гаршылашанда өзүмү итирмишдим. Дилбәр көзләрини јерә дикәрәк јанымдан кечмишди.

Онларын евләри иш отағымын гәншәриндәјди. Мәним пәнчәрәмдән баханда Дилбәркилин күчә балконлары көрүнәди. Сәки ғырағында битән шам онларын балконлары бәрәбәринә галхыб шахәләнмишди. О балкон јадымдан чыхмыр. Онунла бағлы, бир вихтлар әһәмијјәт вермәдијим шәјләри хатырлајырам. Сәрчәләрин топајла һаваја галхмалары, шам ағачынын башында көздән итмәләри дә јадымдадыр. Күндүзләр балконун ичинә дүшән көлкәни өтән кечәдән галан бир парча гаранлыг һесаб еләмишдим. О ғыш мәнзәрәси таблоја чевриләрәк көзүмүн габағында дурур. Балконун бу тајында пилтә-пилтә јаған гар дәнәләринин һавада учушмасы көзүмдә чанланмагдадыр.

Бир пајыз күнүнүн һавасы да хатиримдәдир. Чискиндән зәриф түл әмәлә кәлмишди. «Түл» үркән кими салланмышды сәмадан. Күләк ону далғаландырыр, тән ортадан ғырыб апармаг истәјирди.

Дилбәркилин күчәләринин ишығы да көзүмдән кетмәмишди. Бу ишыгда күчә ғырағында битән ағачлар јағыш сујунда тәзәчә чимиздирилмиш кими тәмиз вә сакит көрүнүрдү.

Јајын чырчырамасында күчә илә јеријән Дилбәр көзүмүн габағына кәлир. Ачыг, мави палтарынын рәнки дә галыб јадымда. Мәкәр бүтүн гадынлар кими Дилбәр дә рәнкбәрәнк палтарлар кејинмирдими? Палтарларынын башга рәнкләрини унутмушам.

Бу да мәнимчүн сирдир ки, үстүндән он ил кечәндән сонра јадымдан чыхмыш «Дилбәр дәрди» бирдән-бирә тәзәләнмишди. Ајдын дејил ки, Әһлиман нә сәбәбә һәр сәһәр бачысындан сөз салыр. О ки билмир, үрәјимин дәринлијиндә сурәтини кәздирдијим адамлардан бири дә Дилбәрди.

Бу сәһәр дә Әһлиман бачысындан данышды:

— Өлүрдү бачым, — деди.

О сәһәр Әһлиман өз отағына кирди, мән дә өз отағыма. Кечиб отурдум јеримдә. Көпүб хејли галынлашмыш говлуғу габағыма чәкдим. Нечә вихтдан бәри галан мәктубларын чавабларыны һазырладым.

Әһлиман галын диварларын, өртүлү гапыларын о тајындадыр. Мәнсә ичимдә сәһбәт еләјирәм онунла. «Ба-

чыназын дәрдини үрәјимә салырсыз, онун ки дәрд чәкәни вар!»

О сәһәр еркән ојанмышдым. Һараданса ағлыма кәлмишди ки, мән Дилбәри өлүмүн пәнчәсиндән хилас еләјә билләм, бурада чәтин һеч нә көрмәмишдим, садәчә дуруб јанына кетмәк, чарпајысы ғырағында отурмаг лазымды. Үзүнә бахаркән сәһрләнәчәкди.

— Сон ки мәни таныјырсан, — дејә башлајачагдым. Сонра «сәндә һеч нә јохдур,» — дејәчәкдим. — Үрәјинә салма, өлүм горхутмасын сәни, чавансан, чох јашајачагсан». — Бу сөзләримлә дә она тәскинлик верәчәкдим.

Дүнән сәһәр Әһлиман һәмишәки тәк бачысындан сөз салмыр. Мәнә дә хејли мәнасыз көрүнүр өтән кечә фикирләшдикләрим: «Һәким олсајдым јарыјарды јанына кетмәк. Бунсуз һеч чүр мүмкүн дејил».

Бу күн Әһлиман ишә кәлмир. Гәфил хәбәр нә пис өлүр. Ешидирик, Дилбәр өмрүнү бағышламышдыр. Бир тәрәфдән инанмаг истәмирсән бу хәбәр, бир тәрәфдән дә Дилбәрин шүчаәтинә һејрәт еләјирсән. Асан шәјмиш онунчун өлмәк.

Дилбәрин дәфнинә кедирик. Дилбәркилин һәјәтләри адамла долудур. Јахындан, узагдан кәләнләрин сәј-һесабы јохдур. Дилбәрин өлүмү чохларынын үрәјини көјнәтмишди. Онлар сон борчларыны вермәкчүн башларына өләнән нарын пајыз јағышы алтында сакит дајаныблар.

Ән чәтин мәгам чатыр. Дилбәрин чәназәси јердән көтүрүлмәлидир. Биз—бир дәстә киши (Әһлиман да арамыздадыр) тәләсирик Дилбәри о бири дүнјаја јола салмаға. Гадынларла долу отаға киририк. Һәшир-ғиямәт гонур. Итирмирик өзүмүзү. Халчанын ғырағларындан тутуб Дилбәри галдырырыг, икинчи мәртәбәдән енирик һәјәтә. Бош мафә пилләкәнин ајағындадыр.

Гәбиристанлыға үз тутуруг. Адамларын ичиндә итирәм, Ахтарсалар тапаммазлар. Адамлар данышмырлар. Аста-аста јеријирләр. Өзләри дә ки, фикрә кедибләр. Нә фикирләшдикләрини дејә билмәрәм, амма нә гәдәр фикирләшсәләр дә ағылларына кәлән дејил ки, Дилбәрин өлүмүндә пајым вар.

«Көр, нејләмисән, Күндүз!» — Өзүмү күнаһкар сајырам. «Кәрәк кедәјдин јанына». — Ағлыма кәләнләрдән алаб чәкәркән јырғаланан мафә дә чијними әзмәкдәдир. «Чаван бир көзәли јолладын о бири дүнјаја, инсаф-

сыз», — Бу ара жагыш тээдөн шиддөтлөнир, санки јуха-
рыда Аллаһ да көврөлиб көз јашыны төкмөкдөдир.

Күл дәстөлөрилө дајанмыш шакирд топасындан бәстө-
бој, он-он ики јашында бир гыз көрдүклөриндөн дөһшәтә
көлөрөк һөнкүртү чөкир. Бүтүн нәзәрләр дикилир она.
Гыз бахышлара таб кәтирмәјиб гәбиристанлығын тән
ортасыјла гачмаға башлајыр. Гәбиристанлығын гапысы
ағзында тутуб сахлајырлар. Кери гајтарырлар. «Бу һәја-
тын амансыз ганунлары вар, һара гачырсан, гајыт ке-
ри!».

Дәфн узаныр. Исланмышам, үшүјүрәм дә артыг.

— Бизә ағыр итки үз вермишдир, — дејә нитгә башла-
јан мүәллим дә һәр кәлмәдә илишир. Һәр сөзүн арасын-
да нә гәдәр вахт итирир. Дамчылар алнымызы дөјөчлө-
јир. Мүәллимин бизә јазығы кәлмир. «Гырх беш дөгигә-
лик дәрс дејил, мүәллим, гуртар!» — Үрәјимдә дә олса
мүәллимин чавабыны верирәм.

Молла башлајыр. Гәбриһазырлајанлар да тәләсмир-
ләр. «Бурадан гајыдан кими хәстәләнәчәм јәгин ки» —
Мәнә елә кәлир, кеч-тез Дилбәрин өлүмүнә көрә чезамы
алачам. Елә билирәм, Аллаһ мәнә диван тутмағы бир
гәдәр сонраја сахлајыбдыр.

Сирр сахламаг, көрүрәм, мүмкүн шеј дејил. Даһа
бачармырам. Бу мараглы вә тәкрасыз өлүм әһвалатыны
кимсәјә данышмадан өлмәк дә чәтиндир. Јох, данышам
кәрәк.

Һәмин сәһәр бизим рајон мәркәзинин дәрәдиби күчә-
синә буруларкән евләринин габағында, сәкидә дајаныб
машын көзләјирди Јадулла киши. Беләчә чох гаршылаш-
мышдыг. Һәмишә олдуғу кими јенә дә узун голларымы
јелләдә-јелләдә она тәрәф кедирәм. «Әлибош чыхмышам
габағына», — дејә фикирләширәм. Бу вахт о үзүнү дөн-
дәрир. Сәкијлә мәним кетдијим тәрәфә кедир. «Һара, бу
күн кәтирмәјөчәк сәнинки». — Ајаг сахлајыр о. Јәгин
машын көзләдији јадына дүшүр.

Өзүмдәки интуисијадан, башгаларынын үрәкләрини
охумаг бачарығындан хәбәрсизәм.

«Нијә өлмәмисән?» — Арамыздакы мәсафә јарыја
чатаркән фикирләширәм. «Тәј-тушларын чохдан о бири
дүнјададырлар, сән нијә галмысан?» — Елә буну демиш-
дим, Јадулла киши ајаг сахламышды. Мән исә ичимдә
дејинмәјимдән галмамышдым. «Вахтдыр, кедәсән кәрәк».

Дүнјада нә гәдәр гәрибәликләр вармыш. О ахшам
индән гајыдаркән дәрәдиби күчәсинин тининдән көһнә
гоншум Рәһим чыхмышды габағыма.

— Һарадан белә? — Сорумушдум ондан.

— Шаһи-гәрибандан кәлирәм, — демишди.

— Ким өлүб?

— Јадулла киши.

Гулағларыма инанмамышдым.

— Нә данышырсан?

— Бәли, өлүбдүр Јадулла киши.

Һәритимин дону ачыландан сонра дилләнмишдим:

— О, бу сәһәр саппасағ кишијди о, нә олду бирдән-
бирә она?

Мәним суалларым чавабсыз галмышды.

— Нә вахт кечиниб?

— Елә ишә кедиб чатмағыјла чан верибдир.

Рәһимдән нечә ајрылмағым јадыма дүшмүр. Евә
көлөркән јанымдан өтүшән машынылары да, адамлары да
көрмөмишәм. Сән ишә бах, өмрүмдә бир тојугун башы-
ны үзмөмишәм, амма адам өлдүрмүшәм! Инанмаг чәтин-
дир.

Бу күн Јадулла кишини хәјалымда дирилдиб дүнән
сәһәркиләри көзүмүн габағына кәтирмишәм. «Һипноз
еләмишәм сәни», — үрәјимдә Јадулла кишијлә данышмы-
шам. «Һипнозла өлдүрмүшәм сәни».

Јенә дәрәдиби күчәсиндән дүшүр јолум. Күчә елә
тәһһа нә бошдур ки! Јадулла кишинин икимәртәбәли,
јарашығлы еви бүтүн евләрдән сечилир. Пәнчәрәләринә
үрөкпарчалајан бир мәнзунлуг гонуб. Ајналар ағара-аға-
ра донуг вәзијјәтдә јолун ичинә бахыр. Јадулла киши
даһа јолун ғырағында дајаныб машын көзләмир.

Јадулла кишини нечә һипноз еләдијими хатырламаға
чалышырам. Мәнимчүн мараглыдыр. Амма, һејф, көзү-
мүз, јаддашымыз алдадыр бизи. О сәһәр тиндән бурулар-
кән Јадулла кишијлә мәним арамдакы мәсафә хејли
уауи көрүмүшдү көзүмә. Бу күн һәмин күчә бирдән-
бирә көдәлмишдир.

«Һәр дөфә өзүмә тәзә бир шеј ајдынлашдырырам. «Ни-
јә өлмәмисән?» суалыны она аддымларымын аһәнкијлә,
үрәјимин дөјүнтүсүјлә чатдырмышам. Јадулла кишинин
машын көзләмәкдән ваз кечиб сәкијлә о тәрәфә кетмәји
дә тәсадуғи дејилмиш. О, мәним јахынлашмағымдан
нәсә дујубмуш. Јазыг киши мәнән гачмаг истәјиб, ба-
чармајыб.

Жадулла кишини о бири дунјаја јоллајыб, мәнсә галмышам бу дундаја. Кәндимизин јахынлыгындакы чәмән-лијин сәјринә далмышам. Көјүн үзү тәртәмиздир. Күнәш сары табаг кими салланыб сәмадан. Гушлар еләдән-белә, беләдән-елә учушурлар. Рәнкбәрәнк кәпәнәкләр чөлүн һәр јеринә сәпәләнмишләр. Онлар күлләрин, отларын башына доланырлар.

Јахын колун башында отуран сары кәпәнәјә диггәт јетирирәм. Бу ан Жадулла киши јада дүшүр. Сонра елә һесаб еләјирәм, бу кәпәнәк Жадулла кишинин руһудур. «Мән өлдүрмүшәм сәни». — Башлајырам кәпәнәклә данышмаға. «Һеч кәс билмир буну». — Кәпәнәк ганадларыны бир-биринә чырпыр, дедикләримиз тәсдигләјир, «әлбәт, әлбәт», — дејир санки.

Кәпәнәјин хырда көзләри, түклү бығлары, көзәл ганадлары әчаиб бәдәнинә јарашмыр. «Сәни өлдүрүб бөјүк күнаһа батмышам». — Мәнә елә кәлир, фикирләшдикләримиз тутур кәпәнәк. «Нечә еләјим, дирилдим сәни». — Кәпәнәк тәрпәнмәз дуруб санки јахшы-јахшы гулаг асыр мәнә.

Сары кәпәнәјин бөјрүнә ағ кәпәнәк гонур. Онлар үз-бөүз дајаныб бығларыны, ганадларыны тәрпәтмәклә нә исә баша салырлар бир-биринә. Сонра бирликдә һаваја галхырлар. Колдан-кола, чичәкдән-чичәјә гона-гона узаглашырлар. «Кәпәнәкләр дә мәнәббәтләрини изһар еләмәји бачарырлармыш». — Кәпәнәкләр пахыллығыз тутур. Кәпәнәк олмағ истәјирәм. Кәпәнәкләр көздән итәндән сонра евимизә үз тутурам.

Пәнчәрәмдән көрүрәм ки, јолун ғырағында дајаныб такси көзләјән гадыны күләк сојундурмағ истәјир. Гадын бир әлилә дизләрини, бир әлилә дә јахасыны тутуб гојмур күләк өз ишини көрсүн. Гадын машынлар кәлән тәрәфә бојланыр. Таксиләр һарадаса батыблар, кечикибләр. Күләјин әлине фүрсәт дүшүб. Гадынын әјниндәки палтарлары дартышдырыб-дартышдырыб јыртачағ инди. Гадын дағылмыш сачларыны јығышдырмағчын әлләрини галдыраркән күләк өз ишини көрүр. Чылпағ будлар ачыгда галыр. Јол кечән кишиләр бахырлар. Гадын һирслә салыр палтарларыны.

Нәһајәт, кеч дә олса таси кәлир чыхыр, гадыны алыр күләјин әлиндән. Күләк таксинин далынча дүшүб баш-

лајыр ону говмаға. Бу дәм гапым чырылдајыр. Сәсинә чөнүб архаја бахырам. Гарајаныз, конбул бир гадын ки-рир ичәри.

— Ај оғул, — дејә башлајыр о. Гапы јахынлыгындакы етулун биринә әјләшиб әләвә еләјир:

— Гоншуларымызын бағ-бостан суламаға сулары нар, мәнимсә ичмәјә сујум јохдур.

— Мән нејләјә билләм, хала?

— Чәримә еләјин.

— Еләјирик, һеч бир тә'сири јохдур.

— Бәс нечә олсун?

— Аллах билир.

Гадын јаныма кәлмәјинә пешманламыш кими отағымы тәрк еләјир.

Мүдирин јанына чағырырлар мән. Дуруб кедирәм, Мүдирин башына чох адам јығышмышдыр. Мүдир, сәғиндә-солунда ајағ үстүндә дајанан адамлардан хәбәр-сизмиш кими кағызлары голламагдадыр. Имзаладығларындан нечәсини узадыр мәнә. Әризә саһибләриндән бири габағымда үзбөүз дајанмышдыр.

— Мүдир, — дејирәм, — бу кишинин евинә су чәксәк, ондан бәридәки бешмәртәбә сусуз галачағ.

— Ветерандыр, чәкмәлијик, — дејир мүдир.

Әризәләр әлимдә отағыма гајыдырам. Дилхорам. Јәгин сәбәб мүдирдән алдығым чавабдыр. Пәнчәрә габағында фикрә кедирәм. Күчәјә бахырамса да мүдир көзүмүн габағындан кетмәјиб. Сонра јолдан өтәнләр диггәтимиз чөлб еләјир. Инди чә отағымдан чыхан гадын јол кәнарында дајаныб машын көзләјир. «Аллаһсыз адамларла долудур бу дунја». — Үрәјимдә јол ғырағындакы гадынла сәһбәт еләјирәм. «Аллаһсыз адамлар ин-сафсыз олулар». — Бу ара гадын јол кечән таксијә әл галдырыр. Такси јел кими кечир. Узаглашмагдакы таксинин далынча баха-баха галыр гадын. Сонра о, автобус әл галдырыр. Автобус да дајанмыр. «Аллаһсыз адамлар чохалыб дунјада». — Буну дејиб чәкилирәм пәнчәрә габағындан.

Кәмимиз нәјәсә тохунуб дајаныр.

— Аварија, аварија, — дејә кајутумузун габағында кимсә ғышгырыр.

Күпемиздәкиләр бир анда ајаға галхырлар. Ичәри ачылмалы гапыны чөл тәрәфә итәләјирләр. Фәлакәт баш

верэндэ инсанлар өзләрини итирилләр вә бунунла да өлүмләрини хејли асанлашдырырлар.

Енликүрәкли кишиләр гапыја күчәнирләр. Гапы ачылмыр. «Чәкилин гапыдан»,—демәк истәјирәм, дилим тутулур.

—Итирмәјин өзүнүзү! Әввәл ушаглара, гадынлара, гочалара көмәк еләјин, јол верин!

Данышанын кимлији сонра бәллиләшир. Диварын ичиндә, көзәкөрүнмәз јердә кизләнмиш радиојмуш данышан.

Биз кишиләр башымызы бир гәдәр әјри тутараг донуг көзләримизлә јухары баха-баха аглашан ушагларын, гадынларын габағыны кәсмишик. Истәјирик онлардан әввәл чыхыб, гуртараг чанымызы. Намы кими мән дә горхурам өлүмдән. Индицә өлүм көпүкләнә-көпүкләнә кирәкәк гапынын алтындан. Навамызы уда-уда, бәдәнимизи сојуда-сојуда галхачаг јухары. Ичимизә долачаг. Сонра...

Елә бил Аллаһын бизә рәһми кәлир. Бирдән көзләнилмәдән гапымыз ачылыр. Дәһлизә атыларкән аз галыр јыхылаг. Инсан селинә гарышырыг. Бу сел апарыр бизи. Дар дәһлизлә кедиб-кедиб јухары галхырыг. Бир дә көрүрүк, кәминин көјәртәсиндәјик. Көјәртәнин јарысы судур. Су күмүшү рәнкдәдир. Гара адамлар кәминин гара бурну үстүндә топалашырлар. Бурадан гајыглара атылырлар, Күмүшү дәнизә төкүлүшүрләр. Јан-јөрәм-дәкиләр сакит дајаныб нөвбәләринин чатмасыны көзләјирләр. Суда батанлара тамаша еләјирләр. Дәнизин дибиндән сујун үзүнә гајыданларын көзләри балыг көзләри кими ачыгдыр. Онлар әлләрини наваја узадыб јапышмаға шеј ахтарырлар.

Бир оғлан ушағы башыны анасынын гылчасына сөјкәјиб чијинләрини атдандырмагдадыр. Сәссиз аглајыр. Күмүшү су топулларыма чатыр. Өлүм гарышга јеришилә ајагларымла јухары галхмагдадыр. Мәнсә һәлә дә јеримдә тәрпәнмәз дајанмышам. Адамлар габағымда батырлар, итирләр, гајытмырлар.

«Аллаһ, сән көмәк ол!» — Үзүмү Күнәшә тутуб дејирәм. Сонра көрүрәм, Күнәшин алтындан ағ көјәрчинләр кими ики гагајы пејда олду. Дајаныб тамаша еләјирәм гар кими ағ гагајылар. Аһ, нечә дә бәхтәвәрдиләр! Онларын дәниздә батмаг горхусу јохдур. Гагајылар даша дөнүб бурахырлар өзләрини ашағы. Мәнә јахынлашырлар. Үстүмдә гыј вура-вура фырланырлар. «Нә истәјирләр?» — фикирләширәм. Гагајыларын чыхардығы ојун-

дан һеч нә анламырам. Гагајылар мәнә истәдикләрини наһа сәлә билмәдикләринә көрә әсәбиләширләр санки.

Дәниз дөшүмә кими галхыбдыр. Наваланмыш бир кини көјәртәнин дајаз јериндә биһудә јерә о баш-бу наһа гачмагдадыр. «Нә јахшы ағлым үстүмдәдир» — дејә фикирләширәм. Сонра көзүмү саһил тәрәфә дикирәм. Мәнә елә кәлир, үфүгдән, индицә дорларын башлары галхачаг, Вомбош, тәһһа үфүгдән о јанда һәјат сөнүб санки. Инсанлар бизи јаддан чыхарыблар. Онлар бизә кира нараһат дејилләр зәррә гәдәр дә. Көмәк әлләрини үстүмәгә төләсмирләр. Аһ, индицә батачағыг. Чох аз галымышдыр. «Аллаһ, сән көмәк ол!» — Башга һеч бир ағым галмамышдыр.

Башыны анасынын гылчасына сөјкәмиш ушаг анасынын гучағындадыр. Ана бир әлилә дәнизи дөјәчләмәкдәдир. Дәниз исә шоркөз киши кими киришмишдир гадына. Јахмаға чалышыр. Санки нијјәти... Гадынын палтарлары бәдәнинә јапышыб. Елә бил лүт мадардыр. Дәниз һамар, сүрүшкән, парылтылы гадын әндамыны ачкөзлүклә нәләмагдадыр. Сонра дәниз гадынын ағзындан өпүр. Гадын түпүрүр дәнизин үзүңә.

Сонра дәниз мәним башымы гатыр. Силләләјир, га-наһајыр мән. Тәпә бојда бир далға чыхыр үстүмә. Мән онун алтында галырам. Көзләримә, гулагларыма, бурну-ма су долур. Сујун үзәринә нә вахт галхырам, хәбәрим олар. Бирдән дәниз сакитләшир. Вә бир гәдәр дә аша-ғы өпүр. Бу вахт фыххырты сәси ешидирәм. Чөнүб архаја бахырам. Ушағыны итирмиш гадыны көрүрәм. Нә јахынлығымдадыр. Көзләрини ачыб бахмыр мәнә. Навасыны тапмагчын сујун алтына гајыдыр.

Гадынын дәниз дибиндә ушаг ахтармағы чох чәкир. Истәјирәм, чыхсын, јапышсын мәнән. Ону хилас еләмәк нијјәтинә дүшүрәм. Сујун үзәринә галхмасыны көзләји-рам. Амма јох. Гадын әвәзинә онун сон нәфәси чыхыр сујун үзәринә. Бу нәфәс дә өзүндән бир овуч көпүк гојуб гарышыр наваја. Сонра јенә бир далға кәлир, о бир овуч көпүк өз көпүкүнә гатыб апарыр узаглара.

Истигамәтләри итирмишәм. Саһил һајанда галыб билмирәм. Голларымын гуввәси дә түкәнмәкдәдир. Ба-наһа гагајылар јығышырлар. Чығыр-бағыр салыблар. Мән чыхармаг истәјирләр, бачармырлар. Саһилдәки-ләри көмәјә чағырырлар. Көмәјә кәлән олса узагдан гагајылары көрәкәк.

...Көзүмү ачырам, нә дәниз вар, нә дә гагајылар. Елә

бил јухудан ајылмышам. Чарпајыларын јан-јана, сых-сых дүзүлдүју отагда ағ халатлыларын арасындајам.

—Өзүнө келди, өзүнө келди, — дејө ағ халатлылар севинирләр.

Палтарларымчын көз көздирирәм. Палтарлар јох-дур. Мәни сојундурублар. Адјалын алтында лүтәм. Га-дынлар көзләрини мәнө дикиб дүшдүјүм вәзијјетө күлүм-сәјирләр.

...О гәзадан сонра сәрсәри кими олмушам. Адамла-рын һамысыны хатакар санырам. Машынларда, тәјјарә-ләрдө, һәтта пијада да јол кетмәјө горхурам. Һүндүр биналарын јанындан өтүшмәк мәғамы чатаркән күчәнин алчаг евләр олан сәкисинө кечирәм. Мәнө елө кәлир, уча биналарын балконларындан, пәнчәрәләриндән һәр нө олса атарлар, дүшә биләр башыма. «Адамлар ағылсыз ушаглар кими олублар инди», — дејө фикирләширәм.

Бизим о бојда кәми гәзасына гәзетин ахырынчы сәһи-фәсинин ахырынчы сүтунунда кибрит гутусу бојда јер ајырмышдылар. Капитаны мұһакимә еләјирләр. Капита-нын сәрхошлуғу үзүндән гәза төрөнибмиш. Он ил иш кәсибләр. Гәзети кәнара толазлајыб мәјуслашырам. «Аллаһсыз капитанын ишинө бахан һакимин дә Аллаһы јохмуш», — дејирәм. «Аллаһсыз адамларын әлиндән һара гачаг, нечө хилас олаг?» — фикрө кедирәм...

Бизим кәнд дағын дөшүндәдир. Евимизсә кәндин јухары башында, бүтүн евләрдән һүндүрдәдир. Билмирәм, бабам еви нијө белә јердө тикиб? Санки тәјјарәдән ба-хырсан ашағы.

Үзбәүздә, вадинин о тајында, евләрин бир-биринө сөјкәнә-сөјкәнә јухары галхдығы гоншу кәндө кетмәкчүи дәрин бир дәрәјө дүшүб галхасан кәрәк. Дәрәнин диби-дән ити чај ахыр. Үстүндә дар көрпү вар. Јеријәркән ләнкәр вурур. Бу ләнкәр вуран көрпүнүн јашы чохдур. Ики кәндин чамааты бирләшиб тәзә, енли, һәр чүр ма-шын кечә билән көрпү тикәчәкдиләр...

Инди о ләнкәр вуран көрпүјө нечө вахтдыр инсан ајағы дәјмир. Сәмәни кими от галхыб ора.

Даһа о тајда кечәләр һәјәт-бача ишығларыны јана-јана гојмурлар. Пәнчәрәләрден сүзүләнләри дә кизлә-дирләр. Горхурлар ки, күллә атарыг ишығлара. Радио-ларын сәсини дә батырыблар.

О тајын гатран кими гаранлығында Анушкилин евләрини арајырам. Әввәлләр һәјәтләринин дөрд јанында ишәглар сајрышырды. Онларын евләри олан јерө көзүмү дикиб «нө јаман јаса батыбсыз», — дејө баш-лајырам үрөјимдө Анушла данышмаға. «Бир белә мил-ләтәлик олар? Нө гәдәр әвәз чыхарлар? Даһа бәсди-рин! Гуртарын, нөгтә гојун әдавәтө, кин-күдурәтө!» — О тајда ачылан гапыдан ишыг дағылыр кәндимизин үстүнә.

Һәр сәһәр күнәш кәндимизин архасындан бојланыб тарын дағын ағ зирвәләринә сарымтраг сачагларыны кәләләјәркән јухудан ојанырам. Сонра күнәш Анушкилин евләрини ендијәркән ејванымызда көрсәнирәм. Бизим ејван јан-јерәси ачыг дамдыр. Алтында әмим арвады јаныр.

Сәһәр кимнастикасына башлајараг голларымы дүз-јана уадыб, сонра салласам, бу Ануша верилән парол-лур. Мә'насы одур ки, гушам, учуб кәлиб сизин балко-нунуза гоначағам. Чавабында Ануш сүпүркә көтүрүб башлајачаг ејванларыны сүпүрмәјө.

Бу сәһәр Ануш ејванда көрүнмәди. Күн көјүн һара-сына галхды, чамаатын нахыры һәлә дә кәндин ортасын-да галырды. Ушаглыг достум Роберткилин евләринин габагына чохлу адам јығышмышды. «Нө олуб орада?» — тәвәжүбләнмишдим.

— Анопкилә нијө јығылыб о гәдәр адам? — Әмим арвады да дәрәнин алтындан башыны чыхарыб соруш-мушду.

Чијинләримни дартыб чаваб вермәјө сөз тапмамыш-дым. Бөд хәбәр күлөк кими кәндин бу ајағындан кириб и башындан чыхмышды. Әскәрликдә Робертин башына иш кәлибмиш. Камчаткадан өлүсүнү кәтиридиләр.

Үзүмү о таја тутуб ноһурун ғырағында дајанан, бел-ләрини күн ғыздыран инәкләрә бахмышдым. Онлар һеч нәхт индики гәдәр пәришан вә јазыг көрсәнмәмишдиләр.

Даһа вахтлардакы кими бу сәһәр дә јухуја кедиб галмышдым. Гапыма арамсыз јумруг вә тәпик зәрбәлә-ри ендирилмишди. Мәнсә ајылмамышдым.

— Күндүз, Күндүз...

Елө билмишдим, мешәнин дәринлијиндә батыб гал-мышам.

— Төв ол, галх ајаға! — Бу сәс хејли јакынлыгда ешидилмишди. — Ә, нијө өлүб галмысан? Дурсана!

Ајылыб көзүмү ачаркән көрмүшдүм, гапымы бәрк-

бөрк жүмруглажырлар. Инди чө сындырыб ичәри кирәчәк-диләр санки. Дикәлмишдим. Јеримин ичиндә отуруб сорушмушдум:

— Кимсэн?

— Ермәниләр кәлибләр. — Әмим арвадынын сәсиј-ди. — Кәндиң ајагындадылар. Бир саат вахт верибләр. Чыхмалыжыг кәнддән, Чыхмасаг...

— Нејләјәчәкләр?

— Гыражахлар.

Ајага галхыб тәләм-тәләсик кејинмишдим. Гапыны ачанда көрмүшдүм, әмим арвады сөзүнү дејиб кетмиш-дир. Кәнддәки һај-һарајы ешидиб ејвана чыхмышдым. Итләр ағыз-ағызга вериб һүрүшүрдүләр. Инәкләр дә учадан бөјүрдүләр. Онлар күн тутулаңда да белә сәсләр чыхармышдылар.

Анушкилин ејванларыңдан јујулуб асылан гара пал-тар матәм бајрагы кими далғаланмагдајды. Әмим арва-ды һәр әлиндә јекә бир чамадан саллајараг һәјәтә чыхмышды. Ганрыларга чијни үстүндән мәнә бахмышды.

— Кејинмәмисән һәлә? — Сорушмушду.

Мән бир гәдәр дә јахынлашараг чәрәј:

— Һара кедирсиз? — дејә дилләңмишдим.

— Азәрбајчана көчүрүк, — демишди.

— Орадакыларың көзү атданыр бизимчүн?

— Одур еј, һамы јыгышыб ора. — Әмим арвады дәрә-нин дибини көстәрмишди.

Сонра әмим арвады һәјәтдән чыхмышды. Мәнсә евә гајытмышдым. Кејиниб дәрәнин ашағысына еңмишдим. Дәрәнин дибиндә ағлашмајды. Адамларың сых топасына нечә јахынлашмышам, хәбәрим олмајыб. Онлар арала-ныб мәнимчүн јол ачдылар. Әјилиб ашағы бахдым. Бир нәфәр үзүгәјлу узанмышды јердә. Бибими көрәндән сонра таныдым јердә узанмышы. Бибим, оғлунун јаныны кәсдириб отурагаг көз јашларыны ахыдырды.

— Нә көзләјирик? Ахшама дүшмәјәк, басдыраг! — Бунлары Әсәд киши демишди.

— Бу ганы јердә гојмаг олмаз, — һәрә бир шеј да-нышмышды.

— Сиз кедиң, мәнсә чыхмајачағам кәнддән. — Сөзүмү демишдим.

Әсәд киши дејиләнләрә әһәмијјәт вермәјиб өлүнү галдырмагчың әјилмишди. Она бахыб башгалары да јапышдылар өлүдән. Мән бибим оғлу Тураның ајагла-рыңдан тутдум. Тураны голларымызың үстүндә апардыг.

— Бура јахшыдыр, — дејиб габагда кедән Әсәд киши ајаг сахламышды.

Тураны учуг мәсчид бинасының јахынлығында дәфн еләмәк гәрарына кәлдиләр. Дикдириң тәмиз, отлуг јери-нә гојулду чәназә. Тез бир заманда һараданса бел, кү-лүңк, дәфн үчүн нә лазымдырса тапыб кәтирдиләр. Гәб-рин газылмасына башланды.

Әсәд киши газылыб гуртармыш гәбриң гырағына кәлди. Дајанмага һүндүр јер сечди. Дәриң, ичи бош, диби гаранлыг гәбрә көзүнү дикәрәк:

— Тураң бала, — дејә башлады. — Раһат јат бу торпа-да. Сәң бизим гочаг баламызсан. Сәни бурада дәфн еләсәк дә, сәң бизимләсән, сәни үрәјимиздә апарырыг.

Әсәд кишиниң ишарәсијлә Тураны еһмаллыча гәбриң ичинә ендириләр. Бибим һөңкүртү чәкиб ағлајыр. Адам-лар онун һөңкүртүсүнә әһәмијјәт вермәјиб гәбри тор-пагла долдурмагдадылар...

Дәфи гуртарыр. Узун бир алај башы гарлы дага үз тутуб кетмәкдәди. «О учалыгда дага нечә галхачаг-лар?» — Чамаатың дәрдини чәкирәм. Адамларың арасың-да Әсәд кишини арајырам. О, чәркәјә дүзүлмүшләрдән һансы күрәји еңлиниңсә габағында аддымламагдадыр.

Биз, әң јахың гоһумлар ахыра галмышыг. Һамы га-лын кејиниб, мәнсә назик көјнәкдәјәм. Јахам да ачыг-дыр...

— Елә-белә кедәчәксән? — Бибим сорушур.

— Мән кетмәјәчәјәм, галачам, — дејирәм.

— Истәјирсән ки, сәң дә, — дејиб халам оғлу Кәң'ан Тураның гәбрини көстәрир.

— Оғлум, — дејә дәрддән јумшалмыш бибим билмир мәни нечә дилә тутсун. — Кет, көтүр шеј-шүјүнү, гајыт, чат бизә! — дејир.

Инсан ајагы кәсилмиш күчәләрлә, саһибсиз галан евләриң арасыјла кери гајытмагдајам. Дүлкәр Вәлиниң евинә чатанда ајаг сахлајырам. Вәлиниң пәләңк бојда ити зинкилдәјир, вурнухур, ачыг һәјәтдә каһ о баша, каһ бу баша гачыр, зәңчириңи гырмагчың әлләшир. Мәни көрчәк дајаныб гулагларыны шәкләјир. Һәмишәки тәк һавајы-һавајы һүрмүр. Гујругуну булаја-булаја дајана-раг мәрһибан көркәм алыр. Донуг көзләријлә мәрһәмәт диләјир. «Кәлсин, Вәли ачсын сәни», — дејиб узаглашы-рам.

Јолун солунда, Балашириңиң гапылары тајбатај ачыг имарәтиңиң габағында, гуру јарпагларың арасында ешә-

ләнән бир дэстэ тојуға раст кәлирәм. Гырмызы хорук тојуглардан аралыда, ачыг вә һүндүр јердә дајаныб гар тоју кәнддән гонаг чағырымш кими банламагдадыр.

Бир гәдәр кедиб тини буруларкән евимизин ағ диварларыны, сонра да дамымызда отуран бир сүрү көјөрчинн көрүрәм. Шаһын ләшкәри кими сәрәләнибләр. Чарыгырағындакылар әскәрләр тәки кешик чәкирләр. Индија чән дамымызда бу гәдәр көјөрчин отурмамышды.

Јахынлыкта бузов сәси ешидирәм. Әмим арвадыклин һәјәтләриндән кәлир сәс. Һәјәтә кечирәм. Гаранн төвләнин гапысыны ачыб бузову чыхарырам ишыглы дүңјаја. Һејван да севинәрмиш! Һәјәтин ичиндә гачы ағачларын арасындан гыҗачы-гыҗачы бахыр мәни. «Даһа көрүнмә инсанларын көзүнә» — дејә бузовла данышырам да. Сонра дарвазаны ачыб бузову говурам чөлә. «Еј һејван, јашамаг истәјирсәнсә инсанлардан узат кәз. Кет, гарыш дағ кәлләринә!» — Бузов мәни баша дүшүбмүш кими үз тутур дағлара вә чәјран кими гачмаға башлајыр.

Бизим дағларда илаһинин ғылынчыјла чапылмыш тәки јарыглар чохдур. Биринин бөјүк бир «тағыны» дағыдыблар елә бил. Бу «тағын» ғырағында дајанмышам. Бурадан нечә адламаг һаггында фикирләширәм. Чамаданла биркә мүмкүн дејил. О тајда голумдан тутан ола кәрәк, бүдрәсәм дәрәнин дибиндәјәм. «Бәс бизим көнд адамлары нечә кечибләр бурадан?» — Тәәччүбләнирәм.

Бибимкил көзләмәјибләр мәни. «Ај биби», — дејә ичимдә килејләнирәм. «Бәлкә өлүб галмышам бураларда?».

Толазладығым чамадан о тајда, дикдилин үстүнә дүшүб сүрүшүр ашағы. Бир дә көрүрәм, чамадан дәрәнин дибиндәдир. Дашлара чырпылыб параланыр. Ичин дәки шејләр дә дағылыр. Сәпәләнән палтарларымын јахынлығында кукла ајаглары кими хырда ајаглар, сонра балача, солгун үз көрсәнир. Гыз ушағыдыр. Јатыбдыр елә бил. Гара сачлары ағ дашларын үстүнә сәпәләнмишдир.

Тулланыб јолума давам еләјирәм. Јол боју о балача үз, ағ дашларын үстүнә дағылан гара сачлар јадымдан чыхмыр. «Кимин ушағыдыр о?» — Бу суалын чавабын тапмагчын габагдакылара чатмаға тәләсирәм.

Бизим евдән јумруг бојда көрсәнән дағын башында јам артыг. Зирвәләри гарла өртүлүдүр. Күнәш хејли

ағымладыр. Санки әлин чатасыдыр. Солгундур, һәрәрә-һәрә итирмишдир.

Гызымиләрин ајаг изләрини тапырам. Онлар нахыр кими јеријиб еңли чығыр ачыблар. Гушун ајағы дәјмәјән аҗаһан кечибләр. Узагда, дүзәнкахын о башында, мави аҗаһан аҗаһан үфүглә тәнләшдији јердә гаралты вар. Аҗаһан кетсәм үстүнә чыхачағам. Азачыг тәрпәнир. Аман дүшүб даһа јол кетмәји бачармајан чанавара охшаным. Мән дајанаркән, о да дајаныр. Имәкләјән адама да дајанар. Јахынлашмышам. Чатмышам артыг. Өрпәкмиш. Мән бәз күлөк кимин башынданса гопарыб кәтирмишди гара. Присәчағлы, гара јун шалын алтында нәсә варды. Шалын ғырағыны галдыраркән көрүрәм алтында адам сәси. Галмынды. Гара сачлары, гашлары ғыровдан ағарымышам. Таныјаммырам.

Гарын дүзүн ахырындан сылдырым дәрә башлајыр. Мән бура чатыб ашағы нәзәр салырам. Мешәнин этәјиндә бөјүк бир дүзәнкахын ғырағында тонгаллар галанмышам. Тонгалларын башына адамлар јығышмышды.

Кол-косдан јапыша-јапыша ашағы еңмишдим. Этәкдә гызымиләрин үстүнә чыхмышдым. Әсәд кишинин дэстә-дэстә биринчи тонгалын башына јығышмышды. Чырта-чирта јанан тонгалын үстүнә әлләрини узатмышдылар. Мән кимин ајагларыны јаламаг истәјән алов дилләриндән көбәрсиз раһат отурмушду.

Кәдди чыхдын, Күндүз бала? — Биринчи Әсәд кишини аңдырмишди мәни. — Шеј-шүјүн һаны бәс?

— Дағда галды, — дедим.

— Гарада?

— Ушаг дүшән јердә. — Јол боју мәни раһат бурахмајан суалы вердим: — Кимин ушағыдыр о ушаг?

— Балаширинин, — дедиләр.

— Дағын башында галан арвады танымадым.

— О да Балаширинин арвадыдыр, — дедиләр.

— Балаширини өзү һардадыр бәс? — Сорудум.

— Урус-јәтдәдир, — дедиләр. Сәбәбини дә изаһладылар. — Пул газанмаға кедибдир.

О неси тонгалдан сонра нә ешитмишәм, нә көрмүшәм, бирини дә унутмамышам, о лопабығ, чаван, јумрусифәт сәбәбә советинин сәдри көзүмүн габағындан кетмәјәчәк һәч вахт. Әввәл-әввәл о верди бизә «гачгын» адыны. Онун аңындан чамаатын ағзына кечди о сөз.

Совет сәдри көһнә мәктәб бинасына јолламышды бирин.

— Мүвэггәти галарсыз, сонра торпаг ајыраыг, ет тикәрсиз, — демишди.

Бир-биримизин далынча дүзүлүб әсир-јесирләр кими јеримишдик гәсәбәнин ичиндә. Ејванлардан, пәнчәрәләр дән, сәки гырагларындан дајаныб баханлар чох олмушду бизә.

Ајналары гырыг-гырыг, гапылары сыныг-салхаг, дөшәмәси тоздан сечилмәјән, диварларынын сувагы гонмуш, кәрпичләри көрсәнән, нечә илләр инсан нәфәсиндән узаг көһнә мәктәб бинасына кәлмишдик.

Ахшам телевизорун габагына јығылдыг. Пәнчәрәләрә галын адјаллар тутулдуғундан нә чөл көјәрчинләри, нә дә сојуг күләкләр даһа чөвлан еләјә билирди ичәридә. Күләк јалпыз телевизорун арха тәрәфиндәки пәнчәрәнин адјалыны көпдүрүр, јериндән гопармагчын әлләширди. Мәним көзүм пәнчәрәдәјкән хәбәрим јохмуш, телевизор да мараглы верилиш кедирмиш.

— Ермәнистанда он бир бал күчүндә зәлзәлә...

Һеч биримиз инанмаг истәмәмишдик ешитдикләримизә.

Икинчи ахшам бир гәдәр ертә јығышмышдыг дәнли зә. Индијәчән бир-биримизә белә бахмамыш вә бу гәдәр мискин көрүнмәмишдик. Јәгин ки, һамымыз ејни шеји фикирләширдик. Атыб гојуб кәлдикләримизи... Индијәчән «Вәтән» сөзүнү «чејнәмишик» ағзымызда. Дадыны билмәмишик. Инди Вәтәни телевизорда көрәчәјик. Дүһәнәнки зәлзәләдән пара-пара олмуш Вәтән көрүшүмүзә кәләчәк. Сәбримиз чатмыр көзләмәјә. Телевизор тәләсмир һеч. Дејәсән, көзүмүн көкү саралачаг инди. Јох, диктор гадын гәшәнк сифәтијлә долдурур экраны. Башлајыр дүһәнәнки зәлзәләдән данышмаға.

— Еј Аллах, даша дәнсүн инанмајан сәнә! — Әсәд киши экранын ичиндә, учуг евин јанында очаг галајуб балаларыјла кечәләјән, башынын үстүндә гар дәнәләри милчәкләр кими учушан, үзү түклү кишијлә данышмаға дадыр. — Балаларынла галмысан чөлүн дүзүндә. Аллах сизи дә евсиз гојду. Инди биләчәксиз нә шејдир евин галмаг.

Мухтар киши көзүнү јерә дикиб данышды:

— Аллах һәр чүр мөчүзә көстәрир инсанлара. Инсанларса һеч нәјә әһәмијјәт вермирләр. Һәр шеји гулагардына вурурлар. «Тәсадүфдүр» — дејирләр. Инсанлар ки бу гәдәр чыхыблар һа чызыгларындан, билирсиз нәдир бу? Бу одур ки, ахирәт күнү кәлиб чатыб.

«Инсан инсан һалындан чыхмышдыр». — Шәһәримин маркази күчәсиндә дајаныб електрик дирәкләриндән асалан лампалара бахаркән демишдим буну. Лампалара нә гәдәр даш дәјиб, ичалатлары төкүлмүш, өзү дә әзик-үчүк олмушдур. Ушаглар бу күнә салыб лампалары. О һүнәүрлүкдәки лампалары сәрраст нишан ала биләнләрә «ушаг» демәк олар?

«Ағам бир шеј кәсән инсан нијә ишыглара даш атыр, ахы?» — Кәдәрли-кәдәрли дүшүнүрәм. «Инсан мин илләрин сүкутундакы дашы галдырыр јердән, ону ишыглама атыр». — Сөздән сөз төрәнир. «Инсан дүнјаны нијә саранлыг көрмәк истәјир, ахы?».

Јол кәдән бир гоча јанымдан өтүшәркән ајаг сахла-лар. Әвәнин учујла гырагында дајандығымыз архы көстәрир.

Фикир вер бу арха, — дејир.

Бахырам, архын ичи лиллә, зир-зибиллә долудур.

Пүфф, — еләјиб гоча көзүнү јумур. — Көрүрсән үфүһәт?

— Ај дајы, нә гәдәр чәримә еләјәрләр? Чәримәләр һәр еләмир адамлара даһа.

— Хәбәрин вар, кечмишдә су ичмишик бу архлардан?

— Вар хәбәрим, — дејирәм.

— Сәнчә нәдир бунун сирри?

Чәјинләримиз чәкиб јерә бахырам.

О вахт, — дејә гоча өз суалыны өзү izaһлајыр. — Адамлар Аллахдан горхурдулар. Дејиләндә ки, күнаһдыр, ону еләмәздиләр. Индисә нә Аллахдан горхурлар, нә дә һәкумәтдән.

Гоча әлини һавада јелләјәрәк даһа данышмыр, јадына нә дүшүрсә јолуча дүзәлир. Мән дә идәрәјә тәләсирәм.

Валлах, баш ачмырам ондан. Өјрәнилмәмиш о гәдәр сәрибәликләр вар. Адыны, үнваныны бәјән еләсәм, дүнјанын о башындакылар да ахышыб кәләсидиләр јанына. Ваһ бир ахын јаранар ки, һеч нәјлә кәсмәк олмаз габа-гыны.

Адыны, үнваныны кизлин сахладығым адама сөз вер-мишәм, анд ичмишәм, барәсиндә һеч кәс билмәјәчәк.

Бир дөфә хәлиш еләдим ондан ки, ики шаһмат ојна-јандан о чох ловгалананы, һәр гәләбәдән сонра рәғибини

гычыгландыраны удуздурсун. Шахматчылар яхынлашмышды. Башларынын үстүнү кәсдириб нә охумушдуса үрәјиндә, ловға шахматчы далбадал удузмаға башламышды. Сонра адыны, үнваныны кизли сахладығым адам чыхыб кетмишди. Вәзијјәт дәрһал дәјишмишди. Ловға шахматчы әввәлки гајдада галиб кәлмәјә башламышды.

— Сәндә екстрасенсләрә мәхсус әламәтләр вар. — Адыны, үнваныны кизлин сахладығым адама демишдим.

— Сән адам өлдүрмәји бачарырсан? — Көзләмәдијим суал вермишди мәнә.

Горхмушдум. Елә билмишдим, ондан кизләтмәк мүмкүн дејил һеч нә.

— Мән бир адамын үзүнә бахарам, — демишди, — үрәјини дә охујарам, кәләчәјиндән дә хәбәр верәрәм.

— Буну мәним тимсалымда еләјә биләрсән?

— Биләрәм. — О башга мәтләбә кечмишди. — Индики президентимиз һакимијјәтә кәләндә дедикләрим дүз чыхмышдыр.

— Нә демишдиз?

— Демишдим, өлкәни дәјишдирсә бу адам дәјишди. рәсидир. Дедикләримдә јанылмамышам.

Араја чөкән сүкутдан сонра јенә о динмишди:

— Бизим президентин симасында даһа бир шеј кәшф еләмишәм өзүмчүн.

— Нә?

— Јадындадыр, бизим президент нечә ил габаг илк дәфә Америка президентилә көрүшмүшдү һа?

— Јадымдадыр.

— Икиликдә нә данышдылар, тутмушам.

— О гәдәр узагдан?

— Бәли, мән өзүм дә һејран галмышам өзүмә.

— Нәдән билирсән ки, о сөһбәтләри тутмусан?

— Ондан билирәм ки, нәтичәләри дүз чыхыр.

Адыны, үнваныны кизлин сахладығым адам она шәки кәтирдјијим көрчәк даһа мүбһәм шејләр данышмаға башламышды.

— Баш верәчәк фәлакәти дә дуја билирәм әввәлчәдән.

— Нечә?

— Садәчә.

— Мәсәлән?

— Мәсәлән, ермәниләр азәрбајчанлылары елликлә говаркән дәдә-баба јурдларындан...

— Мән дә онларын арасында олмушам, — дејә мүсаһибимин сөзүнү кәсмишдим.

Адыны, үнваныны кизлин сахладығым адам:

— Арвад-ушаг дағлара, мешәләрә сәпәләнәндә, башлары үстүндә дә вертолјотлар кәзишәндә, билирсән нә демишәм? Демишәм ағ олду бу. Демишәм Аллаһа хош кетмәз бу. «Тезликлә нәсә оласыдыр, — демишәм. Аллаһ инсанлара өз зоруну көстәрди, балам.

Ардыны данышмамышды о.

— Сән адам сағалда биләрсән? — Сорумушдум.

— Јахын гоһумларымдан бир нечәсини сағалтмышам.

— Нечә?

О хырдаламышды:

— Һәкимләр нә билир, еләмишдиләр. Даһа үмидләри јох иди. Бири инфарктды. Биринин сол голу чүрүјүб диндән дүшәсијди. Биринин синәси јарылачагды мәдә бурсуна көрә. Асанлыгла сағалтмышам онлары. Гәрибә бурасыдыр ки, хәстәләрим билмирләр ки, онлары мән сағалтмышам.

— Сәнин јеринә мән олајдым кәрәк, — дејә гибтә еләмишдим.

— Нејләјәрдин? — Күлүмсәмишди.

— Дүнјада нә гәдәр хәстә вар, сағалдардым. Касыб-лығын дашыны атардым бирдәфәлик.

— Билирсән, Күндүз? — Адыны, үнваныны кизлин сахладығым адам мүдрик көркәм алмышды. — Ән бөјүк хәстәлик нәдир инсанларда?

— Нәдир? — Демишдим.

— Аллаһсызлыг, — фикрә кедиб кечдән-кеч дилләнмишди: — Аллаһсыз адамларын Аллаһыны гајтара билсәм онлара, дәрдим олмазды.

Мән дә, о да нәјимиз вар јығышдырмышдыг. О, чамаданын гапағыны ачыг гојмушду. Үст-үстә, сәлигәјлә дүзүлән дәрман шүшәләри, дәрман гутулары ајдынча көрсәтирди. Бунлары үч күн, Москвада нә гәдәр аптек вар, бир-бир ајагдан салыб алмышды. Өлкәнин ән адлы-санлы клиникаларында јатмышдыса да көзләринин чарәси тапылмамышды. Инди ахырынчы үмид бу дәрманлара галырды.

Онулла бөјүк шәһәрин мәркәздән хејли узагдакы, кирајәдә галдығымыз мәнзилдә, ахырынчы күн таныш

олмушдуг. Үч күн бир отагда кечэләмишдик. Ахшамлар евә кеч гаытдыгындан, сәһәрләр дә ертә кетдијиндән таныш ола биләмәишдик.

Бу сәһәр һеч һара тәләсмирди о. Мән дә онун кими һамамдан кеч чыхмышдым. Јујунуб гуруланмағым да узун чәкмишди. Онун солғун үзүнә, хырда, мави, сөнүк көзләринә јахындан бахмышдым. Мәндә мәрһәмәт дүј-ғусу баш галдырмышды. Ев саһиби дул гадын онун дәр-дини данышмышды мәнә. Бу дәрдә нечә алач гылмаг һаггында фикирләшмишдим. «Кәлсәнә сынајым өзү-мү!»—Демишдим. «Көзләринә әл чәким, Аллаһдан хаһиш еләјим ки...»

Сонра елә һесаб еләмишдим ки, онун Днепропетровск-дан кәлиб кооператив мәнзилдә мәнимлә растлашмасы да елә-белә дејил, «Аллаһ-таала өзү көрүшдүрмүшдүр бизи» — нәтичәсини чыхармышдым. Сонра мәтләбә кеч-мишдим. Әввәлчә адыны өјрәнмишдим. Сонра үнваныны көтүрмүшдүм. «Валери Александрович» адында бу ада-мын јашы гырх беш оларды. Евлијди. Ики ушаг ата-сыјды.

— Валери Александрович, — дејә сөһбәтә башламыш-дым. — Тәбибләр нә билир еләјибләр, бир нәтичә алын-мамышдыр, дүздүрмү?

— Дүздүр.

— Белә бир шеји сынагдан чыхармаг истәјирәм.

— Нечә, нечә? — О, һеч нә ахламамышды.

— Мәним әлимдә биотоклар вар.

— Нә вар?

— Биотоклар, — Данышдыгларым Валеринин ағлына батмырды.

— Үрәјимә даммышдыр ки, — дејә давам етдирмиш-дим. — Аллаһын көмәјилә сағалда билләм сизи.

Дәфтәр-гәләм чыхарыб үнванымы јазмагчын һазыр дајанмышды.

— Сизин үнваныныз мәндәдир, кифәјәтдир, — демиш-дим. — Гулаг ас, бир ајдан сонра мәктуб јазачам, бәлкә дә кәләчәјәм јаныныза.

Разылашмышды.

— Нә ојун вар чыхардачағам. — Јенә мән динмиш-дим. — Ахыр ки, сағалтмалыјам сизи. Сағалачагсыз, инанмајачагсыз амма.

— Нәјә көрә?

— Елә биләчәксиз, дәрманлар сағалтды сизи.

— Дәрманлары гәбул еләмәрәм.

— О гәдәр әзијјәтлә тапыбсыз дәрманлары, онлары гәбул еләмәмәк олар?

— Бәс нечә еләјәк?

— Бир ајдан сонра башлајарсыз дәрманлары гәбул еләмәјә.

— Бир ајдан сонра нијә?

— Она көрә ки, бу бир ајда сеансларымы ишә сала-чам, мәним үсулумла сағалмасаныз, онда кечәрсиз дәр-манлара.

Исти әлләрим и онун сарыбәниз үзүнә чәкмишдим. Беләчә биринчи сеансыма башламышдым. Сонра әллә-рим и гашларынын үстүндән гулагларына тәрәф сүрүш-дүрмүшдүм. Овчумун ичиндә онун сифәти мә'сум көрпә-үзү кими көрсәнмишди. «Еј Аллаһ, јазыгын кәлсин бу ачиз галан, әзаб чәкән бәндәнә!» — Әлләрим и дүбарә көзләринин үстүндән сүрүшдүрәрәк «јалварырам сәнә, Аллаһ,» — демишдим. Сонра она фәһмлә бахмышдым. Бу сифәт мәнә лазым олачагды. Һәр сеанс заманы һара-да олсам хәјалымда чанландырачагдым. Бунсуз сеанс алынмајачагды.

— Күндә нечә јол хатырлајачагсан мәни. — Ону сеан-сымдан акаһ еләмишдим. — Сөзләрим и дә ешидәчәк-сән. — Бирдән јадыма дүшүб сорушмушдүм: — Аллаһа инанырсанмы?

— Дүзү, о гәдәр дә јох.

— Сизи корлајыблар.

— Баша дүшмәдим.

— Аллаһа инамы олан даһа тез, даһа асан сағалыр.

— Мән сағалмајачам?

— Сағалмағына сағалачагсыз, амма бир гәдәр чәтин.

— Мәни сағалтсаныз, борчлу галмајачам.

— Бир хаһишим вар, — дејә Валеринин сөзүнү кәс-мишдим. — Сизә әјан оlanda ки, мәним сеансымы гәбул еләјирсиз, хаһиш еләјирәм, буну гејдә аласыз! Неч олма-са саатыны, күнүнү јазын дәфтәрчәнизә.

— Һарада олсам да?

— Әлбәттә, туалетдә јох. — Зарафат да еләмишдик.

Сеансларын гејдә алынмасындан нә мәгсәд күддүјү-мү сорушмамышды Валери. Амма мән ајдынлашдыр-мышдым буну.

— Сәнә көндәрәчәјим һәр сеансы гејдә алачам. — демишдим. — Бунлар сонра лазым олачаг мәнә. Гејд-ләрим и сәнин гејдләринлә мүгајисә еләјәчәм.

— Мәгсәд нәдир бундан? — Валери сорушмушду.

— Мэгсэд, — демишдим, — өјрәнәчәм һәгигәтән дә фикир кедирми узаглара.

Валери:

— Алимләр бу һагда дејибләр ки, кедир.

— Мән буну өзүм сынагдан чыхармаг истәјирәм.

Отагдан бирликдә чыхмышдыг. Һарадан һарајачан јанашы кәлиб метронун гаранлыг јериндә ајрылмышдыг.

Гијаби сеансымын биринчисинә гатарда башламышдым. Бикарчылыгды. Пәнчәрә габағында отуруб бош, һәр чүр марагдан узаг, тәнһа чөлләрә нә гәдәр бахасан. Нә јахшы ки, купенин дамында, көзәкөрүмәз јердә радио варды. Бу радиода сөсләнән маһныларла баш гатмаг, јола нәрдиван гојмаг мүмкүндү. Јолда һәр чүр маһны ләззәт еләјир адама. Узун јоллар касетдәки маһнылары да јормушду. Маһныларын ичиндә бир маһны варды, бу маһны даш адамы да јумшалдарды бәлкә. Маһныда бөјүк гүдрәт варды. Маһныдан дурулмушдум. Маһны дәрәдләримиз јујуб апармышды. Мусигини сөзә чевирмәк, тәрчүмә еләмәк мүмкүнмү, көрәсән? «Еј полад тәкәрләрин үстүндә кедән бәни инсан!» — Мелодијадан чихан бир мәна бу иди. «Еј мүсафир», — икинчи мәна белә башлајырды: «Јахшы бах сағына, солуна, јухулу кетмә бу јерләрдән. Тәкәрләрин сәсинә гулаг ас. Тәкәрләрин сәсиндә көр, нә гәдәр мәналар вар! Тәкәрләр јохушлары галхырлар, дәрәләрә енирләр, тәкәрләр төвшүјүрләр». — Мусиги полад тәкәрләрин рәнкини дә ифадә еләјирди. Мусиги тәкәрләри истәдији кими фырладырды.

Бирдән Валерини хатырламышдым. «Мәни унутмусан?» — Ичимдә суалыны вермишди о. «Јох, јох, унутмамышам», — демишдим. Дәрһал сеансыма башламышдым. Москвадакы кими көзләринә әл чәкмишдим. «Аллаһ сәнә көмәк олачаг». — Ичимдә бу кәламы тәкрарламагдан јорулмамышдым. «Аллаһ сөзүнү о гәдәр пиләмишдим ефирә, чырчырама кими чырылдамағымдан бәлкә дә зинһара кәлмишди Аллаһ. «Валеринин чаван арвады вар» — Аллаһын Валеријә јазығы, рәһми кәлсин дејә демишдим буну. «Валеринин арвады Валеринин өзүндән чох әзијјәт чәкир». — Валери јырғаланан вәзијјәтдә көзүмүн габағына кәлмишди. «Тамам јадымдан чыхмышды, јол кедирсәнмиш. Сабаһ сәһәр сән дә чатачагсан евинә».

Валери башымы елә гатмышды, купејә кирәли купе јолдашларымла кәлмә кәсмәмишдим. Һәрдән чиб дәф-

тәрчәми чыхарыб сеансымын күнүнү, саатыны јазанда купе јолдашларым елә билирди, шаирәм, јәгин илһамым кәлиб, ше'р јазырам.

«Ешидирсән мәни?» — Евә чатандан сонра сеанса башладым. «Ешидирәм, бәли», — чавабыны алмышдым. «Көзләрин ачылачаг», — демишдим. Бу дәм Валеринин хәјалымда чанланан додагларына тәбәссүм гонмушду.

«Билирсиз, Валери, һәјатынызда ән јахшы күн һансы күн олачаг?» — Бир гәдәр романтикаја гапылмышдым. «Онда ки» — давам еләмишдим, — «гапыныздан кирәчәјәм ичәри, торсуз көзләрлә бахачагсыз мәнә. Әввәл елә биләчәксиз Иса пејғәмбәр дирилиб кәлибдир. Сонра бир аз утаначагсыз, бәлкә дә горхачагсыз мәндән. Нә һала дүшәчәјинизә әһәмијјәт вермәдән көзүңүздән өпәчәм. Сонра арвадынызы өпәчәм. Сонра суфрәнизин башында отурачам. Гәдәһләримиз чинкилдәјәчәк...»

Ај тамамында Валеријә мәктуб јолламышдым. Мәни хејли интизарда гојандан сонра чавабыны алмышдым. Москвада нечә шәртләшмишдиксә, о чүр еләмишди. Сеансларымын тарихләрини, саатларыны көтүрмүшдү. «Афәрин» — дејиб чиб дөфтәрчәми чыхармышдым. Гејдләримиз онун гејдләрилә мүгајисә еләмишдим. Колумб Американы кәшф еләјәндә нечә севинмишдиксә, о чүр севинмишдим. Мәндә сөзлә ифадәси мүмкүн олмајан бир овгат јаранмышды.

«Мәктубунузу алмышам» — Бунун да мәктубдан габаг Валеријә чатачағына әминдим. «Әлимдәдир. Охујурам. Арамызда мәсафә чохса да биз хејли јахыныгмыш. Бир гәфәсин гушларыјыгмыш, хәбәриниз јохмуш». — Мәктубун ахырыны охујаркән мә'јус олмушдум. Јазмышды, көзләрим ачылмајыб.

«Инсафын јохмуш» — Мәктубу бүкәркән Аллаһа өз наразылығымы билдирмишдим. «Бир ај јалвармышам, о јазыг бәндәни архајын еләмишәм, демишәм, Аллаһ көмәк олачаг сәнә. Бәндәнизи алдатмышам. Мән она јаланчы чыхмышам».

Мәндә адәтдир, ганым гараларкән евдә дајанмарам, күчәјә чыхмышам. Һара кедәчәјими өзүм дә билмирәм. Гаршыдан кәлән машынлары, јанымдан өтүшән адамлары көрмүрәм. Ичимдә Валеринин пешман сурәтини јаратмышам. Ејни заманда танрыјла да данышмагдајам: «Аһсајдыныз Валеринин көзләрини, мән буну дүңјаја бәјан еләјәчәкдим. Нәјә гадир олдуғунузу сөјләјәчәкдим инсанлара».

Сонра Валеријлә јенә тәзә сеанса башлајырам. «Әл чәкән дөјүләм», — дејирәм. «Нәјин баһасына олур-олсун, сағалтмалыјам сизи. Аллаһ рәһмә кәләсидир. Күнләриңи бир күнүндә тору чәкилмиш көзләринизлә бахачагсыз мәнә...»

Одур, телевизор Азәрбајчан сәрһәдләриндә динч эһаліјә нечә диван тутулдуғуну көстәрмәкдәдир. Инсан тәләфатлары, гарәтләр ади һал алмышдыр. Ермәниләр саташырлар бизә. Һөкүмәт ја бачармыр онларла, ја да бачармаг истәмир.

«Валлаһ дүз еләмирсиз» — Фиқирләшдикләримин дүнјанын һарасына олса чатачағына әминәм. Ермәниләрлә јахын һәмсәһбәт кими данышмагдајам. «Он бешинчи илдә түркләр тәрәфиндән өлдүрүләнләринизчин гара мәрмәрдән учалтдығыңыз мөһтәшәм абидә әдавәт, кин-күдүрәт, интигам мүчәссәмәсидир. Биз исә сизин өлдүрүкләринизчин әјри бир башдашы да гојмамышыг. Башга милләтләр дә сизин тәки гырғынлары әбәдиләшдирмәк һәвәсинә дүшсәдиләр, билирсиз нә оларды? Дүнјанын һәр гарышында бир гәбир дашы учаларды». — Бу чүр фиқирләрлә сон күнләрдә сәрһәддә кәскинләшмиш вәзијјәти јумшалтмаг нијјәтиндәјәм. Белә сеансла-рымы күндә нечә јол тәқрарламагдајам. «Һәр ил апрелин 24-дә» — давам еләјирәм. — «О абидәни зијарәт еләјир-сиз, үстүнә тәр чичәкләр гојурсуз, һәтта бура ушағлары-нызы да кәтирирсиз. Беләчә көһнә јаранын гајсағыны гопарырсыз, гојмурсуз сағалсын. Нәсилдән-нәслә өтүрүрсүз. Бәсдирин! Дашы төкүн әтәјиниздән! Аллаһ-дан горхун!»

Бу күн гәзәтдән охумушам, Ермәнистан өзүнүн јүз гырх минлик ордусуну јаратмышдыр. Ағызларда сөз кәзир ки, бу орду апрелин 24-дә Азәрбајчана һүчум еләјәчәк. Балача гызым да ешидиб бу хәбәри, сорушур:

- Ермәниләр һүчум еләјәчәкләр, ата?
- Јох, гызым, — дејә чавабыны верирәм.
- Нәдән билирсиз?
- Билирәм дә.

«Мәкәр дүнја саһибсиздир?» — Буну ичимдә дејирәм. Сонра үрәјимдә данышмагда давам еләјирәм: «Ешидин мәни! Мәни ешидин! Сизинлә данышан ади, бошбоғаз екстрасенс дејил. Бәлкә дә Аллаһын бујруғу илә даны-

шырам сизинлә. Гулаг асын мәнә! Динч отурун јериниз-дә! Аллаһын гәзәбинә кәләрсиз. Сиз ки хәбәрдарсыз Аллаһын гәзәбиндән!»

Апрелин 24-нә аз галмышдыр. Арвад-ушаг тәшвиш-дәдир. Кишиләримиз дә ичләриндә чәкирләр. Һәгигәтән дә нараһат олмага дәјәр. Ермәниләр мүасир силаһларла еилаһланыблар. Бизимкиләрин ов түфәнкләри дә јығыш-дырылыбдыр. Гәрибә дүнјадыр. Јанварда күчәләримиздә бардаш гуруб отуранларын үстүндән кечән танклар сәрһәдимизә көндәрилмишдир. Бизи ермәни һүчумун-дан горујасыдылар. Кәл, раһат јат көрүм, нечә јатырсан.

Күндә әлимә фүрсәт дүшдүкчә Ермәнистана сеанс көндөрмәклә мәшгулам. Екстрасенс габилијјәтимдән кен-бол истифадә еләмәкдәјәм. О күн мө'тәбәр гәзәтлә-рин бири јазмышды ки, Полшада игтишашлар заманы совет екстрасенсләри сеанслар верибләр, игтишашларын јатырылмасына көмәк еләјибләр.

Сабаһкы күн горхулудур. Бу кечә јарыдан сонра сабаһ — апрелин 24-ү башланыр. Нечә илләрдир, ермә-ниләр он бешинчи илин ссенариләрини ејнән тәқрарла-јырлар. Горхмурлар. Бир дәфә көрдүкләрини бир дә көрмәк истәјирләр.

Тәзә сеансыма башламышам: — «Еј ермәни адында инсанлар!» — Үрәјимдә һәр сөзү елә вурғу илә дејирәм ки, бәһрәси олсун. «Ешидин мәни! Мәни ешидин! Сиз бизи, биз сизи өлдүрмәклә Аллаһын гәзәбинә кәллик».

Апрелин ијirmi дөрдү ахшамы телевизорун габағын-да отурмушам. Күн әрзиндә мүнһүм нә олубса бу про-грамда вериләчәк. Биринчи Јереваны көстәрирләр. Аллаһа шүкүр, дејәсән, сеансларымын бәһрәси олмушдур. Ермә-ниләр һүчум еләмәк нијјәтләриндән ваз кечибләр. Амма өвәзиндә даға галхыблар. Јенә он бешинчи ил өлүләрини јад еләјибләр. Јетмиш ил тәқрарладығларыны бир дә тәқрарлајыблар. Елә тәқрарлајыблар, әввәлкиләр көл-көдә галыб. Бу дағ-даш дијары нә гәдәр күл јетирә би-ләрмиш! Күл тәпәләрини көрүб вәһмәләнмишәм.

Бу күнләрдә Губа гырғыны һағғында тарихчүн чох гијмәтли олан бир сәнәд кечиб әлимә. Гырғындан дәрһал сонра көндәрилән фөвгәләдә комиссијанын үзвү, мүстән-тиг А. Новитски исти-исти гәләмә алыб һәр шеји. А. Но-витскинин чүмләләриндән сөз чыхармаг, онлара сөз өләвә еләмәк нијјәтиндән узағам. Она көрә ки, бунлар тарихдир, тарихә әл вурмаг, она хәләл кәтирмәк олмаз.

А. Новитски јазыр:

«Комиссар С. Шаумјан башга комиссарларла мәслә-
һәтләшмәдән дашнак Амазаспын рәһбәрлијлә ермәни-
ләрдән ибарәт ики мин нәфәрлик ғырычы ордуна Губаја
көндәрир. Мин догуз жүз он сәккизинчи ил мајын 1-дә
Амазаспын ордусу кәлир чыхыр Губаја. Шәһәри мұһа-
сирәјә алырлар». — Сонра А. Новитскинин јаздығы
арајышын башга јериндә охујуруг: «Шәһәрә чахнашма
дүшмүшдү. Мүсәлман әһалисинин һәр чүр зоракылыгла
мәһв едилмәси башланмышды. Ермәниләр күчәләрдә
амансыз шәкилдә кишиләри, гадынлары, ғызлары, ушаг-
лары ғырмаға башламышдылар. Евләрә кечиб бүтөв
аиләләри ғырырдылар. Ана дөшүндән сүд әмән ушагла-
ры, гадынларын дөшләрини хәнчәрлә доғрајырдылар.
Мәсәлән, Кәрбәләјы Мәммәдтағы он дөрд баш аиләсијлә,
Мәммәд Рәсулоғлу аиләсијлә — арвады вә уч ушағыла,
ушагларын башлары кәсилмишдир, һачы Дадаш Бала-
гасым оғлу арвады Мәшәди Бибиһанымла вә оғлу Аб-
дулгасымла бирликдә евиндә јандырылмышдыр. Кәрба-
ләјы Абузәр Мәстан оғлунун һөкүмә вә Бәсти адында
ғызларынын дөшләри хәнчәрлә доғранмышдыр...»

Арајышын һамысыны көчүрмүрәм. Ики мин нәфәрә
јахын гадын, ушаг, киши өлдүрүләр, жүз нәфәрә јахын
мүсәлман гадыны вә ғызы зорланыр. Дөрд милјон манат
нәгд пул, дөрд милјон јарымлыг ғызыл вә даш-гаш,
ијirmi беш милјон манатлыг әрзаг вә ев авадаңлығы
гарәт едилир. Губа шәһәриндә 105 ев, гәзада 122 кәнд
јандырылыр вә дағыдылыр.

А. Новистки Амазаспын ғырғындан сонра Губаның
мәркәзи мејданындакы чыхышыны да гәләмә алмышдыр:
«Мән ермәни халғынын гәһрәман оғлујам, онун мәнә-
феләринин мүдафиәчисијәм. Мәни Губаја ғырычы дөс-
тәјлә ики һәфтә бундан габаг бурада өлдүрүлән (болше-
викләриң дөстәси говуларкән јерли әһали илә тоғгушмада:
һәлак олан үч ермәни нәзәрдә тутулур) ермәниләрин
интигамыны алмаға көндәрибләр. Мәни бура совет
һакимијјәтини бәргарар еләмәјә вә ја гајда-ғанун јарат-
маға јох, өлдүрүлән ермәниләрин интигамыны алмаға
јоллајыблар. Мәнә әмр верилиб ки, Хәзәрин саһилләрин-
дән тутмуш Шаһ дағына кими нә гәдәр мүсәлман вар
мәһв еләјим, нечә ки, буну Ширванда (Шамахыда)
түркләр бизим ермәни гардашларымызчын еләјибләр».

«Көр, тарихдә нәләр олуб, хәбәримиз јохдур». —
Академијанын мәчмуәсини гатлајыб ғыраға гојаркән
фикирләширәм. Јаддашым зәифләјибсә дә индичә оху-

дугларымы унудан дејиләм һеч вахт. Мүстәнтиг тәләсиб
һәр шеји мүхтәсәр јазмышдыр. Онун јазмадыгларыны
төсәввүрүмдә чанландырмышам: јоғун биләкли, әлиндә
ити хәнчәр, чүссәли, амансыз ермәни әскәри. Онун бир
евдәкиләри ғырыб о бири евә кирмәси, дөшүндән сүд
әмиздирән гадынын дүшдүјү вәзијјәт, хәнчәрин тижәсин-
дән сүзүлән ган дамчылары...

«Еј инсан, ешит мәни! Мәни ешит!» — Јенә екстра-
сенслик мәһарәтими ишә салмышам. «Јер үзүнү бир
кабус бүрүјүб,» — илк дүнјәви сәансыма башлајырам.
«Ахирәт күнү кабусу, ғырғынлар кабусу, динләрин,
милләтләрин савашы кабусу». — «Кабус» сөзүнү әләһид-
дә вурғујла дејирәм. Бу сөзүн нидасындан дүнја ләрзәјә
кәлмәлидир. «Әсрин әввәлиндән Јер үзүндә бир кабус
долашмагдадыр — коммунизм кабусу, болшевизм кабусу,
Губаја 18-чи или кәтирән кабус, 37-чи ил кабусу, 41—45-
чи илләр кабусу...» — Кабуслар о гәдәрдир ки, сәјмагла
гуртармаз. «Аллаһын дәркәһына чағырырам сизләри, еј
инсанлар!» — Үрәк сөзләrimi ипә дүзмүшәм. «Еј гитә-
ләрә, мәмләкәтләрә, дијарлара, маһаллара, шәһәрләрә,
көңдләрә, динләрә, милләтләрә бөлүнүб-бөлүнүб ахырда
да хәнчәрлә доғранан инсан! Мәкәр пулсан бу гәдәр хыр-
даланырсан? Ешит мәни! Үрәјинизә нә дамырса, онлар
мәним һөкмләримдир. Гәбул еләјин бу һөкмләри!»

Дүнән адыны, үнваныны кизлин сахладығым адама
раст кәлиб сөһбәт еләмишәм онунла. Икимиз дә ејни
дөрд әһлијикмиш. Ермәниләрлә бизим арамызда һади-
сәләрин, мүнәсибәтләрин индики гајдада чәрәјан еләмә-
синдән о да нараһатмыш.

— 15—18-чи илләр кери гајыдыб санки, — дејир о.

— Доғрудан да, — дејә разылашырам. — О илләрдәки
кимин тәқрарланыр һәр шеј.

— Билирсән, һәрдәнбир нә кечир үрәјимдән, Күндүз?

— Нә кечир? — Сорущурам.

— Истәјирәм, мұһарибә палтарыны кејим әјнимә,
түфәнк алыб әлимә, кедим вурушмаға, күтаһ еләјәк,
үзүлдү ки, чанымыз.

— Мәним ағлыма башга шеј кәлир, — дејирәм.

— Нә?

— Буну елә сән дә бачарарсан. — Ардыны данышмаға
тәләсмирәм.

- Нәдир о?
- Экстрасенслик.
- Онунла нејләмәк олар ки?
- Чох шеј, — дејирәм.

О, фикрә кедир. Мәнә данышдыгларыны јадындан чыхарыб санки. Ики падшаһын арасында кедән сөһбәти о гәдәр мәсафәдән тутан адам дејил елә бил.

— Хәбәрин вар? — Бир гәдәр ачыглајырам. — Евимдә отуруб Днепропетровскда јашајан адамла данышмышам. Үрәјимдә нә демишәм, тутубдур, инанырсан?

- Инанырам.
- Фикир кедирмиш узагла.
- Мән буну чоҳдан билирдим.
- Нијә дајанмышыг бәс? — Сорушурам.
- Нејләјәк?

— Нечә нејләјәк? Сеанслар верәк. Давакарларын отурдаг јериндә. Јазыг дејил халг, ғырылыб гуртары.

- Биз бир шеј еләјә биллик јәни?
- Өзүмдән чоҳ сизә үмид бәсләјирәм.
- Бахарам, — дејиб һараса тәләсир о.

Ахшамдыр. Һәмишәки кими отурмушам телевизорун габағында. Ешидирәм ки, Степанакертдән Јеревана кедән бир тәјјарә Гарабагда, дағларын башында партлајыб, ичиндәки отуз сәрнишинлә күлә дөһмүшдүр. Елә о күн Кәнчә јолунда да ичи сәрнишинлә долу бир автобус бомбадан күнфакүн олмушдур. Бир күндә отуз ермәни, отуз беш азәрбајҗанлы кедиб дүнјадан.

Дикторлар даһа нә данышырлар ешитмирәм. «Еј инсан чилдинә кирмиш шејтан!» — Бу ниданы үрәјимин дејүнтүсүнә салыб тәкрарлајырам. «Бәс дејилми?» — Бомба гојанлара демишәм. «Мән сизә елә тој тутум ки!» — Башлајырам гәзәбимн јолламаға. «Габағымдан гача билмәјәчәксиз.» — Бу да бир сеансдыр көндәрмәкдәјәм, узагдакыларчын, арагарышдыранларчын». Дүнја сәһибсиз дејил. Аллаһ вар, онун гәзәби вар. Нијә горхмурсуз Аллаһдан, анлајаммырам. Билин, акаһ олун! Аллаһын гәзәби Демокл ғылынчы кими асылыб башынызын үстүндән. Ендәриләчәкдир, паралајачагдыр...» — Евә гонаглар кәлиб чыхмасајды, ким билер даһа нәләр дејәчәкдим.

Дүнән күчәјә чыхмышдым. Габағымча јеријәнләрә тамаша еләмишдим. Чаван әр-арвад көрпә ушағын әлиндән тутуб һараса тәләсирдиләр. Јазыг ушағы елә дартышдыра-дартышдыра апарырдылар, мәнә елә кәлмишди,

голлары дибиндән чыхачаг индиçә. «Јаваш кедин!» — Ичимдә демишдим. Ешитмәмишдиләр. Бәлкә дә әһәмијәт вермәмишдиләр. «Сизинләјәм, ај корафәһмләр!» — Бундан сонра гадын бир балача ләнкәрләмишди, чөнүб архаја бахмышды, амма јериши дәјишмәмишди. Әсәбиләшмишдим. «Ә, нечә шејдир», — өз-өзүмә данышмышдым. «Днепропетровскдакы ешидир мәни, бунлар нијә ешитмирләр?»

Әл чәкмәмишдим. «Қарсыз? Сизинләјәм!» — Көзүмү гадынын күрәјинә, чијинләри үстүнә дағылан гара сачларына дикәркән «тәслим» еләјә билмишдим онлары. Дејәсән, киши даһа тез анламышды. Әввәл о, ајаг сахламышды. Әјилиб ушағы гучағына көтүрмүшдү. «Бах, белә! Афәрин!» — Даһа ишим олмамышды онларла.

Гаршыдан кәлән шаир Вәлиши көрчәк диггәтим она јөнәлмишди. Таныш олмағымызын сәбәбкары онун илк китабы иди. Охујуб хејли мәһнун галмышдым. «Бизим торпаг нә бәрәкәтли торпагмыш», — дејә дијарымла фәхр еләмишдим. Сонра көрмүшдүм, јанылмышам. Вәлишлә онун китабы арасында бөјүк учурум вармыш. Башга адаммыш Вәлиш.

Ајаг сахлајыб јолун ғырағына чәкилмишдик. Сәкидә дајаныб сөһбәт еләмишдик. Һал-әһвалдан сонра о, кечмишди мәтләбә.

- Мәнә көмәк елә, — демишди.
- Нәдә? — Сорушмушдүм.
- Бабат бир ишә дүзәлмәкдә.
- Мән кимәм ки?
- Сиз өзүнүзү танымырсыз?

Күлмүшдүм.

— Худаһафиз. — Ајрылмагчын әлини узатмышды.

Бу күн кефим көкдүр. Адыны, үнваныны кизлин сахладығым адамла көрүшә тәләсирәм. Мәнимчүн мөчүзә баш вермишдир. Адыны, үнваныны кизлин сахладығым адамы көрмәдијим бу бир ајда нәинки республикамызда, һәтта Гафгазын һәр јериндә әмин-аманлыг јаранмышдыр. Һансымызын һүнәридир, билмирәм. Хошбәхтликдир, тәјјарәләрә, автобуслара бомба гојмурлар даһа. «Шејтанлар» ғынларына чәкилибләр. Сәрһәдләрдә сакитликдир. Топлар, түфәнкләр сусублар.

Габағымча јеријән нурани гоча индиçә саға буруламыдыр, јахынлыгдакы мәсчидә кирәсидир. Кәнддән чүмә намазына кәлиб. Гәрибәдир, мәни көрчәк бүсбүтүн итирир өзүнү. Јериши дә, рәнк-руфу да дәјишир бирдән.

Һејрәт вә горху ифадә еләјән көзләрини мәнә дикәрәк «Аллаһ, Аллаһ»,—дејир. Јолу кечәндән сонра чөнүб јенә бахыр мәнә. «Аллаһ, Аллаһ» — дејир. Әввәл әһәмийјәт вермирәм буна. Бир гәдәр кедиб сонра дүшүнүрәм. «Гоча «Аллаһ, Аллаһ» нијә деди, ахы?» — Бурасы гаранлыгдыр мәнимчүн тамам. «Мәни кимә охшадыбдыр?»

Тәләсирәм. Истәјирәм адыны, үнваныны кизлин сахладыгым адама тез чатым. Онунла индики көрүш мараглы олачаг. «Биз өзүмүзү танымырыгмыш.» — Белә башлајачам сөһбәтә. «Һансымызыг. Аллаһын рәсулу?» — Сорущачам.

Шадлыгымдан ајагларымын алтыны көрмүрәм...

ЈУХУМА КИР, АНА

А тамын дөфниндән бир күн сонра анам сәһәр-сәһәр јеринин ичиндә отуруб ағламышды.

— Үмидим сәнәдир, Аллаһ. — Анам көзүнү тавана дикиб данышмышды. — Сән јетир бу јетимләрин рузисини!

О вахт колхозда рәһмдар адамлар аз дејилди. Атамын вәфатындан һеч ики күн кечмәмиш анамы колхоз идарәсинә чағырмышдылар.

— Бајыр-бучаг көрмәмиш јетимдар арвадсан, — демишдиләр она. Анама чүчә сахламагы тәклиф еләмишдиләр. Анам разы олмушду.

Евимизин алт мәртәбәсиндәки ики отаға чүчәләр кәтирилиб бурахылды. Колхоз чүчәләрчүн даһа нәләр вермирди! Ејванымызда ун кисәләриндән дағ әмәлә кәлди.

Чүчә сахламаг о гәдәр дә асан дејилмиш. Бир сәһәр чүчәләр олан отағын гапысыны ачаркән нә көрсә јахшыдыр анам? Көрәр ки, кечәнин нә вахтыса чүчәләр арасында елә бил бөјүк бир дөјүш кетмишди. Анам әјилиб өлән чүчәләри бир-бир јердән галдырыб үст-үстә јығмышды. Өлән чүчәләрдән тәпә әмәлә кәлмишди. Анам бу тәпәчјә гәмли-гәмли бахыб көксүнү өтүрмүшдү.

— Гурбан олум Аллаһа, — демишди.

Чүчәләрин өлүмүндән сонра анам дәјишиб башга чүр олмушду. Онун даһа бизә јазыгы кәлмирди. Ач гојмаға башламышды бизи. Јаван, гуру чөрәк јемәкдән ағзымыз

јара бағламышды. Јемәјә нә истәсәјдик, һәр дөфә ејни чаваб алардыг:

— Чүчәләрин рузусуну сизә једирә билмәрәм. Аллаһын гәзәбинә кәлләм. Мәни баша дүшүн!

Амма анам балача бачымыз Түнзаләни кен-бол једирәркән Аллаһын гәзәбиндән горхуб еләмирди.

— Бәс она нијә верирсән?—дејә өз е'тиразымызы тез-тез бәјан еләјәрдик.

Анам чох гыса чаваб верәрди бизә:

— О баша дүшмүр, — дејәрди.

Көрүрдүм, анам Аллаһдан чох горхур, Аллаһы онун үрәјиндән чыхармаг нијјәтинә дүшмүшдүм. Елә билирдим, чох асандыр бу. Мүәллим мәктәбдә чох асанлыгла инандырмышды бизи Аллаһын јохлуғуна. Јағышын нечә јағдығыны, илдырымын нечә чахдығыны биләндән сонра мүәллимин дедикләринә һеч бир шәкк кәтирмирдик. Мәнә елә кәлирди, анамы да асанлыгла инандырачам.

— Ана, әкәр һәгигәти билмәк истәјирсәнсә...—башламышдым аллаһы анамын көзүндән салмаға. — Авамлыгдыр Аллаһын варлығына инанмаг.

— Оғул, нә олуб сәнә? Аллаһ еләмәмиш бирдән һаваланарсан, һа! — Анам ев ишләрини көрә-көрә мәним чавабымы вермишди.

— Ана, валлаһ јохдур Аллаһ. — Сөзүмү кәсмәдән демишдим.

— Әстағфүруллаһ, лә'нәт сәнә шејтан! — Анам әл сахлајыб һәндәвәринә көз кәздирмишди. Көрүнүр, мәни вурмаға шеј ахтармышды. Тапмајыб әләвә еләмишди:— Бу да Аллаһа саташан олуб. Дојунча чөрәк тапмыр, гудурмуша бах сән. Дур, рәдд ол көзүмүн габағындан.

Мән дуруб ејвана кечмишдим. Анам далымча дејинмишди:

— Сталинин бу Аллаһла нә иши вар, баша дүшә билмирәм. Ушаглары индидән көр, нечә корлајырлар. Һәр јердә Аллаһа һүчумдур. Сән һөкүмәтиви гурсана, ај Сталин. Нә ишин вар Аллаһла? Јохса Аллаһын јеринә кечмәк истәјирсән? — Пилләкәни дүшәндән сонра да анамын сөзләрини ешитмишдим:— Аллаһы нә гәдәр писләсән, сәни дә бир о гәдәр писләјәчәкләр. Ишин јохдур Аллаһла.

«Аллаһ» сөзү анамын дилиндән дүшмүрдү. Аллаһа һәр чүр «сифаришләрини» дә верирди о:

— Аллаһ, дүзәлт дүнјамызы! Адамлар јаман хараб олублар. Адамлар чох инсафсызлашыблар.

Анам Аллаһын көмөжилө чох адамлардан һајыфыны алмаг нијјәтинә дүшәрди:

— Аллаһ, Руфулланын башына даш сал, јахшы адам дејил Руфулла.

Руфулла колхозда тәфтиш комиссијасынын сәдри ишләјирди.

— Аллаһ, Зәкини шалбанын башындан бурах ашағы! Кәндин монтјору Зәки шоркөзлүјүлө чамаатын нифрәтини газанмышды.

— Аллаһ, Пиргулуну сәнә тапшыраам.

Анбардар Пиргулу да анамы чох инчидәнләрдәнди. Нә гәдәр кет-кәлә саларды анамы о. Чүчәләрин јемини вахтында бурахмазды.

Гәрибәјди, анамын чохлу гарғышындан бири, дејәсән, өз һәдәфини тапмыш, «бәһрәсини» вермишди. Обахејистләр Пиргулуја илишмишдиләр, онун иши шулуғ иди. Пиргулу дәрһал ишдән чыхарылмышды, истинтагы да башламышды.

— Чүчәләри ач гојаны, дул гадыны инчидәни, көр, нејләјир Аллаһ! — Анам беләчә кам алмышды Пиргулудан.

Колхозун зоотехники Кәримулла илә баш бајтар Фәтулладан да анамын јаман зәһләси кедәрди. Онлар өлән чүчәләрин актыны јазмагдан имтина еләмишдиләр.

— Колхозун малы өлмәз, — дејә онлар анамын ајағына нә гәдәр чүчә јазмышдылар.

Анам Фәтулла илә Кәримулланы да гарғымышды.

— Аллаһ, сән онларын башларына јекә бир даш сал, галсынлар башларына даш дүшән јердә.

Анамын гарғышындан сонра Кәримулла илә Фәтулланын башларындан бир түк дә әскилмәмишди. Пајызда чүчәләр сајылыб тәһвил вериләндә анамын ајағында хәјли чүчә галмышды.

Анам белә һесаб еләјирди ки, онун өвладлары анчаг Аллаһын көмәжилә бөјүјүбләр, әрсәјә чатыблар, ев-ешик, арвад-ушаг, мал-дөвләт саһиби олублар. Өзүнүн сәксән үч јаша чатмасына көрә дә о, Аллаһа миннәтдарды. Белә һесаб еләјирди ки, һәр шеји верән дә Аллаһдыр, алан да.

Зәнк чалынан кими синифләрә долушдуг. Һәрә өз партасында јерини тутуб мүәллимин јолуну көзләди.

Гапынын ағзына чатаначан Ајтәкин мүәллимин ајаг сәсини ешитмәдик. О, јенә отурмамышдан габаг өз јазы масасы архасында дајаныб һәмишәки гајдада синфә көз кәздирди. Бизим сојуг вә ити бахышларымызы көрүб башыны ашағы салды, көзләрини кизләтди биздән. Отуруб журналы долдурмагла башыны гатды. Бир дә башыны галдыранда мәни көрдү. Дурду, үстүмә кәлди. Кәтирдији гәзети габағыма атыб:

— Бу ше'ри охујарсан, — деди.

Ајтәкин мүәллимин кәлиб мәни тапмасы вә мәнә ше'р охумаг тәклифи үрәјимчә олмады. Јәгин ки, бу ара үзүмү нечә туршутдугуму да көрдү о. Бәлкә бу сәбәбдән дә күлүмсәди. Бу хаһишсајағы күлүмсәмәк иди. Ајтәкин мүәллимин сөзүнү јерә салмаг мәнимчүн мүмкүн шеј дејилди.

Башладым ше'ри учадан вә авазла охумаға. Бүтүн синиф, бир дә ки, өз столу бөјрүндә ајаг үстә дајанмыш Ајтәкин мүәллим мәни динләјирди. Мисралары пиллә-пиллә енирдим. Јахшыча кәлирдим. Бәндин бириндән икинчисинә адлајаркән илишдим. «Илк дәфә титрәјир әлимдә гәләм,» — мисрасыны охујаркән сәсим титрәди. Гәһәрләниб дајандым. Даһа ше'р охумаг олмазды. Мәғлублар кими Ајтәкин мүәллимә бахдым. Ајтәкин мүәллим көзләри јашармыш һалда күлүмсәјирди. О, ағла-малы јердә күлүмсәмәји бачарырды.

О күнкү күндән даһа һеч нә јадымда галмамышдыр. Јох, мәктәбин дарвазасы үстүнә санчылмыш, әтәји гара һашијәли бајрағы да хатырлајырам. Башы синәси үстүнә әјилмиш әскәр кими дајанмышды бајраг. Санки елә нәһәнк гәм үмманы әмәлә кәлмишди ки, о үмман чалхаландыгча ләпәләр бајрағын әтәјини ағыр-ағыр јырғалајырды.

Евә гајыдаркән јолда гәмкин, ағлајан кишиләрә вә гадынлара раст кәлдим: Мән онларын јанындан өтәркән ики мисраны ичимдә охујурдум:

Јаша, јаша чан Сталин,
Әзиз, мейрибан Сталин.

Бу ики мисраны зүмзүмә еләјә-еләјә евимизин һәјәт гапысындан кирдим ичәри. Һәјәтимизин о башындакы булагын шарһашарла ахан сујунда анам палтар јујурду. Кәнддә һамы јаса батдығы, һамы гәмдән сүстләшдији бир вахтда анам елә үрәклә ишләјирди ки! Палтарлары

пишикләри боған кими сыхыб атырды бир ғыраға. Бүтүн дүнјаны ләрзәјә кәтирән хәбәри анама чатдырмаға тәләсдим.

— Хәбәрин вар, ана?

— Нәдән?

— Сталинин өлүмүндән? — Мәним сәсим синифдә ше'р охујаркән нечә титрәмишдисә, о чүр титрәди.

Анамын һалы зәррә гәдәр дә дәјишмәди.

— Сәнин чанын сағ олсун, ај бала, — деди.

«Дүнјада бихәбәр, савадсыз арваддыр» — дејә анама һагг да газандырдым. Амма үз верән иткинин бөјүклүјүнү она баша салмаг нијјәтиндән әл чәкмәдим.

— Аначан, — дедим. — Мәктәбдә мүәллимләр дә, шакирдләр дә ағлајырлар.

— Ахмагдылар.

— Нә?

— Ахмагдылар ағлајырлар.

— Сән нә данышырсан, ај ана?

— Өлүб өлүб дә. Адам өлән шејдир дә, һәјатын гану-нудур.

— Ана, билирсән, адамлар нә дејирләр? Дејирләр, јетим галдыг. Сабаһкы күнләричин нараһатдырлар.

Анам мәнә отурмаға јер көстәрди. Јахынлыгдакы көтүјүн үстүнә әјләшдим.

— Сталин, — дејә анам сөһбәти давам етдирди. — О, көјдәки Аллаһдан мәһрум еләди инсанлары. Һә, Сталин адамлары кедәр-кәлмәзә көндәрди. Адамлара зоруну көстәрди. Аллаһын бачармадығыны бачарды о. Белә-белә, неч кәсин хәбәри олмадан Аллаһа чеврилди о.

Анамын данышдыглары илә разылашмајыб:

— Јох, ана, — дедим. — Халг Сталини чох истәјир. Бу саат бүтүн өлкә ағлајыр онунчун.

— Дүздүр, ағлајыр. — Анам јаш биләкләрини дизлә-ринин үстүнә гојуб әләвә еләди: — Баласы, ағламалы-дырлар да. Ахы, онларын аллаһлары өлмүшдүр. Аллаһ-лары өлүбсә ағламасынлар, нејләсинләр бәс? Аллаһсыз јашамаг олар?

— Бәс сән нијә ағламырсан, ај ана?

— Шүкүр, мәним Аллаһым сағдыр.

Анам әлләрини синәси габағында күзкү кими тутуб додагларыны тәрпәтди.

— Билдим, билдим нәјә көрә аран јохдур Сталинлә, — дедим.

— Сәнчә нәјә көрә олар?

— Сталин диндарларын гәними олуб, — дедим, — О, дини халгын тирјәки һесаб еләјирди.

— Чан бала, тирјәк чәкәнләр елә Сталинин вахтында чоһалмадымы?

Көрдүм анамын өз дүнјасы вар, даһа мүбаһисә еләмә-дим.

— Јемәјә нә вар? — Сорудум.

— Кеч евә, мән дә кәлирәм.

Дуруб евә тәрәф аддымладым.

Анамызын хәстәләнмәк хәбәрини ешидиб башына јығышмышдыг. Анам күндүзүн күнорта вахты чарпајы-да узанан дејилди. Мәгам кәлиб чатана охшајырды. Үрә-јимә дә даммышды ки, кедәсидир арвад.

— Ишиниз, күчүнүз јохдурму? — Анам вермишди бу суалы.

— Аначан, сәнә баш чәкмәјә кәлмишик. — Бөјүк ба-чымы һамымызын әвәзинә дилләнди.

— Чыхын, кедин, өз ишләринизлә мәшғул олун.

— Ај ана, нијә говурсуз бизи? — Буну да ортанчыл ба-чымы демишди.

— Билирәм, нијә кәлибсиз. — Көзүнү тавана дикиб әләвә еләмишди: — Бу саат өлән дејиләм. Аллаһдан мөһ-ләт истәмишәм. Вугар бала әскәрликдән кәләнәчән јаша-јачам.

Вугар бөјүк бачымын ортанчыл оғлу иди, анам ону чох истәјирди.

Бачылар дуруб јыр-јығыша башладылар. Мән дә өз ишими билирдим, дуруб һәким далынча кетдим.

Отаг адамла долудур. Мәчид отурдуғу јердә онун-бунун ағзына баһа-баһа сусур. Көзүм ондадыр. Бығла-рында, башынын сачында Сибирин «гыровуну» кәтир-мишдир. «Зор адамсан». — Башлајырам ичимдә онунла данышмаға. «Нечә таб кәтирмисән ораларда? Аз да јох, ијirmi ил». — Мәчидин күлүмсәмәсинә тәәччүб еләјирәм. «Бәдбәхт адамлар да күлә билирмишләр!» — һејрәтлә-нирәм. Мәчидин папирос түстүсүндән саралмыш сејрәк дишләри көрсәнәркән додаглар тезликлә дишләрин үстү-нү өртүр. «Наһаг гајытмысыз» — Мән ичимдә һәр нә

олса данышырам. «Сән ки, һәр шеји итирмисән! Арвад жох, ушаглар жох, даһа кимин вар, кәлмисән?»

О күн сәһәр идарәмиздә Мәчиддән кедән сөһбәтин үстүнә чыхмышдым. Һәрә бир шеј данышырды:

— Һаваланыб Мәчид.

— Аиләсијлә марагланмамышдыр.

— Гоһум-әгрәбасыны да танымамышдыр.

Бир күн дә Мәчидкилин кәндиңә кедиб чыхмышдым. Јолум Мәчидин евинин јанындан дүшмүшдү. Вәзифәмә көрә Мәчидин тәләјилә, күзәрәни илә марагланајдым көрәк. Мәчидин фәјдалы бир ишлә мәшгул олмасы гај-ғысына галмаг мәним борчумду.

Гапыны дөјдүм. Ичәридән сәс кәлмәди. Ичәзәсиз-фи-лансыз ачдым кирдим. Мәчид лап көһнә илләрин нимдәш чарпајысында шалта-палаза бүрүнүбмүш кими јатмыш-ды. Кәлишими һисс еләјиб көзләрини ачды. Бахыб мәнә елә бил көрдүјүнә инанмаг истәмирди.

— Кәлмишәм, бахым көрүм, нејләјирсиз. — Мән дил-ләндим әввәл.

Мәчидин һүлгуму кетди, гајытды. Сонра дикәлди о. Јеринин ичиндә отурду. Ајагларыны чарпајынын ғыра-ғындан саллады.

— Билмәк истәрдим, совхозда һансы ишдә ишләмәк истәрдиниз?—Јенә мән данышдым.

Хејли динмәз дурду. Кечдән-кеч чаваб верди:

— Евимин габағындакы бағы верә билмәзсиниз мәнә? — деди.

Ичимдә Мәчидин һалына ачдым. «Һәгигәтән һава-ланыб јазыг»—фикрә кетдим. «Хәбәри жохур ки, баг-лар елә онун тутулдуғу илдән совхоза кечиб. Билмир ки, о көрән колларда довшан галмајыб». Елә һесаб елә-дим, дүнјадан бихәбәр бир адамла үзбәүз отурмушам.

— Истәдијин бағ совхозундур инди, — дедим.

— Билирәм, — дејә чаваб верәркән Мәчид хејли ағыл-лы көрүндү. — Совхоз орадан һеч нә көтүрә билмир, — дејә әләвә еләди.

— Совхоз бағыны вермәк олмаз, — дедим.

Мәчид күлдү. Сонра сорушду:

— Сиз нә вәзифә саһибсиз?

— Парткома, — дедим.

О, даһа данышмајыб евин ичәриләринә көз кәздирди. Көзүнү очағын габағындакы хәкәндаза дикиб дајанды Мәнсә үзүмү гаршы дивара тутдум. Диварда хәкәндазы көрдүм. Сонра бахышларымыз бир-бирилә гаршылашды.

Онун көзләри гәрибә шәкилдә парлајырды. Мәчиддән горхмаға башладым. Каторга Мәчиди бүсбүтүн дәјиш-мишди. Чијинләри даралыб голлары узанмышды.

Өзүмү әлә алыб дурдум ајаға. Һәјәтә кечиб ири ад-дымлар атмаға башладым. Мәнә елә кәлди, инди чә хә-кәндаз далымча учуб кәләсидир.

Саһәләри кәзиб идарәјә гајытдым. Биринчи Мәчид кирди јаныма.

— Рајкома кетмишдим, — деди.

— Нә үчүн? — Сорушдум.

— Евимизин габағындакы бағы истәјирәм. Бизим мүлкүмүз олуб. Совхоз ешшәк јајлағына дөндәриб ора-ны. Көрәндә башым ғырланыр.

— Рајкомда нә дедиләр сизә?

— Сизин јанывуза көндәрдиләр.

«Һәгигәтән һаваланмышдыр» — Мәчидә баха-баха јенә һалына ачдым.

— Мән о бағы бечәриб бағ һалына кәтирмәк истәји-рәм. — Мәчид сөзүнүн үстүндә дурмушду.

— Мәчид киши, мүмкүн сөһбәт дејил. Тәк тәсәррүфат-чылыға отуз једдидә ахырынчы нөгтә гојулуб.

Мәчид күлдү. Әввәл башымын үстүндән асылан Ле-нинийн шәклинә бахды. Сонра көзүнү столумун үстүндәки папирос көтүкләринә дики. Һараданса әлимә кечәнди-ми, жохса идарәнин сүпүркәчи гадыны гојмушдumu, «мам-пасы» конфет гутусунун дәмир гапағындан күлгабы кими истифадә еләјирдим.

— Бу нәдир гојмусан габағына? — Шәһадәт барма-ғыны узадыб мәним гәрибә «күлгабымы» көстәрди. Ба-хыб-бахыб әләвә еләди:—Ајыбдыр,—деди.—О кишидән ајыбдыр. — Башымын үстүндәки шәкли көстәрди. — Сән балача адам дејилсән, кечмиш дөрд колхозун парткому-сан инди.

Мәчидә баха-баха һејрәтләндим. «Һеч һаваланмыш адама охшамыр». О, ән мүдрик адам кими көрүндү. «Өзүнү дәлилијә гојуб долујур бизи дејәсән».

— Мәчид киши, — дејә дилләндим. — Валлаһ, сиз чох ағыллы адамсыз. Амма саташырсыз бизә. Еләмә белә шејләр!

Мәчид јенә бич-бич күлдү. Ајаға дуруб әлини мәнә узатды.

— Вур бура! — деди.

Әлими онун әлине чырпдым. Мәчид киши мәнән разы галыбмыш кими дурду, үзүндә тәбәссүм отағымы

тэрк өтди. Мэн дэ ајаға галхыб «күлгабымы» пәнчәрә-
дән тулладым. Јеримә гајыдандан сонра фикрә кетдим:
«Инди адамларын ағыллысындан дәлисини ајырмаг чә-
тиндир».

Санаториянын вестибүлүндө, јумшаг креслоларда
отуруб телевизора бахырыг. Јахынлыгымызда ики сары-
шын ханым да әјләшмишдир. Әрдәшир телевизордан чох
ханымлара бахыр.

«Јаландан узатмысан башыны габаға». — Үрәјимдә
Әрдәширлә данышырам. Әрдәшир фикирләшдикләрим
дујубмуш кими башыны кери чәкир. Үрәкдә данышмаг
һәвәсим бөјүјүр. «Билірәм, бәридекинә дүшүб көзүн» —
Әрдәшир сөзүмү тәсдигләјирмиш кими башыны јырға-
лајыр. «Јахшы чандыр. Әсл сәнин малындыр.» — Әрдә-
шир јериндә гурдаланыр. «Олса дејирәм еј. Јох, сәнин
малын дејил. Она көрә ки, дил билмирсән.» — Әрдәшир
көзүнү телевизора зилләјиб гашларыны чатыр. Пәришан
бир көркәм алыр.

Телевизорда көстәриләнләр марагсыздыр. Бир дахма-
дыр. Габағында да ики гоча әр-арвад отуруб узаглара
бахыр. Билмәк олмур, узагларда нә көрүбләр.

Јанымыздакы ханымлар ајаға дурурлар. Узун дәһли-
зин о башыначан кедирләр. Елә бил лап бизим отағы-
мыза кирирләр.

— Көрдүн дә? — Үзүнү дәһлизә тутуб, һәлә дә ханым-
лары көрүрмүш кими дилләнир Әрдәшир. — Кәл, биши-
рәк, таныш олаг онларла.

— Биз евли адамларыг, Әрдәшир. — Достумун тәк-
лифинә гол гојмурам.

— Кимдир, бизи бурада таныјан, көрән?

— Бир аллаһдан башга көрмәјинә һеч кәс көрмәјә-
чәк бизи.

Мәним сөзләрим Әрдәширә ләззәт еләјир. О, шагга-
наг чәкиб күлүр. Күлүб гуртарандан сонра сорушур:

— Ә, аллаһын вар сәнин?

— Аллаһым јохса да, вичданым ки, вар.

— Ә, нә вичдан? Вичдан нәдир? — Әрдәшир бир гә-
дәр дә мәнә јахынлашыб әләвә еләјир: — Је, ич, кеф чәк!
Бизә галан бунлар олачаг. Мән бура кеф чәкмәјә кәл-
мишәм.

— Кеф чәкмәк о гәдәр дә асан дејил, Әрдәшир. —

Достум белә јерләрдә аз олмушдур, нашылығы о дәгигә
сезилир. — О ханымларла кеф чәкмәкчүн онларын дили-
ни биләсән көрәк.

— Сән тәрчүмә еләјәрсән мәнимчүн.

— Әрдәшир, јахшысы будур, истираһәтимизи еләјәк,
о ханымлары күлдүрмәјәк өзүмүзә. — Бир гәдәр сусуб
тәзәдән дилләнирәм. — Милләтимизин адыны батырма-
јаг бураларда.

— Мән сәни јахшы танымырдыммыш. — Әрдәшир
ајаға дурур. — Билсәјим...

— Јәгин ки, кәлмәздин.

Гәһгәһә чәкиб күлүрәм. Ајаға дуруб Әрдәширин го-
луна кирирәм.

— Јахшы, јахшы, дилхор олма, бахаг көрәк нејләјә
биллик. — Беләчә достумун көнлүнү алырам.

Отағымыза тәрәф аддымлајырыг. Даһа данышмырыг.
Сакитчә киририк гапыдан. Гоншу отагдан ајаг сәсләри
ешидилир. Биздән тәзәчә ајрылан ханымлардан кимсә
ајагларыны сүрүјә-сүрүјә дөшәмәнин үстүјә аддымла-
јыр.

Јеримизин ичинә кирмишик артыг. Мәним көзүмә
јуху кетмир. Үзүјухары узанмагдан безиб сол бөјрү үстә
чеврилирәм. Беләдә Әрдәшири јан тәрәфдән көрүрәм. О,
лап өлү кими көрсәнир. Һәтта сифәти сарыја да чалыр.
Әрдәшир хорулдајыб өлү вәзијјетиндән хилас олур.

Сабаһысы рәгс салонунда көрүшүрүк о ханымларла.
Онлар мүхтәлиф кишиләрин гучағында фырланырлар.
Бә'зән елә бил лап күләк бурулғанына дүшүрләр. Рәгс
мејданчасы бизимчүн мараглы олмадығындан дөрдүнчү
мөртәбәдәки отағымыза галхырыг. Оркестрин сәси бурда
да ешидилир.

Екскурсијаја кетдијимиз автобусда да тәсадүф елә
кәтириб ки, о ханымларла јанашы отурмушуг. Гапы
ағзында, дизләримизин учундадырлар. Дүз бахырлар.
Беләдә јолун солуну көрүрләр.

— Диллән, диндир дә! — Әрдәшир дирсәјилә голума
тохунур.

— Нә дејим?

— Бир шеј даныш да.

Машынын уғултусунда данышмаг асан дејил. Гыл-
часы дизләримә јахын ханым үзүнү мәнә тутуб дилләнир:

— Что сказал ваш товариш?

Ханымлар Эрдәширин нә дедијилә марагланырлар.

— Он балној, — дејә чаваб верирәм.

— Как? — О бири ханым сорушур.

— Психическиј.

— Что вы, что вы?

— Ој, ој, бедныј.

Ханымларын гашлары чатылыр, сифәтләринә мәнзун бир көркәм гонур. Эрдәшир көзүнү ханымлара дикәрәк суалы мәнә верир:

— Нә дедин онлара сән?

— Тә'рифләдим сәни.

Эрдәшир габаг дишләрини бүсбүтүн бајырда гојуб күлүр. Ханымлар горхуб бир-биринә гысылырлар.

Сәфалы бир јердә дүшүрүк автобусдан. Эрдәшир јердә дә әл чәкмир ханымлардан. Ханымлар һара кедир, гујруг кими сүрүнүр онларын далынча.

— Бу булағы көрүрсүнүз? — Экскурсијачы гадын сөһбәтинә башлајыр. — Бах, бу булагдан су ичиб о бөјүк шаир.

Булағын үстүндә мәрмәр дивар учалыр. Шаирин кәсик башы габарыр диварын тән ортасындан. Бәбәксиз, даш көзләр сојуг-сојуг, гәмли-гәмли бахыр бизә. «Инсанлар бах сән», — үрәјимдә данышмаға башлајырам. «Өлдүрдүкләри шаири көр, нечә әзизләјирләр!»

Шаирин аддымладығы чығырла јеријирик. Шаир бу чығырла дуелә кетмишдир. Дуел јери хејли јахынлыг-дадыр. Кичик һасара алыныб. «Инсанлар өз кунәһларыны јумагчын көр, нејләјирләр!»

Дуел јериндә шәкил чәкдирмәкчин чәркәләрә дүзүлүрүк. Эрдәшир дә о ики ханымын тән ортасында дајаныр. Чијинләрини дә битишдирир онларын чијинләринә. Фотограф апараты һазырлајыб чәкәчәји адамлары бир дә нәзәрден кечирир.

— Улыбајтес! — Фотограф истәмир өз «әсәрини» гәмли јаратсын. Адамлары севиндирмәк, күлдүрмәкчүн билмир нејләсин. Көзүнүн бирини јумуб фыштырыг чалыр.

Фотограф шәкилләримизи бир күн сонра верди. Шәкилдә гоишу ханымлар Эрдәширин јанында дејилдиләр. Онлар хејли архада дајанмышдылар.

— Ә, онлар нә вахт әкилдиләр јанымдан? — Эрдәшир көзүнү әлиндә тутдуғу шәклә баха-баха сорушду.

— Неч мән дә һисс еләмәдим буну, — дедим.

Тәзә ишә кирдијим күн јадымдан чыхмаз. Она көрәни, о күн сојудучу устасы дүнјада һеч кәсин ағлына кәлмәјән бир кәләји мәним башымда сынајыб. Кәләк нә кәләк, чох садә бир кәләк.

Кәләкбаз сојудучу устасынын еви тәзә иш јеримин бөјрүндәјмиш. Отурдуғум јердән баханда, пәнчәрәнин габағыны тутмуш ағачларын башлары үстүндән, јарпагына јердән көрүнән дам онункујмуш. Ады да Фаризмиш.

Кәләкбаз сојудучу устасынын мәни алдатмағындан тәзә иш јолдашларым да хәбәрдардырлар. Өз араларында данышыб күлүрләр дә.

— Гајтармады пулунузу? — Тәзә иш јолдашларым бу суалы чох верирләр мәнә.

— Јох, гајтармады. — Бу чавабы вермәкдән лап тәнжә кәлмишәм.

— Билирсән нә олуб? — Ишчимизин бири Фариздән тәзә әһвалат данышыр мәнимчин.

— Дајысынын еһсанычын дүјү алмаға пул верирләр она. Фариз бу пула дајысынын гырхы чыхынча ичиб кеф еләјир.

Күчәдә күләк галхмышдыр. Аләм гарышыб бир-биринә. Көз ачмаг олмур. Ағачлар далғалар кими шаһә галхмышдыр. Бир-биринә чырпыларкән гуру будаглары гырылыб төкүлүр. Идарәләрин, евләрин габагларында чүрбәчүр машынлар дајаныб. Күчәләр адамсыздыр. Мәним кими туфана әһмијјәт вермәјән тәк-түк адамлар јемәкханаја тәрәф гачмагдадылар. Гапысы һамынын үзүнә ачыг јемәкхана туфандан далдаланмагчын ән мүнәсиб јердир.

Наһарымы еләјиб гуртаранда күләк артыг дајанмыш, ән ишини көрмүшдү. Гуру будаг вә сары јарпаглар күчә вә сәкиләрин һәр јеринә сәпәләнмишди. Елә бил шабаһыд габыгларынын үстүлә јеријирдим.

Шәһәрдә һәјат әввәлки вәзијјәтинә гајытмышдыр. Адамлар евләриндән чыхыб күчәләрә төкүлүшүбләр. Машынлар јенә шүтүмәкдәдир.

Күләк иш отағымын габағында битән ағачлары бүсбүтүн сојундурушдур. Отағым хејли ишыглашмыш, пәнчәрәмин габағы ачылмышдыр. Пәнчәрәм Фаризин һәјәтинә бахыр. Отурдуғум јердән Фаризин евинин габаг тәрәфи, һәтта колларын арасында кәзишән тојуглар да көрүкүр. Ајнасы гырыг, бир тајы ачыг пәнчәрәнин саһибләри санки еви јалғыз гојуб һараса кедибләр.

Сонра көрүрөм Фаризкилин һәјәт гапысы ачылып. Кејимли-кечимли, долу, көјчөк бир гадын кирип ичәри. «Кимдир о?» — Марагланырам. «Јол азыб бәлкә?» — Гадынын далынча тојуглар дүшүб кәзирләр. «Ев јијәсинә охшајыр».

Башым отағыма кәләнләрә гарышдығындан гарыш һәјәтдә көрдүјүм гадыны ахырачан изләјә билмирәм. Кәлиб-кедәнләрин арасы кәсиләндән сонра фүрсәт тапыб јенә о таја нәзәр салырам. Бајагкы гадын гијафәсини дәјишиб һәјәтдә палтар јумагла мәшғулдур. Фаризин шәриддән асылы шалварыны таныјырам. Евмизә бу шалварда кәлмишди. Мәндән алдығыны да бу шалварын сағ чибинә дүртмүшдү. Шалварын чибләри узун гулактар кими јанлардан салланмышдыр. Гадынын әлләри аяк көпүјүн ичиндә елә бил нә исә ахтарыр. Гадынын көк биләкләри вар. Онун Фаризин арвады олдуғуну јәгинләшдирирәм. Амма тәәссуфләнирәм. «Көр, кимин палтарларыны јүјүр».

Гијас кәлир јаныма. Әввәлләр бир јердә ишләмишик. — Кедәк, чај ичәк, — дејир.

Ијирми беш-отуз ил олар ки, Гијас мәни чај ичмәјә дә'вәт еләјир, бир дәфә дә көрмәмишәм чыхарыб чајын пулуну версин. Нечә илләр сәбир еләјиб гарнымда сахладығым суалы, ахыр ки, зарафата салыб вердим:

— Чајын пулуну ким верәчәк?

— Ај Мустафа, ајыбдыр, чај нәдир ки, онун пулу да нә олсун.

Чајханаја кедирик. Гијас чајдан әлавә лимон да сифариш верир. Ондан-бундан даныша-даныша хәбәримиз олмур бир чајник чајы нә вахт бошалдырыг. һагг-һесаб мәгамы чатанда гурујуб галыр Гијас. һәмишә олдуғу кими јенә дә мән атырам әлими чибимә. Демәк истәјирәм ки, ә, Гијас, бәс сәнинчин ајыб дејилми, бир шеј һесаб еләмәдијин чај пулуну һәр дәфә мәнә вердирирсән. Пул сәнә лазымдыр, мәнә јох? Һејф, инсан инсана чох шеј дејә билмир. Нејләјәсән, адәт еләмәмишик.

Гијасдан ајрылыб идарәјә кәлирәм. «Имансыз адамдыр Гијас». — Отағыма чатандан сонра Гијаса вердијим гијмәтдир.

Јенә билахтијар о таја нәзәр салырам. Фаризин пәнчәрәдән, гаранлыг отағын ичиндән јувасында кизләнмиш көстәбәк кими бахдығыны көрүрәм. «Сән дә имансыз адамсан. Јох, сән лап мангуртсан». — Үрәјимдә Фаризлә данышырам.

Онколожи диспансерин чох мискин бир көркәми вар. Чөлдән баханда елә билирсән отагларын ичинә гатран долдурулмушдур. Пәнчәрәләр түлсүздүр. Һеч кәс бахмыр.

Ајнабәндин кәллә тәрәфиндәки отагда баш һәким өзү гәбул еләјир хәстәләри. Һәр дәфә гапы ачыланда бајырда көзләјәнләр јығылырлар ичәридән чыханын башына. Марагланырлар ки, нә данышачаг ичәридән чыхан.

Һәјәтдә рәнкбәрәнк гызылкүлләрин, јасәмән колларынын арасындакы скамјада, хәстәхана палтарында отурмуш арыг, бәнизи ағаппаг гоча кишинин көзү јол чәкир. Ашкар билинир ки, гуртармышдыр онунку. Дәри-си сүмүкләринә јапышмышдыр. Тәрпәнмәз дајананда лап өлүјә охшајыр. Өлән һесабдыр. Бир шеј галмамышдыр. Әчәл һарадаса, нәјә көрәсә кечикмәкдәдир. Амма хәстә киши һәр шеји чох көзәл баша дүшүр. Фүрсәти фәвтә вермәјиб габағындан кечән көзәлләрә јахшы-јахшы бахыр. Лап дабанларыначан сүзүр. Нијә дә сүзмәсин, ахы? Белә көзәлләр, бир дә ки, белә фүрсәт һарадан дүшәчәк әлине?

Сәлтәнәт дә дәһлиздә көзләјәнләрдән биридир. Инди-чә ичәри кирәсидир. Аллаһ билир, нә дејәчәкләр. Чәтин дөгигәләрдир. «Еһ, јазыг Сәлтәнәт, хәбәри јохдур». — Әрдәшир көзүнү Сәлтәнәтә дикиб фикирләшир: «Дүнја-нын лап гуртаран јериндәдир, билirmi буну көрәсән?»

Сәлтәнәтлә Әрдәшир кириләр ичәри. Һәким ајырд еләјә билмир онлардан кимин хәстә олдуғуну.

— Һаран ағрыјыр? — Әрдәширдән сорушур.

Әрдәширин јеринә Сәлтәнәт чаваб верир. Ағрыјан чинини көстәрир.

Һәким Сәлтәнәтә јахынлашыб әлилә ағрыјан јери басыр. Сәлтәнәт сәсини чыхармаг әвәзинә көзләрини јумур. Һәким јеринә гајыда-гајыда дејир:

— Мүәличә олунсун кәрәк. — Сонра әлавә еләјир: — Јатмалыдыр.

Сәлтәнәт кејиниб чөлә чыхыр. Әрдәшир ичәридә галыр. Тәкликдә һәкимлә данышыр. Хаһиш еләјир ки, Һеч нәји кизләтмәсин.

— Хәрчәнкдир, — дејә чаваб верир һәким.

Әрдәшир дәһлизә чыханда Сәлтәнәт һәјәтдә, јасәмән колларынын арасындакы скамјада отуруб әринин јолуну көзләјирди.

Онлар диспансердән чыхыб сакит күчә илә аддымла-
йрлар. Јерә баха-баха, һәрә өзлүјүндә фикирләшә-фи-
кирләшә евләринә чатырлар. Евдә оғул-ушаг јыгышыр
башларына.

— Ананыз хәстәдир, ушаглар. — Әрдәшир дилләнир
әввәл. — Ананыз әлини ағдан-гараја вура билмәз даһа.

Ушаглар ешитдикләрини вәчләринә алмајыб дагылы-
шырлар.

— Сән чыхандан сонра сорушдум дохтурдан. — Әрдә-
шир истәјир арвадыны алдатсын. — Анд ичди, деди, һеч
нә дејил.

— Әрдәшир, ушаг-зад дејиләм мәни алдадырсан, —
Сәлтәнәт дилләнди. — Мән һәр шеји чох көзәл баша
дүшүрәм.

Сәлтәнәт әријлә сөз күләшдирмәји мә'насыз саныб,
өз ишини јахшы билirmiш кими ајаға дурур. Тахчанын
пәрдәсини аралајыр. Орадан чамаданлары чыхарыр. Бир-
бир кәтирир, гојур орталыға. Тозларыны силир. Сонра
Сәлтәнәт алтына стул чәкиб чамаданларын бөјрүндә
отурур. Јахынлыгдакы чамаданын ағзыны ачыр. Чүрбә-
чүр парчаларла, зинәт шејләрилә долудур ичи.

— Мәликин базарлығыдыр, — дејир.

Сәлтәнәт әринә һеч нә билдирмәдән ушагларынын тој
төдарүкүнү көрмүшдү. Чамадандакы шејләр тапылмыш
кими көрүнүр Әрдәширә.

— Бунлары нә вахт алмысан, Сәлтәнәт?

Сәлтәнәт әринин суалыны чавабсыз гојуб о бири ча-
маданы чәкир габағына.

— Бу да Бәјбаланын базарлығыдыр. — Икинчи чама-
данын гапағыны галдырыр. — Хәбәрин олсун, билкинән
ушагларын нәји вар, нәји јох.

Сәлтәнәт үчүнчүсүнү чәкир габағына. Бу чамаданын
гапағы һоппанараг ачылыр. Бошдур. Күнчүн бириндә
үстү зәрли, ики әл-үз сабунундан савајы һеч нә јохдур.

— Өлмәкдән горхмурам, Әрдәшир. — Сәлтәнәт бош ча-
маданын ичинә баха-баха данышыр. — Өлмәк һеч зад-
дыр. Дәрд бу чамадан дәрдидир. Бош галыб. Јазыг Ајну-
рә балам! Аллаһ бу чамаданы долдурунча өмүр вермәди
мәнә.

Сәлтәнәт сылдырым гајанын башындан дәрин дәрејә,
горхунч бир шејә бахырмыш кими дајаныр. Башыны
габаға узадыр. Јанагларындан ашағы дығырланан дам-
лалар чамаданын ичинә төкүлүр.

Әрдәшир Сәлтәнәти Бакыја, адлы-санлы һәкимләрин

анына апарыр. Бурада ајдын олур ки, Сәлтәнәтин чиј-
индәки һеч нәјиш. Садәчә эзәлә ағрысындан башга
һич шеј дејилмиш.

Бәс рајон һәкими нијә елә диагноз гојур? Сонра бәл-
ләшир ки, рајон һәкими бош галан чарпајыларын је-
нини долдурмаг, өзүнә кәлир кәтирәчәк тәзә бир хәстә
тапмаг наминә Сәлтәнәти хәстәханада јатыртмаг истә-
һәммиш.

Автобус јериндән елә көтүрүлдү ки, ајаг үстдә даја-
нлар аз галды јыхылсынлар. Адамлар јолдан горхур-
армыш кими сусдулар. Мән исә үрәјимдә данышырдым:
«Инди дә өмүр јолумузу автобусда кедирик. Тәләјимизи
тапырмышыг чаван сүрүчүјә». Тәкәрләр саатда сәксән-
дә фырланыб сајғача јығыр кетдијимизи.

Күләјин ачыг пәнчәрәдән чөлә дартышдырдығы, го-
нармагчын әлләшдији ағ пәрдә јелләнирди. Автобус дүз
төтмәкдән безиб саға буруланда јанымдакы гадын бүтүн
ағрылығы илә үстүмә чөкдү. «Јол јадлары доғмалашды-
р». Сонра көрдүм ки, јан-јөрәмдәкиләр күлүмсәјир-
әр. Ајдынлашды. Габаг тәрәфдә, сүрүчүнүн архасында
отуран аһыл киши өзүнә баб бир гадыны сөһбәтә тут-
ушду. Елә учадан данышырды ки, санки автобусда
һокди. Гадын да хәчаләт чөкмәдән гајтарырды чавабла-
ныны. Сөһбәтин әввәлиндән хәбәр билмәдим, сонрасыны
һинләдим.

— Һәјәтимин алмасы хараб олур. — Буну гадын
деди.

— Нијә сатдырмырсыз бәс? — Киши сорушду.

Гадын чаваб гајтармаға тәләсмәди. Ағыр ешидирди
һәләкә. Арха тәрәфимдән, орта јашларында арыг бир
иши дилләнди:

— Сәни көзләјирди, билирди ки, раст кәләчәксән.

Автобусун ортасындакы сәрнишинләр күлүшдүләр.
Ајуја вәчинә дејилди аһыл кишинин. Јенә сорушду:

— Әрин јохдур?

— Јохдур, јох.

— Рәһмәтә кедиб?

— Сағдыр.

— Сағдыр?

Гадын ахырынчы суалы артыг һесаб еләмиш кими
сорушду. Арха тәрәфимдәки киши дилләнди јенә:

— Горхуб еләмә, өлдүрән дежил, ишивдә ол!

Сәрнишинләрнн чоху күлүшдү. Елә бу вахт автоб
дајанды. Габаг тәрәфдән, дивар тәки адамларын о тајы
дан кимләрсә дүшдү, кимләрсә минди. Сонра автоб
јенидән јолуна дүзәлди. Адамлар јенә јолдан горхурла
мыш кими сусдулар.

Габағымда отуран орта јашларында ики гадын би
бирилә пычылдашды:

— О кишијә нә олду, данышмыр даһа?

— Киши һачандыр, дүшүб кедибдир.

— Арвад бәс?

— Арвад галыбдыр.

— Јашы јетмиш оларды кишинин?

— Раһат.

— Гоча кишидир, утанмыр.

— Нәјинә кәрәкдир, ахы, арвад алмалары кимә са
дырачаг?!

«Адамлар јолда утанчаглыг һиссини итириләр». —
Үрәјимдә гошулдум гадынларын сөһбәтинә. «Автобус
данышмајасан кәрәк».

Автобус хәлбир тәки әләнди, сојуг, бәрк вүчудум
тохундум јанымда отуран гадына. Онун бир аз бунда
әввәл һисс еләтдирдији мейрибанлыға, јахынлыға чава
кими чыхды бу. Сонра билаихтијар башымы дөндәри
јахшы-јахшы сүздүм ону. Сифәтинин јумрулуғу, көзләри
бурну, ағзы, чәнәси анамынкы иди. Елә бил чаванлашы
гајытмышды. Сакит, пәришан һалда отурмушду.

Сонра автобус дајанды. Јерим елә раһатды ки, һе
дурмаг истәмирдим. Әзаб-әзијјәтлә чыхдым чөлә. Анам
охшајан гадыннан ајрылдым. Онун сифәти кетмәди к
зүмүн габағындан. Вахт олур, һиссләр адамын ағлын
алыр әлиндән. «Бу күн сәһәр анам дирилмишди. Јаным
да отурду. Өлүләрин дирилән күнләри олурмуш...»

Совхозун баш күчәсилә кәлиб чыхдым идарә бинасы
нын габағына. Бурада топалашмыш адамлары көрчә
анамын «дирилмәјиндән» доған овгат јоха чыхды. С
адамлар әввәл директорун гәбулуна кирәчәкдиләр. Сон
ра јанымда олачагдылар. Елә шејләр хаһиш еләјәчә
диләр ки! Дүзәлмәјәндә...

Совхоз адамына охшамајан бир нәфәр «Шәрәф лә
һәси»нин габағында хәјала кетмишди. Мүфәттишә о
шатдым әввәл. «Јох, мұһазирәчи олачаг», — дејә дүшү
дум сонра. Нәјә көрәсә көзүнә көрүнмәк истәмәдим
Идарә бинасына кирмәјә тәләсдим. Амма ајыг адамды

Бирдән башыны галдырды. Көрдү. Ахтардығыны тапмыш
кими үстүмә кәлди.

— Бағышлајын, партком дежилсиз? — Сорушду.

— Парткомам, — дедим.

— Сиз лазымсыз мәнә.

— Гуллуғунуз?

Әлини узатды. Мән дә әл вердим.

— Шаир Илдырым Күнәш. — Тәгдим еләди өзүнү.

Шаирлә баһәм иш отағыма галхдыг. Габағымдакы
уәун мизин бөјрүндә әјләшди шаир. Бахдым. Чаванды.
Јаздыгларындан хатырламаға чалышдым, јада дүшмәди.
Амма «Илдырым Күнәш» — бу ад таныш кәлирди мәнә.
«Шаирләр мүгәддәс адамлардылар. Гырх ил јаздым,
ноздум, чыхмады мәнән. Истәмәклә, әлләшмәклә дејил
миш. һәр кәсә гисмәт олмурмуш...»

Шаир голтуғуна вуруб кәтирдији гара, мешин говлу
гуунун ичиндән мави рәнкдә кағызлар чыхара-чыхара
гурдаланаркән чох ади көрүндү, шикајәтчијә охшады.
Белә көрүнмәсин дејә, кәлдим, үзбәүз отурдум. Бу вахт
телефон зәнк чалды. Данышан рајкомун тәлиматчысы
иди.

— Бу күн Илдырым Күнәш адында бир шаир кәләчәк
ензә, — деди.

— Јанымдадыр, — дедим.

Сонра о, бир аз аста данышыб биринчи катиблә гор
хутду: «Гонагдыр, шаири јахшы јола салмасаныз...»

Дәстәји гојуб өз-өзүмә данышдым: «Мәкәр о гәдәр
күтүк? Баша дүшмүрүкмү, һа, гонағы, өзү дә ки, шаири
јахшы јола саларлар?!»

Шаир мави кағызлары атды габағыма.

— Билетләрдир, — деди. Дөјүкүб галдығымы көрүб
изаһ еләмәјә башлады: — Бизи көрәндән идарә тәсәррү
фат һесабына ишләјир, биз өз е'зәмијјәт хәрчимизи чы
хараг кәрәк.

«Бир буну көрмәмишдик, ше'р динләмәк дә пуллу
олубдур». — Үрәјимдә данышдым. «Ә, бу залым оғлу
нечә ше'рләр охујачаг ки, фәһләләри ишдән сахлајыб
онлара ше'р динләдәсән вә һәрәсиндән ахырда әлли гә
лик пул истәјәсән. Јох, нә бу шаирин, нә дә ону көндәрән
идарәнин кәндән хәбәрләри јохдур. Сәнәти һөрмәтдән
салмаг олмаз, чамааты да өзүмүзә күлдүрмәк кәрәк
дејил». — Билетләри бурахдым дахылыма. «Әлли манат
әләјир һамысынын пулу. Бригадирә дејәрәм, тапар, верәр.
Сонра сатар бир лөкүт от».

мәртәбәнин шимал күнчүндәки икинәфәрлик, күчәй балконлу отаг бизимдир.

Балконун мәһәччәринә сөжкәниб шәһәрин сәйрин далмышам. Јатагханамыз сәфалы јердәдир. Бурада шәһәрин хејли һиссәси вә дәниз көрсәнир. Үзбәүздә, јолун о тајында, елә бизим јатагханамыз бәрабәринд бешмәртәбәли бир јашајыш бинасы учалыр. Һәр мәнзин лин балкону, пәнчәрәси бизә тәрәф бахыр. Аиләләри сајы гәдәр балкон вар.

О тајын икинчи мәртәбәсиндәки балконлардан бирин ики гыз чыхыр. Бири һүндүр, бири бәстәбој. Билинир ки бачылардылар. Јәгин боју һүндүрү, јоғуну бөјүк бачыдыр. Бөјүк бачы кичик бачынын гулағына нә дејирсә кичик бачы балкону тәрк еләјир. Бөјүк бачы отуру китаб охујур. Китабын сәһифәләри тез-тез чеврилир.

Ғапы сәсинә диксиниб архаја бахырам. Көрүрәм гарајаныз, ортабој бир оғлан әлиндә јекә чамадан отағымызын тән ортасында дајанмышдыр. Гатара тәз чә минмиш сәрнишини хатырладыр. «Отаг јолдашымды јәгин ки!» — фикирләширәм. Таныш олуруг. Күманы дүз чыхыр. Бөлкүдә о мәнә гоншу дүшмүшдүр. Тифли дәнدير. Күрчү баласыдыр. Давиатдзә. О, да мәним ким аспирантураја тәзә гәбул олунмушдур.

Сонра көрүрәм, Давиатдзә чамаданын ичинин әләшдирир. Орадан чүрбәчүр јемәк шејләри чыхары. Әввәл гәдәһләри дүзүр. Сонра онлары долдурур. Вә ба лајырыг чәрәк кәсмәјә.

— Бағымызын үзүмүндәндир, — Давиатдзә дејир. Атам тутуб.

Гәдәһи боғазыма бошалдырам.

— Ә'ладыр, — дејә тә'рифләјирәм.

Кефимизин дурулан вахты о тајда, үчүнчү мәртәбә отағымызын гәншәриндәки пәнчәрәдән бир көзәл јүзүнү бизә тутуб әлләрини һавада ојнадыр, нәјисә бал салмаға чалышыр.

— Сәнләдир? — Сорушур Давиатдзә.

— Һаны мәнә елә бахт? — Јарызарафат, јарычидилләнирәм.

Јухарыда, башымызын үстүндә ғапы ачылыб өрүлүр. Балкондан ајаг сәси кәлир. Мә'лум олур, о тајда гыз биздән үстдәки адамла һим-чимләширмиш. Олар көрүшә чыхмаг истәркән белә чағырырлармыш бир рини.

Отурдуғум јердән јенә о таја, икинчи мәртәбә

балконунда китаб охујан гызә тамаша еләјирәм. Зил ара сачлары чијинләринә дағылыб. Голлары сүд кими гдыр. Һара бахдығымы көрән Давиатдзә дилләнир:

— О да әр истәјир. Јахшы чандыр.

Гыз ајаға дуруб бир даһа бизә нәзәр саландан сонра балкону тәрк еләјир. Евә кириб пәнчәрә пәрделәрини дә ртур.

О гызкилдән үстдә, үчүнчү мәртәбәдәки евдә јоғун, ара арвад һеј өзүнү көстәрир, билмәк олмур, мараглы көрүр бизим тајда о.

— Мустафа, көрүрсән о арвады?

— Көрүрәм.

— Вурулуб сәнә о.

— Елә билир, она бахырам. Хәбәри јохдур өзүндән шағыдакы гыздан...

— Әсл сәнин малындыр, Мустафа. Бир беләси мәним вар.

Јоғун, гара арвад баша дүшүб ки, ондан данышырыг, јүзүнү бизә тутуб күлүмсәмәкдәдир. Давиатдзә јенә дилләнир:

— Үч ил нејләјәчәјик бураларда бәс?

— Биз бура охумаға кәлмишик...

— Охумаг өз јериндә.

— Еллисән, Давиатдзә?

— Мән јашда адам субај гала биләр? Ики ушағым вар.

— Сән дә евли оларсан.

— Вәли. Мәним дә ики ушағым вар.

— О, арвадсыз кечинмәк олар бураларда? — Давиатдзә дејир.

— Вәс арвадларымыз?

— Онлар ки, буну билмәјәчәкләр.

— Һә, билмәјәчәкләрсә, һәр шеј еләмәк олар. — Зафарата кечирәм.

— Һә дә, башга чәкиндијимиз бир шеј вар ки! — Јүзүнү да Давиатдзә дејир.

Сонра мән дә чамаданымын ағзыны ачырам. Евдән аспиранкләримиз сүфрәјә дүзүрәм.

О ахшам Давиатдзә билдирир ки, кечә бурада гал-јачаг.

Тәһлик һеч јахшы шеј дејилмиш! Дарыхыб шәһәрә чыгарам. Пијада хејли кәзиб тәнһа, узун бир күчәнин аһында паркә кирирәм. Күндүзүн ишығы ағачла-рин ағачла кәтирдиди тунелдән бүсбүтүн јығышмышдыр.

Гадын үзү гаранлыгда да ишыг сачырмыш. Көзлөр гөр бә шәкилдә парлајыр. Таныјырам һәр икисини, бир јатагханамызла үзбөүздә, үчүнчү мәртәбәдә јашајан, күн әлләрини һавада ојнадан гыздыр. Она гысылан и мөндөн јухарыда, үст мәртәбәдә јашајан аспирант го шумдур.

Јатагханаја гајыдырам. Истәјирәм, јазы-позу и мәшғул олум. Бачармырам. О таја тамаша еләмәк м раглыдыр. Икинчи мәртәбәдәки гыз отагларында кәз шир. Билмирәм, нә вар онларда. Евләри чырагбанды. Пәнчәрәләринин галын пәрдәләри хејли араланыб би бириндән. Кичик бачы бөјүк бачынын голуна кир Пәнчәрә габағына кәлирләр. Өпүшүрләр. «Севки пар лудур,» — дејирәм. «Мә'насы ајдындыр: «Еј кеј, нә гәд бахачагсан узагдан, дүш кәл, өп бачымы!»

Кичик бачы бөјүк бачынын гулағына нә дејирсә, лүшүрләр. «Мән сизи чох көзәл баша дүшүрәм». — вабыны верирәм бачыларын.

Бу күн јатагханаја јорғун кәлмишәм. Дарыхыб ј балкона чыхмышам. Бачылар евдәдиләр. Нәдәнсә и дән тез кәлибләр. Јенә өз ишләриндәдиләр. Арада гы рлыб мәнә тәрәф дә бахырлар.

Кечә јатаммырам. О гыз үрәјимә кирмишдир. Јады дан чыхара билмирәм. «Нә ишдир бу?» — Фикир фи кәтир. «Јохса мәнәббәтин өзүдүр бу? Туталы јахынлашдым, кирдим голуна. Үч илдән сонра аты олачагмы ону? Бах, бурасы гаранлыгдыр».

Јатагханаја кәлмәјимлә балкона кечирәм. Бу вәрдишә чеврилиб. О тајда, икинчи мәртәбәдә јаша көзүм дүшән гыз да елә мәним кимидир. О да иш кәлмәјилә ја пәнчәрәдә битәр, јахуд да балконда. «Ј даһа бәсдир! Һәлл еләмәк лазымдыр. Даһа узатмаг маз. Көрүшмәлијәм. Неч нәји кизләтмәмәлијәм онд Ријакарлыг нәјә кәрәк?»

Гапы дөјүлүр. Дәһлиздән Әрдәширин сәси ешидил Гапыны ачанда көрүрәм, Әрдәшир арвад-ушағы и дајанмышдыр. Рајондан кәлибләр.

— Биз кәлинчә бахарсан бу ушаглара, — Әрдә дејир.

Ушаглар бир һимә бәнддиләрмиш. Икиси дә бир кирир ичәри. Эр-арвад һараса тәләсирләр. Әрдәшир ушаглары јаман надинчмиш. Онлар отагда гәрар а мајыб балкона кечирләр. Башлајырлар бурада атыл дүшмәјә. Чығыр-бағырларындан гулаг тутулур.

Икинчи мәртәбәдә, күзкү-дараг әлиндә өзүнү гајдаја салан гыз балкондакы ушаглары көрчәк әлләрини сал- лајыр ашағы. Елә бил онун көрүшә һазырлашмаг нијјә- ти боша чыхыр. «Еһ, Әрдәшир дә вахт тапды ушаглары кәтирмәјә». — Өз-өзүмә дејинирәм. «Инди о гызы нечә баша салым ки, ушаглар мәним дејил?»

Гыз пәрдәләри һирслә чәкиб евин ичини көрүмәз еләјир. Өзү дә ки булудларын архасында итән ај кими көрүмәз олур. Күнләр өтүшүб һәфтә тамамланыр. Нә гыз чыхыр бајыра, нә дә о пәрдәләрә әл вуран тапылыр. Санки гызкилин күлфәти көчүб һараса кедибдир. Өртү- лү, чансыз пәрдәләрә нә гәдәр бахмаг олар? Һирсләниб мән дә өртүрәм пәнчәрәмизин пәрдәләрини. Бу гыза чавабымдыр — јә'ни ки, мән дә көрмәк истәмирәм сәни.

Давиатадзе јатагханаја ертә гајыдыб, пәнчәрә пәрдә- ләрини өртүлү көрәндә күндүз вахты отағы нијә гаран- лыг еләмәјими сорушмур. «Сағ ол, Давиатадзе, мәним чыхардыгым ојунлара вичданла дөзүрсән». — Белчә отаг гоншума өз тәшәккүрүмү бәјан еләјирәм ичимдә.

Јенә сәһәр ачылыр. Јенә о таја нәзәр салырам. О гыз төслим олмаммышдыр. Пәнчәрәләринин пәрдәләри нечә нар, еләчә дә дурур. Үфүгдән бојланыб гаршы бинанын дамына галхан, орадан отағымызын күнч-бучағыны ишыгландыран Күнәш үзүмүзә күлмәкдәдир. Бу нә иш- дир, гыз гарангуш олуб өз јувасына гајытмышдыр? Јенә балкондадыр. Пәнчәрәләринин пәрдәләри дә үфүгә чә- килән булудлар кими јоха чыхмышдыр.

Отағымызда, Давиатадзенин чарпајысы үстүндән ешләмыш радиода ханәндә гыз чох һәзин бир маһны ыкумагдадыр. Ханәндәнин сәси балкондан кечиб күчәјә ахмагдадыр. Көрәсән, еңли күчәни адлаја билирми бу сәс? Мәнә елә кәлир, буна еһтијач јохдур, о гыз да радио- ларыны ачмыш олар. Бу көзәл авазы о да ешидир јәгин ки! Балка елә бу сәбәбдән мусигидән сәрмәст кими да- јанмышдыр. Маһныдан чәсарәтләниб мәнимлә көрүшмәк итәјир јәгин ки! Еләдир ки, вар. Доғру баша дүшүмүшәм. Олар, гыз чәкилир балкондан. Ичәридә, пәнчәрә габа- ғында дајаныб өзүнү гајдаја салмагдадыр. Бир әлиндә күзкүдүр, бир әлиндә дараг. Көзүнү мөндөн чәкмөдән һазырлашмагдадыр. «Күзкү вүсал символдур». — Үзүмн өз мәнәббәтини изһар еләмәкчин фикирләшиб- тәңдәги символлара һејран галырам. «Дараг нәвазиш рәһмидир. Онун нәвазишә чох еһтијачы вар».

Башлајырам мән дә тәләм-тәләсик һазырлашмаға.

Тээ костјуму, көнөңи кејинирәм. Башдан ајага гэдәр тәзәләнирәм. «Аһ, индиңә көрүшә кәләчәк о.» — Этирләнәркән фикирләширәм. Сонра отагдан чыхырам. Кечикмәкдән горхуб һоппана-һоппана, гача-гача енирәм пилләкәни. Көрүш јери мә'лум дејил. Мүнасиб јер автобус дајаначағындан башга һара ола биләр? Мәнимчин шәһәр бу дајаначагдан башлајыр.

Үрәјимин дејүнтүсү шиддәтләнир. Дајаныб көзләјирәм. «Сөһбәти нечә башлајым?» — Мәнимчин ән чәтин шәј елә будур. «Јаман горхачағамыш, хәбәрим јохмуш». — Өзүмә нифрәт еләмәкдәјәм. Ишыг дирәјинин бөјрүндә кәзиширәм ки, бир гэдәр өзүмә кәлим. Гыз исә кечикмәкдәдир. Буна да һагг газандырырам: «Мәгсәди мәни интизарда гојмагдыр. Интизар мәһәббәтин зилидир».

Гыз кәлиб чыхмыр. Даһа нә гэдәр көзләмәк олар? Нәһајәт, кор-пешман гајыдырам јатагханаја. Отағымыза кириб јенә о таја нәзәр салырам. Гыз пәнчәрәдән чәкилмишдир.

Јенә сәһәр доггузун јарысында һәмишәки јердә, ири ағ шарын алтында дајаныб о гызы көзләмәкдәјәм. Одур, кәлир о. Шаһанә јериши вар. Башыны уча тутуб. Дүз табаға бахыр. Көзүнү мәнә дикәрәк јахынлашмагдадыр. «Илаһи, нечә башлајым? Нечә јарашмыр...» — Бәрабәри мә чатанда ајаг сахлајыр. Арамыздакы мәсафә ики-үч аддымдыр. Диндирмәк мәгамыдыр. Фүрсәтдир. Башла малыјам. Амма даша дөнмүшәм. Автобуслар кәлиб-кәдирләр. Мән исә јубанырам. Сонра гызын сәбри чатмыр. О, автобуса галхыр. Мән дә минирәм һәмин автобуса. Сонра автобуста кәлиб гызын јанында дајанырам. Әсәлине галса адамлар итәләјә-итәләјә мәни она «говушдурлар». Чијним онун чијнинә јапышыр. Көрән дејәр арзумуза чатмышыг. Јолун узанмасыны истәјирәм. Беләчә дүнјанын лап о башына кедәрәм. Амма елә тез гуртартыр ки, јол. Елә тез чатырыг ки! Дилхорлашырам. Автобустан бирликдә дүшүрүк. Гыз сәкијә кечиб чох ити јеримәјә башлајыр. Чатмаг истәјирәм. Ејбәчәр бир јерин алыныр: елә бил далынча гачырам. Бәлкә дә күлмәк чыхыр.

— Ај гыз, ај гыз, дајан... — Сөз атырам.

О даһа ити јеријир. Далынча кетмәји мә'насыз санып ајаг сахлајырам. «Јәгин өјрәниб евли олмағымы», — Белә јозурам. «Ағыллы гыздыр. Күнаһа батмаг истә

мир». — Јолу кери гајыда-гајыда фикирләширәм. «Валлаһ, гадынлар ағыллыдылар кишиләрдән».

Јенә гарышга јувасы кими гајнашан һәмин автобуста дајаначағында јолуну көзләјирәм онун. Һәмишәки вахтында кәлир чыхыр. «Нечә башлајым? Бирчә сөз кәрәкдир. Јеринә дүшән бирчә сөз. Ондан сонра һәр шәј асан олачагдыр». — Гыз мәнә хәјли јахын дајаныб дилләнемәјим көзләмәкдәдир. Мән исә донуб галмышам. Бәһанә дә вар. «Бу гэдәр адам арасында ешг е'лан еләмәк олар?» — Гыз сәкидә вар-кәл еләјир. Һисс еләјирәм әсәбиләшмишдир. «Әсәбиләшәр дә.» — Өзүмү данламагдајам. «Адам дејиләм». — Гыз автобустун бахыр. Енли күчдә автобустан савајы һәр чүр машын вар.

О бири сәкидә бир лопабыг оғлан габағынча кедән бир гәшәнк гыза чатыр, нагафил голуна кирир. Сонра чијниләрини гучаглајыб өпүр дә. Дүнја вечләринә дејилмиш кими бир-биринин әлиндән тутуб балача ушаглар кими күлә-күлә, даныша-даныша јолларына давам еләјирләр. Истәјирәм, о тајда көрдүкләрим ити асан вә тәбиинәкәлдә тәкратлајым.

Автобус кәлиб чыхыр. Гыз да, мән дә минирик. Саһандла атылан даш кими шығымагдајыг. «Һәр адам бир саһанд дашыдыр». — Һарданса ағлыма кәлир. «Аллаһ биләр, ким һара дүшәсидир». — Сөз сөзү кәтирир, фикир фикрә чаланыр. «Еһ, е'тибарсыз дүнјадыр бу дүнја. О күн ити адамла долу бир автобус дағын кәлләсиндән дәројә дүшдү. Узаг, узаг биздән».

Гыз автобусун пәнчәрәсиндән узаглара бахыр. «Дүшән кими кирәчәјәм голуна». — Мән өзүмү һазырламагдајам. «Киши дејиләм, әкәр...» Автобус бирдән дајаныр. Башым аз галыр тутачага дәјсин.

Автобус гызын иш јери јахынлығында дајаныр. Дүшүрүк Гыз јенә тәләсмәкдәдир. Мән јенә онун далынча гачам көрәк. Нечә нәдән утанмајыб гыза чатырам. Лап онун јанынча јеријирәм.

— Бағышлајын, олар сизинлә... — Диндирирәм гызы. Гыз чөнүб бахмыр, һәлә бир гэдәр дә ити кетмәјә башлајыр.

— Дајанын, сөзүм вар. — Јенә мән дилләнирәм.

Көрүрәм даһа ити кедир. Ајаг сахлајырам. «Адама, нечә дејәрләр?» — Узаглашмагда олан гызын далынча баха баха галырам.

Јатагханаја кәлмишәм. Ән әзиз адамымы итирмиш кими гомә батмышам. Дарыхыб балкона кечирәм. О таја

Бахырам. О гызкилин тәнһа кими көрүнән евләринин пән-чәрә пәрделәри матәм бајраглары кими салланмышдыр. Көзүмү о пәрделәрә дикиб дурмушам. «Аһ, нә бөјүк эзабмыш севмәк!» — Ичимдә дејинирәм. «Евли адамлар-чын даһа чәтин олурмуш». Бирдән кефим дурулур. Бал-кону тәрк еләјирәм. О тај даһа мараглы дејил мәнимчүн. Чијинләримдән ағыр бир јүк көтүрүлмүш кими һисс елә-јирәм өзүмү.

Гапы ачылыр. Давиладзе ганыгара кирир ичәри. Шәһ-чағымда ону гәмли көрмәк ачмыр мәни.

— Нә олуб сәнә, Давиладзе? — Сорушурам.

— Арвад-ушаг дүшүб јадыма, ичазә вермәдиләр.

— Мән дә ушагларымчын јаман дарыхмышам, Дави-ладзе. — Сонра әлавлә еләдим: — Проректор мәним таны-шымдыр. Дарыхма, сабаһ һәр икимизчүн ичазә аллыг.

Бизим кәндин гәбиристанлығы дәрәнин дибиндә башлајыр. Гәбирләрин сәфи тәпәнин дөшүлә јухары галхыр. Анамын гәбри тәпәнин башындадыр. Анамдан сонра о гәдәр өлү кәлиб бура ки, тәпәнин үстүндә бош јер галмамашдыр. Тәзә гәбирләр күнеј ашағы енмәкдәдир.

Мән анамын гәбрини тез-тез зијарәт еләјирәм. Сағ-лығында индики гәдәр истәмәмишәм. Илләр ону мөндә узаглашдырдыгча мәнәббәтим артыр.

Гәбиристанлыгдајам. Буранын ајаг үстә даша дөнмүш «сакинләри» лап кешикчи әскәрләр кими дајаныблар. Елә бил ким кәлир, ким кедир бахырлар. Амма бүтүн бахышларда ејни гүссә вар. «Еһ, өлүләр», — дејә даны-шырам онларла. «Хәбәрдарам дәрдиниздән. Јаддан чы-харыблар сизләри». — Мәнә елә кәлир, онлар ешидирләр. «Ачығыны дејәк, нә кизләдәк, биз дириләр гүссәдән га-чырыг».

Гаја кими мәрмәрин үстүндә чаван, көјчәк бир гады-нын гәшш еләјиб күләркән шәкли вар. Бу рәһмәтлийи гоншулуғларында кирајәдә јашамышам. Беш илдә бирчә дөфә күлдүјүнү көрмәмишәм о гадынын. «Күл бачым, һәрчәнд күлән јер дејил бура», — мән бу өлүлә дә даны-шырам. «Гәм чәкмәкдән нә чыхар, күлмәк јахшыдыр».

Инди гәбирләри рөвнәгләндирмәк дөбдәдир. Адамлар варланьблар, бәлкә? Кечмишдә варлы јохдumu бәс? Инди гәбиристанлыг «хырда» гәбиристанлыгларә бөлүнүр. Аиләләр истәјирләр, бурда да бир јердә олсунлар. һәр

аилә куркаһы дәмйр һасар ичиндәдир. һәр һасарлыгдә аиләнин кәләчәк «намизәдләричин» јерләр дә сахланьр.

Куркаһлардан биринин габағында ајаг сахламышам. Јан-јана гәбирләрдә јатанларын һамысыны таныјырам. (Рајон јеринин бир шеји һәм јахшыдыр, һәм дә пис, адамлар бир-бирини таныјырлар). Ата, ана, једди гар-даш, ики бачыдылар онлар. Сағлығларында сојуг вә узаг олублар.

Гәбиристанлыгдә адамы дүшүндүрән чох шејләр вар. Будур, киши арвадыјчын елә бир даш јондурмушдур ки, бу баһалыгдә даш гәбиристанлыгдә јохдур. һәлә үстүнә чотирвари дам да гојдурмушдур. Бу дам гардан, јағыш-дан һифз еләјир гәбри. Бурда да фикрә кедирәм: «Чәр-ләдиб өлдүрүлмүш арвада бу гәдәр сәхавәт һарадандыр көрәсән?» — Бу суалын чавабыны тапмајыб араланырам. «Һеч нә баша дүшмүрәм, аллаһ».

Гәбиристанлығын тән ортасындан кечән әјри-үјрү чыгырла кәлиб анамын гәбринә чатырам. Садә гәбир дашындан, әл бојда кирәмит-шәкилдән башында гара кәләгајысы, јашмағы додағындан азачыг ашағы, һәми-шәки абыр-һәјасында баха-баха дурубдур. «Ана, дары-кыб кәлмишәм». — Мән һәр дөфә анамла сөһбәт еләјирәм амалли-башлы. «Дүнјамызда адамлар кетдикчә сојујур-лар бир-бириндән. Бәлкә күнәш һәмишәки кими гыздыр-мыр планетимизи!» — Анам сөзүмү кәсмәк истәмирмиш кими сусур. «Дүнјамыз јенидән гурулур, ана».

Гәбиристанлыгдан гајытдығым күндән көзләјирәм, анамы јухуда көрәчәјәм. Онун тәсәллиләри, өјүд-нәси-һәтләри мәнә көмәк олур. Гәрибәдир, анам јухума кирмир даһа. Күсмүшдур, бәлкә? Нәдән күсүр, ахы?

Һеч билмирәм, нечә еләјим, анамы јухуда көрүм...

ТӘМИЗ ҺАВА

О гызын јанына кетмишдим, — дејә агроном Вә-ли узаг сәфәрдән тәзәчә, маргалы хәбәрләрлә гајытмыш кими башлады гоншусу Әсәд мүәллимә данышмаға. — Күнәјли кәндиндә бир гыз пејда олуб, — деди. — Бајтар һаранымин еви зијарәткаһа дөнүб. Рајонун һәр јериндән кәлиб кәлирләр. Гызын јанындан чыханларын һәрәси һәр маңуза сөјләјир. Дејирләр, адамын һарасында хәс-

тәлик вар, тапыр. Данышырлар ки, адамын кәләчәјиндән дә хәбәр верир.

Әсәд мұәллим Вәлинин сөзүнү кәсәрәк:

— Көрдүјүндән даныш, — деди.

— Мән орада оlanda, — дејә сөһбәтинә давам еләди Вәли. — Машындан шикәст бир гадыны дүшүрдүләр. Әлиндә әсә вардыса да ики нәфәр зорла сахлајырды ајаг үстүндә ону. Елә бил скелетди: ғырылыб төкүләчәкди. Биртәһәр апардылар. Әзијјәтлә чыхардылар јухары мәртәбәјә. Кирдиләр ичәри. Бир аздан нә көрсәм јахшыдыр? Инанмадым көзләримә. Пилләкәни дүшән үн нәфәрдән билинмәди шикәсти кимдир. Үчү дә күлә-күлә дүшүрдү ашағы. Әсаны да ичәридә, үрәкләри охујан ғызын јанында гојуб кәлирдиләр. Сәрраст аддымларла јеријиб кечдиләр, отурдулар машина.

— Буна дејәрләр, психоложи тәсир јолу илә мұаличә.

Вәли Әсәд мұәллимдән ешитдикләринә өз мұнасибәтини билдирмәдән давам едирди:

— Һә, кирдим ичәри, — деди. — Көзләјирдим, учабој, күләүз, көзәл бир ғыз гаршылајачаг мәни. Әксинә олду. Ијирми-ијирми үч јашларында арыг, балачабој, солғун бир ғыз дәрин креслонун ичиндә батыб галмышды. Додаларыны тәрпәтди. Ешитмәдим нә деди. Чашыб галдым. Билмәдим нәдән башлајым. Кәлмәјимә пешманладым. «Көр, кимин јанына кәлмишәм,» — дејә фикирләшдим. Утаныб хәчаләт чәкдим. Ғыз нәдәнсә әсәбиләшди, дурду ајаға. Ити бахышларыны зилләди мәнә. «Наһаг кәлмисиди ахы о?» — дејә фикирләшдим. Сөјләдим, нијә кәлмишәм. Мәтләбдән узаглашды о. Фалчылыг еләди. Чох адамын башына кәләчәк шәјләр деди. Истәдим, пулуну верим кедим. Чибимдә сәккиз манат пулум варды — бешлиј үчлүк. Билмәдим, һансыны верим. Бешлијә ғыјмадым бир күнлүк маашымды. Үчлүјү дә вермәјә утандым. Дедим, аз олар. Хәсслик еләмәдим, бешлијә чыхардым гојдум столун үстүнә. Нә десә јахшыдыр? Деди, лазим дејил һеч зад. Дедим, хәчаләтдә гојма бизи. Деди, ондә үчлүјү вер һеч олмаса. Бешлијин далынча бахыб дедим хырдам јохдур. Күлүмсәди:

— Бешлијә көтүр, үчлүјү вер — деди. — Јалан данышма, чибиндә бир үчлүк вар. — Гурујуб галдым.

Әсәд мұәллим Вәлинин сөһбәтинә әһәмијјәт вермәди. Мән дә инанмаг истәмирәм белә шәјләрә. Амма һәјат чохлу мұшаһидәләрим вар. Онлардан чыхардығым нәти

чә будур ки, үрәкләр ОХУНУР. Данышым, динләјин, көрәчәксиниз...

II

Јағыш елә бил хәлбирдән төкүлүр. Әл-ајаг јығышыб һәр јердән. Сәрчәләр јуваларына кирибләр.

Дивар саатына бахырам. Арвад-ушағын кәлмәсинә һалә вар. Пәнчәрәдән чәкилиб јердә отурурам. Һәјәт тәрәфдән ким исә дабанларыны асфалта бәрк вура-вура кәлир. Назик дабанлар асфалты димдикләјир елә бил. Дурмага әринирәм. «Бахмаг лазимдыр, кимдир о, көрәчәкдир». Галхырам. Таныјырам. Гоншу ғызыдыр. Бир бөјүмүшдү. Гәшәнк ғыз олмушду. Јахшыча бахачағдым, көздән итир о.

Ғапынын зәнки чалыныр. Күләнбәрин бешинчи дәрәҗәдән кәлән вахтыдыр. Ушағлар синифдә шулуг салыблар са дилхор кәләчәк. Икинчи зәнкдән сонра дуруб ғапыны ачырам.

Пәнчәрә ғабағында Күләнбәрлә үзбәүз отурмушам. Һәрәмизин ғабағында бир финчан чај вар. Күләнбәр кәләрини буг галхан финчанына дикиб сусур. Орда ма-рағам нә исә көрүр. Финчаны додаларына тохундуруб јендән нәлбәкијә гојур.

— Илјас, — дејә чајла ислатдығы додаларыны тәр-ләди. — Нечә күндүр, аһ-уф еләјирәм, ајаг үстүндә чә-кәлирәм, сорушмурсан ки...

— Зәкәмләмисән, — дејирәм. — Мә'лум оланы нәјә карәкдир сорушмаг?

О, чавабымдан разы галмыш кими даһа динмир. Һәминә беләдир. Дәринә кетмәз. Әлүстү инанар.

— Һәким лазимдыр, кедим, чағырым. Дәрман лазим-дыр, кедим, кәтирим.

Күләнбәр үзүмә бахыб разы галмыш тәки күлүмсәјир, јендән ғабағындакы финчана нәзәр салыр. Сонра мил-ләт јовурмуш кими әлини һавада јелләјир. Узун барма-ларынын учу илә јанағынын көзүм зилләнән јерини бәрк бәрк ғышыјыр. «Хошбәхт еләјә билмәдим. О күнә башмандыр ки, мәнә раст кәлиб. Нә етмәли, гисмәт беләј-ди?» — Арлыма кәләнләрдән һејрәтләнирәм. «Бәлкә, нә фикирләр һәјан олур она?»

Јанағларынын ғаны гачмышдыр. Нијә индијәчән көр-мәдиңиз? Бирдән-бирә арыглајыб. «Нә фикирлә-

шир?» — Истәјирәм бу суалы верим она. «Дүзүнү демә-
јәчәк. Инсанлар үрәкләриндән кечәнләри нијә кизләдир-
ләр ахы? Неч јахын адамларына да демирләр».

— Нә јаман фикрә кетмисән, Күләнбәр? — Диллә-
нирәм нәһәјәт.

— Неч, елә-белә. Бәс сән нә фикирләширсән, Илјас?

— Мән? — Азачыг ара вериб әләвә еләјирәм: —
Фикирләширәм ки, сәнин дәрд чәкмәјин наһагдыр. Гис-
мәт беләјмиш. Кечиб даһа бизимки. Кечдир. Ушаглары-
мыз вар. Јашамалыјыг. Башга чүр мүмкүн дејил.

— Нә данышырсан? — Күләнбәр марагла бахыр.

— Инди чә үрәјиндән кечәнләрә чавабымдыр, — деји-
рәм.

Күләнбәр гәһгәһә чәкир. Бирдән чиддиләшир. Нәј-
рәтлә сүзүр. Санки истәјир десин, дүздүр.

Күчәдән јенә ајаг сәси кәлир. Бахырам о тәрәфә. О
гыздыр. Гырмызы донунда аловланыб јанырмыш кими
көрсәнир.

— Јерә сохум сәни. — Күләнбәр гызын далынча де-
јинир.

— Нијә елә дејирсән, Күләнбәр?

— Әр истәјир өлмәмиш.

— Нәдән билирсән?

— Көрмүрсән, ајагларыны нечә вурур јерә? Јүнкү-
гызы јүнкүл, күндә бир пәнчәрәнин габагындан нә гәдәр
кечәрләр, ахы!

«Мәһәббәти ајагларын сәсилә дә ифадә еләмәк олур
муш. Парола бах сән! Индики чаванлар нә чох билир-
ләр! Бәс о парол киминчүндүр? Гоншу мәнзилләрдә ким
вар? Бирдән мән оллам, һа! Мәһәббәт көвшәнлијә дүшә-
алов кими бир шејдир. Најана олса баш алыб кедәр»
Горху дүшүр чаныма. Учундан тутуб учузлуға кедәркә
Күләнбәр әлини узадыб ашағы тәрәфдәки пәнчәрәмизлә
үзбәүз еви көстәрир.

— Ора бир оғлан кәлибдир, — дејир. — Гардашыны
јанына. Она көзү дүшүб бу бинәванын.

Баша дүшмүрәм, Күләнбәр гызын мәһәббәтинә ни-
лағ еләјир.

III

Јухарыда, евимизин үстүндә, дүлкәр Нурәһмәдин
арвады ајагларыны јерә бәрк вура-вура јеријир. Билмә-
олмур, бу гыса јолу нијә кедиб гуртармыр.

— Күләнбәр, хәбәрин вар? — Ағлыма кәләни деји-
рәм: — Севкимиз көһнәлиб бизим.

Күләнбәр мәһәббәт сөз ешитмиш кими додағыны
бүзүр.

— Өзүмүз дә көһнәлмишик, — дејиб күскүн бир көр-
кәм алыр.

Күләнбәри сүзүрәм. Бу нечә ишдир, алнындакы
гырышлары көрмәмишәм. Көзләри дә чухура дүшүб.
Ишығыны да итириб. Сифәти сарыја чалыр. Голлары
пазилиб. Чох дәјишибдир, хәбәри јохдур өзүндән.

— Нә вар, көрмәмисән мәни? — Дилләнир Күләнбәр.
Чаваб әвәзинә аһ чәкирәм.

— Аһ нијә чәкдин?

— Үрәјинә ағыр кәлмәсин, — мәтләбә кечирәм. —
Јаман дәјишмисән.

— Хасијјәтчә?

— Хејр, үз-көздән.

Күләнбәрин додагларына хәфиф бир тәбәссүм гонур.

— Өзүндән хәбәрин јохду сәнин.

Икинчи мәртәбәдә дүлкәр арвады әлиндән шеј салыб
диқсиндирир бизи.

Сонра Күләнбәр һәјәтә чыхыр. Мән исә кәлиб пәнчә-
рә габагында дурурам. Күләнбәр һәјәтдә дүлкәр Нурәһ-
мәдин арвадыјла үз-үзә дајаныб сөһбәт еләјир. Палтар-
ларын сыра илә асылдығы шәрид онларын башлары
үстүндән кечир. Нурәһмәдин арвады нә дејирсә Күлән-
бәр күлүр. Сонра Күләнбәр чийниндә бир гучаг палтар-
ла евә гајыдыр.

— Нә деди о сәнә? — Сорушурам.

— Сәнә нә вар? — Күләнбәр гоншу арваддан ешит-
диқләринә бир дә күлүр. — Кишиләрчин ајыбдыр ар-
вадларын сөһбәтилә марагланмаг.

— Јох, мараглы бир шеј деди о сәнә. Пәнчәрәдән
бахырдым...

— Ола билмәз елә шеј, — дејә Күләнбәр өз-өзүнә
данышыр.

— Нә ола билмәз?

— Гоншумуз дејир ки, — нәһәјәт инсафа кәлиб баш-
лајыр данышмаға. — Бизим евдә, сәнинлә мәним арамда
нә олур, куја үрәјинә дамыр онун.

Күләнбәр сөзүнә ара вериб күлүр. Мән:

— Сонра нә деди о?

— Мө'чүзө. О; һарадан билди, арамызда кедән сөн-
батдән хәбәри вар онун.

— Доғрудан да мө'чүзәдир! — Фикрә кедирәм.

IV

Автобус сәрнишинләри бешик тәки җыргалаҗыр. Намы
сусмушдур. Мәндән ирәлидән отуран чаван, гәшәнк га-
дын җериндә гурдаланыб башыны дикәлдир. Башы илә
габағымы кәсир. Галын, гара сачларына тамаша еләҗи-
рам. Бундан хәбәрсиздир. Сачын гаралығындан көзүм
гаралыр. Кирпикләримлә дараҗырам сачларыны. О, әлилә
сачларыны дүзәлдир. Үзүк гашынын шүасы көзүмә ба-
тыр.

Бирдән сүрүчүнүн архасындакы аҗнаҗа дикилир
көзүм. Јекәпәр сүрүчүнүн җасты чијинләринин, јумру
башынын гара кәлкәси дүшүб ора. Кәлкәнин ичиндән
гадын бахыр мәнә. Орада ики көз нарлаҗыр. Гырпылмыр.
Билинмир јол чәкир, јохса мәни сүзүр. «Дејәчәк, јаман
шоркөз кишидир. Нә ишин вар башгасынын әһли-әјалы
илә? Јолуну дүз кетсәнә!» Көзүм јерә дикирәм. Башы-
мы галдыранда көрүрәм јенә бахыр о. Додағларына да
тәбәссүм гонуб. «Биз кишиләри ғынаҗырлар... Аллаһ ша-
һиддир инди».

Сонра гадын бир гучаг сачыны арамыздакы бошлуға
саллаҗыр. Башымы габаға узатсам сачым сачына гары-
шасыдыр. Әтрини дујурам. Нәфәсимдән исинмәмиш де-
јил о сачлар. Сача әл тохундурмаг нијјәти баш галдырыр
мәндә. «Нечә чыхар көрәсән? Әринин көзүндән ираг. Елә
Күләнбәрин дә көзүндән ираг. Валлаһ, көздән гојуласы
дејилик биз. Е'тибарсызыг». Гадын сачыны җыгыр. Ики
отурачағын арасындан кинли бир нәзәр салыр мәнә.
«Нијә елә бахды? Фикир көтүрүр мәни. «Еһ, инсан гәри-
бә мәхлугмуш, өјрәниб гуртармаг олмур ону».

Сонра күнәш автобусун үстүндән ашыб бизим пән-
чәрәмиз тәрәфә кечир. Пәнчәрәнин үст тәрәфиндән «сал-
ланыр». Дајаныб бахыр габағымда отуран гадынын сүд
кими ағаппаг үзүнә. Гадын пәрде илә кәсир күнәшин
габағыны.

Бирдән «һарада кечәләмәли» фикри дүшүр јадыма.
Бу фикир һәлә евдәјкән јаранмышды. Күләнбәрин јанын-
да сөз дүшмүшдү. «О гәдәр мейманхана, гоһум-гардаш
олан јердә, бах көр, нәјин фикрини еләјир, — демишди.
Чавабыны вермәјиб, јола чыхмышдым. Инди автобусда

кедәркән үрәјимдә Күләнбәрин чавабыны верирәм: «Хә-
бәрин јохдур. Онда танымырдыг бир-биримизи. О
гәдәр мейманхана гапысыны ачмышам ки! Гоһум гал-
мајыб гапысыны дөјмәјим. Онда бөјүк чәсарәтлә дөјөр
дим бүтүн гапылары. Јадыма кәлмир, гапы дөјмәк чәса-
ретини һансы гапыда итирмишәм. Инди горха-горха дөјү-
рам бүтүн гапылары».

Һава јеничә гараланда шәһәрә чатырам. Гәрара
кәлирәм. Симузәркилә дүшүм. Евләри дарысгал олса да,
үрәкләри кенишдир, күләрүздүләр. Бир дә ки, Симу-
зәри көрмәк истәјирәм.

...Инана билмирәм. Һәјәт гапыларынын ағзында, сә-
кидә гаршыма чыхыр. Јун шала бүрүнүб дајанмышдыр.

— Бурада нејләјирсән? — сорушурам.

Кечдән-кеч, астадан: — Үрәјимә даммышды ки, кә-
ләчәксән, — дејир.

Һеч билмирәм нә ишдир, чијинләрини гучаглаҗырам.
Мәндә көрүнмәјән чәсарәт. Голуна кирирәм. Елә бил
гонаг оду, мән исә ев саһиби. Пилләкәнләри галхырыг.
Уау, долама-долама пилләкән онларын ејванларында
гуртарыр.

Симузәр тәпијилә ачыр гапыны. Нагафил сәсдән ди-
кәнин анасы һејрәт ичиндә донуб галыр. Мәни көрчәк
өзүнә кәлир. Башлаҗыр күлүмсәмәјә.

— Илјасдыр. — Симузәр тәнтәнәјлә е'лан еләјир.

Җызынын севинчинә шәрик чыхан анасы:

— Илјас, баласы, хош кәлмисән. — Әлини узадыр.

Симузәр бојнумдакы шәрфи чәкир. Сонра палтому
тутур. Бу ара дајым арвадынын мәтбәхә чумдуғуну
көрөндә «кәлдим, ишә салдым онларын» дејә хәчаләт
чәкирәм.

Сонра шам столу архасында дәгигәләр башлаҗыр.
Икимизик — мән вә Симузәр. Нә варларыдыр дүзүбләр
етолун үстүнә. Көрүм ки, касыб дејилләр. Билим ки, хәт-
рини истәјирләр.

Сүфрәјә нәзәр салыб өзүмү тох көстәрмәјә чалышы-
рам.

— Хәстә-зад дејилсиз? — Симузәр сорушур.

— Хејр.

— Бәс нијә јемирсиз?

— Тохам. — Јалан данышырам.

Симузәр үзүнү туршудур, јә'ни ки, чавабым хошуна
кәлмәди онун. Дајым арвады да кәлир, отурур сүфрә
җырағында.

Чай гашыгынын титрәјән учу илә мурәббәдән көтүрүрәм. Сонра тојуғун ганадыны үзүрәм. Истәјирәм, дишләримин хырчылтысыны ешитмәсинләр, марчылдатмајым ағзымы. Утанчаглыг лап биртәһәр еләјиб мәни. Тәрләмишәм. Әлләрим, додагларым, дишләрим сөзә бахмыр. Бирдән нечә олурса тикә гачыр әлимдән. Симузәри күлмәк тутур.

— Нәјә күлүрсән, ај гыз? — Анасы тәәччүблә сорушур.

Симузәр јерә дүшмүш тикәјә ишарә едәрәк:

— Тојуғун ганады дирилди, учду. — Бир даһа гәһгәһә чәкир Симузәр.

V

Јенә шәһәрә кәлмишәм. Нијјәтим јенә Симузәркилә дүшмәкдир. Мәнә елә кәлир, јенә габағыма чыхачаг о. Амма јох. Бу дүнја мөчүзәләри тәк-тәк јарадыр. Јаратдығыны да тәкрарламағы хошламаыр. Симузәр чыхмыр габағыма. Пилләкәни галха-галха «јерсиз кәлиш олду бу кәлиш» дејә фикирләширәм. Гапыја чатанда горху дүшүр чаныма. Гулағымы гапыја сөјкәјирәм. Көрүм, ичәридән нә ешидәчәјәм. Һәнирти јохдур. Нәһәјәт, чәсарәтими топлајыб дөјүрәм гапыны. Гапы көнүлсүз-көнүлсүз араланыр. Вә араланмағына пешманламыш кими дајаныр. Тарыма чәкилмиш гыса зәнчирин үстүндән ики көз бахыр. Симузәрин анасыдыр. Кәлишимә севинмиш кими гапыны ачмаға тәләсир. Амма кәлишим севиндирә билмәзди ону. Јахшыча динчәлирди. Голларыны чырмајыб тәзәдән мәтбәхдә бишир-дүшүрә башласын кәрәк.

Диванда отуруб Симузәрин јолуну көзләјирәм. Анасынын дедијинә көрә ишдән сонра рәфигәсикилә кетмәлидир. Бикарчылыгдан евин ичәриләринә көз кәздирирәм. Мәнә елә кәлир, евин чылпагтәһәр, бәзәксиз, сојуг диварлары тәнһалыгдан бешибдир. Ахшамлар Симузәрин евә кеч гајытмасына һагг газандырырам. «Јазыг нејләсин ахы? Зор адамдыр индијәчән сәбри чатыбдыр бу тәнһа диварларын арасында галмаға».

Гапы бирдән ачылыр. Симузәрди. Мәни көрчәк дөјүкүб галыр.

— Аа, — дејиб әлләрилә өртүр ағзыны. Овчунун ичинә пычылдајыр: — Гәрибәдир.

Бу тезликдә јенидән көрүнмәјимә севинмәмиш кими јан отаға кечир. Донуну дәјишиб, нимдаш, учуз ев пал-

тарында гајыдыр. Јарашмыр, елә бил гуллуғчу ролуна кирмишир. Кәлиб диванын о башында әјләшир.

— Гапыдан ичәри кирәндә нијә елә бахдын? — Башлајырам өзүмә гаранлыг олан шәјләри сорушмаға.

— Сәһәрдән јадымдасан, — дејир. — Билирдим кәләчәксән. Рәфигәмкилдә чай ичән јердә үрәјимә даммышды. Нәдәнсә тәләсмәдим, отуруб галдым.

«Бу гыздакы һәссаслыға бах сән» — дејә һејрәтләнирәм.

— Дүз билмишәмми? — Сорушур.

Онун сөзүнү тәсдигләмәкдән чәкинирәм.

— Ај аллаһ, инсанлар нијә беләдиләр? — Симузәр көзүнү мәчһуллуға дикиб көксүнү өтүрүр. — Дүзүнү данышмаға нијә горхурлар? Үрәкләриндәкини кизләмәкчин билмирләр даһа нә етсинләр.

Дајым арвады мәтбәхдән гајыдыб јанымызда отуруб. Сәһбәтимизин мөвзусу дәјишир. Сонра јенә дә о дөфәки сүфрәнин тәкрары. Сонра јенә о кениш отаг, јумшаг чарпајы. Сонра мәнимчүн чәтин олан кечә. Сонра јенә ајағым тәрәфдә јанан бухарынын һарасынданса чыхан көпәнәк бојда ишыг. Сонра јенә мөчүзә баш верир... Гапы каманча тәки ивилдәјир. Бир гапы ишыг отағымы тән бөлүр. Сүд кими ағаппаг, дар «чығыр» чарпајымын ғырағыначан узаныр. «Чығыр»ын о башында Симузәр дајаныр.

— Илјас, јатмысан?

— Хәјр, кәл!

О, ичәри кирмәјә тәрәддүд еләјирмиш кими гапы ағзында јубаныр. Сонра нә фикирләширсә кирир ичәри. Чәһрајы папаглы лампаны јандырыр.

— Нә фикирләширсән, Илјас? — Сорушур.

— Дејирәм, ја рәбби, нә сирдир бу?

— Билирәм, кәлишим тәәччүбләндирир сәни.

— Нәдән билдин?

Суалыма чаваб вермәк әвәзинә чәһрајы лампанын бөјрүндә отуруб. Кечдән-кеч дилләнир:

— Инсанлар чох шәји данышмырлар.

Арамыза сүкут чөкүр. Үрәјимдәкиләр дилә кәтириләси дејил: «Күләнбәр јуху көрмәсә јахшыдыр».

— Нәјин фикрини чәкирсән, Илјас? Сәһбәт еләсәнә!

— Сөз тапмырам.

— Индијә үрәјиндән кечәнләри даныш.

— Үрәјимдән һеч нә кечмир. — Күлүмсәјирәм. (Јалан данышаркән адәтимдир күлүмсәмәк).

— Јалан данышма!

Горху дүшүр чаныма. «Ја рәбби, бу нечә мө'чүзә-дир?» — һејрәтләнирәм. «Үрәјин дәринлијиндә дә сөз кизләмәк мүмкүн дејил даһа?»

— Үрәјиндә разылашмырсан. — Јенә Симузәр диллә-нир. — Дејирсән, олмаз.

— Сәнин јанында фикирләшмәк наһагдыр, — дејирәм. О, отурдуғу јердә ајагларыны гучаглајыр. Чәнәсини дизләринә сөјкәјир. Истәјирәм, фикирләшмәјим даһа. Амма фикирләширәм: «Дурмаг барәдә дүшүнүр о, кедә-чәкдир».

Симузәр үрәјими охујубмуш кими галхыр ајаға. Неч нә демәјиб, хәстә адамлар кими јеријиб узаглашыр. Мә-ни гаранлыг отагда гојуб кедир.

VI

Купесиз вагонун дүз ајаг тәрәфиндә тапырам јерими. Јан-јөрәмдәки јерләрин саһибләри һәлә кәлиб чыхма-мышлар. Сонра бир киши, бир көрпәли гадын кәлир, дурур јанымда. Гадын јеринә бахмамышдан әввәл үзүмә бахыр. Јахынлығымда отуруп. Киши күлүмсәјән көзлә-рилә мөһрибан бир нәзәр јетирир мәнә. Елә бил јолун әввәлиндә лазымды бу.

Дејирәм, јол јолдашларым јерләрини раһласынлар, јол узундур, бир-биримизин үзүнә чох бахачағыг, һәлә-лик ишим јохдур онларла, дурум пәнчәрәдән бахым...

Көрүрәм, перронда јаман түнлүкдүр. Гадын-киши гарышыб бир-биринә. Дејәсән, гадын чохдур кишидән. Гадынларын бојну бүкүк дуранлары да вар. Елә бил дүнјанын бир хејли «мәлаикәси» чәм олмушдур бура. Гатар фит вериб «мәлаикаләри» һүркүтмәк истәјир. Га-тарын сәсинә әһәмијјәт верән олмур.

Бир гарашын киши бир сарышын «мәлаикәнин» гу-чағында лап суда боғуланлар кими чабалаја-чабалаја галмышдыр. Гатар хәлвәти араланыр онлардан. Гадын кишини голлары арасындан бурахмаг истәмир. Сонра киши гопур гадындан. Башлајыр гатары «говмаға». Бир хејли говур. Јоруланда кирир вагонлардан биринә.

Мәндән ирәлидәки вагонун пәнчәрәсиндән бир киши бојнуну газ кими чөлә узадыр. Гучағындан киши гачыр-мыш гадынның диггәтини чәлб еләјир өзүнә.

— Е-һеј, — дејә бармаг сикләјир она. — Евә гајы-дыб әрини дә о чүр гучаглајачагсан?

Гадын чаваб олараг гәһгәһә чәкир. Әлләрилә үзүнү өртәрәк бармагларынын арасындан бахыр вагондан ба-шыны чыхармыш кишијә. Бунунла демәк истәјирди ки, дүз билибдир вагондан башыны чыхармыш киши.

Үзүнү әлләрилә өртмүш гадын көздән итәнәчән дуру-рам пәнчәрә габағында. Истәјирәм, башыны вагондан чыхармыш кишијә бир дә бахым. О, сөзүнү дејиб чәкил-мишдир. «Дүнјада нә гәдәр күлмәли ишләр вар» — дејә күлүрәм ичимдә.

Јеримдә әјләшәндә бир аз бундан әввәл мәнә мөһри-бан нәзәр јетирмиш кишини көрмүрәм. Өтүрмәјә кәлән-миш. Гадын исә дәјишибдир әввәлки јерини. Бир гәдәр аралы вә үзү о тәрәфә отурмушдур. Көрпәсинә гарышыб башы. «Әрли арваддыр, јахшы еләјир көстәрмир үзүнү. Әрли арвадлар узаг јолларда бах, елә белә апарсынлар өзләрини кәрәк. Биз кишиләр башдан чыхарырыг онла-ры. Јад кишиләрдән горумалыдырлар өзләрини онлар».

Дарыхырам. Полад тәкәрләр ејни сәсләри тәкрарла-магдан јорулмур. Гадын да үзү о тәрәфә, бели донгар вәзијјәтдә отуруб галмышдыр. Мәнимчүн јоручу бир һәјат башлајыр. Билмирәм, башымы нә илә гатым. Ваго-нун ичәриләринә көз кәздирирәм. Пәнчәрә пәнчәрәјә, отурачаг отурачаға, һәр шеј ики дамба су кими охшајыр бир-биринә. Зәррә гәдәр чәкинмәмишләр бурада тәкрар-дан. «Аһ, тәкәрләрин сәсиндәки тәкрара бах сән! Дәни-зин далғалары гәдәр интәһасыздыр...»

Истәјирәм, гадын чеврилсин, үзү бәри әјләшсин. Илк бахышда хошума кәлмәмиш о үз инди интизарда гојуб мәни. Бәлкә дә бу, она көрәдир ки, инсан үзүнүн чизки-ләри чох фикирләрин ифадәсидир. Мәнә елә кәлир, инсан үзүнү китаб кими охумаг олар.

Пәнчәрәнин ајнасы гаралмышдыр. Ајнадан о тәрәф-ләри көрмәсәм дә билирәм, гатар тәһа чөлләрдән кечир. Зүлмәт кечәнин дәринлијиндә һајгыра-һајгыра шүтүјүр. Сағымда, солумда аракәсмәләр бошдур. Елә бил биһудә јол кедир гатар. Сәрнишин вечинә дејил. Бирдән гады-нын ајагларына саташыр көзүм. Көрүрәм, вагонда бир аз мараглы оланы о ајаглардыр. Бахырам јахшы-јахшы. Дабанлардан башлајырам. Топуг шиш кими көрүнүр. Арыглыгдандыр. Балдырлары сүзә-сүзә кәлиб дизләрә чатырам. «Чох назикдир ајаглар» — дејә фикирләширәм. Гадын буну ешитмиш вә күрәјинин архасындан көзлә-римнә көрмүш кими билмир һара гојсун ајагларыны. Истәјир, әлилә өртсүн. Бири бәс еләмәз. Ајағын бирилә

кизләдир о бирисини. Икисиндэн бири дүзәлир. «Бах, белә, һәрәси бу бојда олајды кәрәк». Гадын азачыг башыны дөндәриб сағ көзүнүн учујла ајагларым тәрәфә өтәри, инчик нәзәр јетириб әввәлки вәзијјәтинә гајыдыр. Јенә көрпәсинә гарышыр башы. Истәјирәм, сөһбәтә тутум гадыны. Билмирәм нечә башлајым. «Еһ, гәрибә ишләри вар дүнјанын. Бүтүн гадынлар беләдиләр. Әввәл әввәл елә көрсәнәрләр ки, санки руһ јохдур онларда. Даш кими сојуг оларлар. Кишиләр онлары әјләндирмәкчин мин ојун чыхарсынлар кәрәк».

Гадын бели үстүндә дараглајыр әлләрини. Јәгин һисс еләмишдир, бахырам. Овучларын ичи гыјылмыш көзүн кәнарындакы гырышлара бәнзәр хәтләрлә долудур. Көзүмүн зилләниши о хәтләрин үстүндә кәзир. Биринә бәнд олуб галыр. Сонра гадын баш бармағынын учу илә көзүмүн бәнд олуб галдыгы јери бәрк-бәрк гашыјыр. Елә бил јандырыр». «Көзүмдә нә вармыш?» Елә гашыјыр, санки дәрисинин алтындан нәјисә гопарыб чыхармаг истәјир. Сонра гадын јорулур, дејәсэн. Көзүнүн учујла мәнә ани, кинли нәзәр јетириб әлләрини јығышдырыр. Кизләдир әлләрини. Әлләр чыхмыр фикримдән. «Әлләр нә дејирди, ахы? Јох, гадын биһудә јерә тутмамышды әлләрини о чүр. Гадын әлләрини мәнә көстәрирди. Мән баша дүшәјдим кәрәк ки, нә дејир о әлләр. Дарагланмыш ики әл—достлуг рәмзи. Севкилиләрин вүсала јетишмәси. Гучаглашмыш гадын-киши. Јох, чәтин белә шејләр дүшүнәр о.»

Сәрнишинләрин һамысы сусуб сакитчә јырғаланыр. Полад тәкәрләрин һарајында һеч кәсин чүрәти чатмыр данышсын. Мәним дилим тутулуб елә бил. Истәјирәм, гадыны сөһбәтә тутум. Бачармырам. Амма адам үрәјиндә истәдији кими даныша билир. «Нә вахтачан үзүнү о јана тутуб дајанаचाгсан? Фикриндә мәнәм бу саат, билирәм... Јахшы сачларын вар». Гадын сағ әлилә сачына сығал чәкир. «Гадынлар јаман һәссас олурлар. Архада көзләри вар онларын. Истәјирәм, әлләрини јенә о чүр тутасан. Бајагкы кими».

Нә көрсәм јахшыдыр? Гадын әлләрини јенә о чүр дараглајыр белинин үстүндә. Ширин јухуја бәнзәр бир ләззәт чулғалајыр варлығымы. Сонра гадын јығыр әлләрини. Јун шалла өртүр чијинләрини. Мәнә елә кәлир, бахышларымла јордум ону. Бәлкә инчиди.

Гадын күсүлү кими отуруб галыр. Вә күсүлүләр кими дә ајрылырыг биз...

VII

Мараглыдыр бу дүнја. Бүтүн гызлар әрә кетмәјә төләсирләр. Амма Симузәр отуз беши һаглајынча дајанды. Даһа нә гәдәр көзләмәк оларды?

Күнләрин бир күнү Симузәр гәрара кәлир ки, кетсин әрә.

...Симузәрин тојунда мән дә варам. Һәјәтдә узун стол ачылмышдыр. Дөврәсинә гадынлар, кишиләр јығышыбдыр. Ајаға дуруб әлләриндәки гәдәһләри башларына чәкән кишиләр санки икичә сөз билирләр:

— Хошбәхт олсунлар!

Сонра мәнә нөвбә чатыр. Мән дә тутугушу кими о ики сөзү тәкрарлајырам. Һеч өзүм дә билмирәм, нечә дејирәм о сөзләри.

Гырмызы шәрабдан көзләримә ган дамынча ичирәм. Бир дәли шејтан дејир: «Бу күн ичмәјиб, нә вахт ичәчәксән?» Башга дәли шејтан дејир: «Даһа сән јохсан онунчун. Даһа бөјүк шәһәрдә габағына чыхмајачаг. Даһа нә гәдәр көзләсин. Сәбри түкәнди. Даһа кедир...»

Гырмызы шәрабла гарынларыны долдурмуш сазәндәләр сүфрәдән дурурлар. Јахынлыгдакы тут ағачынын алтына кечирләр. Јан-јана отурурлар. Вә башлајырлар. Бир чалырлар ки! Ән әввәл тут ағачы вәчдә кәлир. Јарнаглары әл чалыр. Сонра тут ағачынын үстүндә, дупдуру сәмада бир гартал сүзүр. Дејәсэн, мусиги о гушу да јолундан еләмишди.

Сонра мәнә елә кәлир, мусиги гырмызы шәраб кими бир шејдир. Јаваш-јаваш һопур гана. Гандан исә үрәјә нә баша. Мусиги ишыг кими гадынларын үзүнә дүшүр. Додагларын тәбәссүмләринә чеврилир. Сонра көрүрәм, Күләнбәр јерини дәјишир. Көрүрәм, Симузәрлә үзбәүз отурубдур. Симузәр һејран-һејран тамаша еләјир она. Јәгин бахыб сиррини өјрәнмәк истәјир ки, нә көрмүшәм Күләнбәрдә.

Сазәндәләр чалыб-чалыб јорулурлар. Адамлар јејиб-ичиб дојурлар. Мәчлис дағыландан сонра Симузәр кәлир, габағымы кәсир.

— Илјас, — дејир, — билирсән нә вар? Мән әрә кетмәлијәм, баша дүшүрсәнми буну?

«Бу гәдәр дә ачыг данышарлар?» — Фикирләширәм. «Елә бил үрәјимдән кечәнләрә чавабыдыр».

Симузәр јенә динир:

— Һәр бир гыз әрә кетмәлидир, Илјас. — Алма аға-

чынын алтында дајанмышыг. Алмалар гулаг асыр сөһ-
бәтимизә.

VIII

Онлар женә һәмин јердә сөһбәт еләјирдиләр. Бу күн Вә-
ли ики хәбәрлә гајытмышды. Бири бу иди ки, бајтар
Ибраһимин өзү вә гызы гејб олмушду. Үч күндү јохдулар.
Адамлар исә чыхыб кетмирдиләр, көзләјә-көзләјә гал-
мышдылар. Хәбәрин икинчиси бу иди ки, Вәлидән изаһат
алмышдылар вә Вәли дә Ибраһимин гызынын јанына
нечә кетдијини, нечә гајытдығыны дүббәдүз јазмышды.
Һәр ики хәбәри динләјән Әсәд мұәллим:

— Билирдим, белә олачагды, — дејир.

— Билирдин, мәнән изаһат алачаглар?

— Ону да билирдим, о бирисини дә.

— О бириси нәди?

— Јә'ни ки, о гызы јығышдырачаглар кеч-тез.

— Амма тәәччүблүдүр, Әсәд мұәллим, — дејә Вәли
биринчи хәбәрин үзәринә гајыдыр. — Билән јохдур, нә
кәлиб гызын башына.

— Нә кәләчәк ки! — Әсәд мұәллим мәсәләдән акаһ
адамлар кими данышыр. — Јәгин апарыб кизләдибләр.
Јә'ни ки, јерини билмәсинләр.

— Дүз бујурурсуз, — дејә Вәли әлүстү разылашыр
Әсәд мұәллимин куманы илә. — Адамлар көзләјиб-көз-
ләјиб дағылачаглар.

— Габағыны алмасајдылар, дүнјанын о башындақы-
лар да ахышыб кәләчәкдиләр.

— Адамлар ијнәнин учу гәдәр ишыт кәлән јерә чу-
мурлар...

IX

Даһа неч бир шүбһәм галмајыб. Үрәкләр охунур. Сән
үрәјиндә неч нә кизләдә билмәсән... Ағлы итирмәкдән
горхурам. Аһ, нијә билдим буну? Нәјә лазымды? Фикир-
ләшмәкдә сәрбәстдим, азаддым. Инди әзаб чәкирәм...

... Бу мәчлисдә нараһат һисс еләјирәм өзүмү. Неч
билмирәм, адамлар һаггында нијә белә фикирләширәм?

Бүтүн кишиләр арвадлары илә кәлибләр. Мә'зунијјәтә
чыхыб гајытмыш Симузәр дә онларын арасындадыр. Әри
илә јанашы отуруб. Истәјирәм јахшы олмајан шејләр
дүшүнмәјим. Мүмкүн дејил. «Аһ, нечә дә гәшәнкләшиб-

дир!» — Симузәрә бахаркән фикирләшдикләримдир.
«Һејф ондан. «Симузәрин әри чијинләрини гысыр. Неч
билмирәм, гара-гура фикирләрдән нечә хилас олум. Өзү-
мү данламаға башлајырам: «Үрәкләрин охундуғуну би-
лирсән, бәсдир... Ајыбдыр...»

Гәзадан горхдуғум кими неч нәдән горхмурам. Нечә
дә горхмајасан ки, нагафил јахалајыр сәни.

Јадымдан чыхмыр. Онда ки, Күләнбәрлә Москваја
кетмәк истәмишдим. Билетләримиз дә алынмышды. Сору-
шанлара дејирдик ки, филан күнү, филан саатда, филан
вағзалдан јола дүшәчәјик.

Һәр һазырлығы көрмүшдүк. Бир јола чыхмаг галыр-
ды. Почталјон гапымызы дөјмүшдү. Телеграм кәтирмиш-
ди. Елханын өлүмүндән хәбәр верән телеграмы.

Инди о вахтдан беш ил кечиб. Баш тутмамыш сәфәри
һәгигәтә дөндөрмәк нијјәти јенидән баш галдырыб мәнә.
Бу дәфә неч кәсә билдирмәк истәмирәм. Гәзавү-гәдәрдән
кизличә, гәфил јола чыхмаг фикриндәјәм. Јалныз беләдә
сәфәрин баш тутачағына инанырам.

— Һазырлаш! — Артыг билети алмаға кедәркән деји-
рәм буну Күләнбәрә. — Сабаһ Москваја јола дүшүрүк.

— Бә нијә инди дејирсән? — Күләнбәр тәәччүблә
сорушур.

— Габагчадан демәк дүшмүр мәнә. — Елханын фа-
чиәсини хатырладырам: — Јадында дејил, о вахт...

... Гатарын кәлишини сәбирсизликлә көзләјирәм.
Јаман нараһатам. Јола дүшәндән сонра да өзүмә кәлә
билмирәм. «Гәзанын габағындан һара гачырсан, ај ја-
зыг?» — Полад төкәрләр бу фикри арамсыз төкрарлајыр.
Купедә үчүмүзүк — мән, Күләнбәр, бир дә ки, сәккиз
јашында гызымыз Нурланә. Әсас әјләнчәмиз бир-бири-
мизин үзүнә тамаша еләмәкдир. Нурланә каһ мәнә, каһ
анасына бахыб көзүнү јерә дикир, күлүмсәјир. Күләнбәр
узун јоллары мәнимлә биркә кетмәкдән бешибдир елә
бил. Полад төкәрләрин күјүндә о, хејли јашлы вә јорғун
көрсәнир.

Әввәлки фикримиз јола Нурланәсиз чыхмагды. Биби-
синин јанында гојачагдыг ону. Сонра фикримиз дөјишди.
Инди шаддым ки, Нурланәни өзүмүзлә көтүрмүшүк.
«Һамысы јадында галачаг. Бир вахт хатырлајачаг...»
Чәлимсиз Нурланәни дарыхыб сыхылмаға гојмамаг үчүн

билмирәм неjlәјим. «О, һәјатында илк дәфәдир, белә узаг сәфәрә чыхыр. Ону әјләндирмәк лазымдыр».

Нурланәни үст чарпајыја галдырамы. Өзү истәјир бураны. Куја јатмаг истәјир. Узаныб көзләрини дә јумур. Демә бизи алдадымыш, көзүмүздән јајынмагчынмыш. Ондан архајын олуб купенин гапысы илә үзбәүз пәнчәрә габагына кечирик. Әтраф аләмин сејринә далырыг. Сонра чыгырты сәсинә диксинирик. Чеврилиб архаја бахырыг. Сонра билмирәм, купенин дөшәмәсинә сәрилиб галмыш Нурланәни јердән нечә галдырамы. Она ачыгланмагымдан хәбәрим олмур.

Москваја чатыб хәстәханалардан биринә кирәндән сонра бәллиләшир ки, Нурланәнин голу сыныбмыш.

Голу сарыглы Нурланә илә Москваны кәзирик.

— Мәчүзәдир, — дејирәм Күләнбәрә. — Үрәјимә даммышды. Көзләјирдим. Билирдим, нә исә оласыдыр. — Нурланәнин голуна баха-баха данышырам. — Гәзавүгәдәр көр, һарада һаглады бизи. Гача билмәдик габагындан.

Салонда арха чәркәләрдән бириндә отурмушам. Трибунада данышан Дарангулуја јахшы-јахшы бахабаха, јахшы-јахшы да гулаг асырам. «А һачыһмәдин нәвәси, Дарангулу!» — Үрәјими бошалдырам. «Нә вах-тачан планы, өһдәлији сипәр еләјиб көздән пәрдә асачагсан? Кефли Искәндәр демиш, валлаһ лотусан». — Дарангулу јајлыг чыхарыб үзүнүн тәрини силир. «Көр, биотокларым нечә күчлүјүмш!» — Өзүмдән разы-разы сөзүмә давам еләјирәм. «Кәлишинлә касыблыг кәтирдин бизим маһала».

Дарангулу данышыб гуртарыр. Она әл дә чалырлар. Мәјуслашыб фикрә кедирәм: «Бу чамаат танымады досту илә дүшмәнини...»

... Дарангулунун кабинетинә јығышмышыг. О, башыны ашагы саллајыб кағызлары имзалајыр. «Онун имзасы нә чох кағыз лазыммыш?»

О күн нәјә көрәсә евләр идарәсинә кетмишдим, Рәчәбин хәстәләнмәјини ешитдим бурада. Ишчиләр елә севи-нирдиләр ки! Ән јахшы хәбәр кими өтүрүрдүләр бир-биринә.

— Ушаглар, Рәчәб хәстәләнмишдир.

— Јох аа!

— Дејирләр инфарктдыр.

— Бирдән јалан олар...

— Кедиб бачасына бахмышам.

— Түстү чыхмырды?

— Јох, чыхмырды.

— Онда дүздүр, инфарктдыр.

«Иһсан өзүнү нечә көздән салармыш!» — Буну евләр идарәсинин гапысындан чыхаркән фикирләшмишдим.

Јенә јолум евләр идарәсинә дүшмүшдү. Башга шө'бәләрдә иһими гуртарыб Рәчәбкилин отагларына кечмиш-дим. Рәчәбин иш јолдашлары дејиб-күлүр, елә бил Рәчәбсиз хошбәхтдиләр.

Рәчәбин столу бош галмышды. Евләр идарәси нә исә итирмиш, әввәлки бүтөвлүјүндә галмамыш тәсири ба-ғышлајырды. «Јох, Рәчәбин дә јери көрүкүр бу дүһјада».

Сонра күчәдә һәтәмә раст кәлдим.

— Рәчәб инфарктдыр, хәбәрин вар? — дејә сорушдум ондан.

— Инфаркт-зад дејил. — Һәтәм елә бил Рәчәбин ја-һындан гајытмышды. — Инфаркт олсајды, — деди, — чохдан гозун дибиндә оларды. Өлән гурумсаг дејил.

Рәчәб үчүнчү инфарктдан да саламат гуртармышды. Сағалыб евинә гајытмышды. Һәтәмин узагкөрәнлијинә гитә еләмишдим.

Ахырынчы үмид јери Москва иди. Ораја да апарыб кәтирдиләр. Даһа ајдынды һәр шеј. Әли өмрүнүн сон күнләрини јашајырды.

Јенә јанына кетмишдим. Ичәри кирәндә тапшырдылар ки, данышдырмајым. «Һалы писләшир» — дедиләр. Кет-тим, отурдум чарпајысынын ғырагында. Бахдыг бир-биримизә. Сифәти арыглајыб ушаг сифәти кими балача-лашмышды. Үзүнүн дәриси сарыја да чалырды, гараја да. Хојалымда бу ики рәнк гатышыб бир-биринә торпа-ганки алды. «Гәрибәдир» — дејә фикирләшдим. «Ахирәт евинә һазырлајыр өзүнү». Әлләрини дүббәдүз узатмыш-ым. Бојунун ардында јумруг бојда шиш ола-ола үзү-жәри јатырды. «Нечә дөзүр о? Зорба адамдыр!» Көзләри-һамын өләзијән алову кими о тәрәф-бу тәрәфә әјилир, һа чәкир вә узагларда ваһимәли нә исә көрүрдү. Көз-һаглары ағыр-ағыр галхыб-енирди.

Күлсабаһ бир әлиндә дәрман, бир әлиндә су кирди ичәри. Әри көзләринин ишарәсилә баша салды ки,

дәрман кәрәк дежил она. Күлсабаһ чыхыб кетмәк эвәзин, габағымда јериди. Өзүнү мәнә көстәрирмиш кими чәкилдәди. Үзүмү һајана тутдумса о јана кетди. Габа-гачағлар долу сервантын јанында дурду. Орадан көтүрмәк истәди, ји нә исә варды куја. Сонра дивар рәнкиндән сечилмәјә, пәрдә илә өртүлү тахчаја јахынлашды. Пәрдәнин ғырағыны аралајыб гаранлыг ичәријә дикди көзүнү. Сонра тахчанын бөјрүндән кәләң күндүз ишығынын габағын кәсди.

— Гој тәмиз һава кәлсин, — дејә пәнчәрәнин бир тәјыны аралады вә чәкилди ғыраға.

Пәнчәрәдән јарпағлары саралмыш ағачлар көрүндә Әли пәнчәрәјә бахыб көзләрини јумду. «Һаһаг гој мурлар данышмаға бизи. Инсан сусаркән даһа чәчәрәнләјир үрәјиндә». — Өз-өзүмә сөһбәт еләдим әмәллә башлы. «Јох, истәјир балам. Истәјир ки, јашасын, бир аз да артыг. Күлсабаһ чавандыр чоһ. Әри јары јолә гојур кедир. Күлсабаһын һалы нечә олачаг бәс? Күлчәкәчәк гејрәтини? Әлидән савајы неч кимә ихтијар ирилмир ки... Габагда нә гәдәр өмүр дурур һәлә. Нә вә тачан субај галачаг Күлсабаһ?»

Күлсабаһ кәлди, әринин башы үстүндә дурду. Јухарыдан ашағы бахды. Арыглајыб чөпә дөнмүш әрини јанында Күлсабаһ көзүмә хејли јоғун көрсәнди. Һанс маһныданса јадымда галандыр, хатырладым: «Севкили, кимә мейман олачагсан?.. Кимә шәјан олачагсан?» Шаир елә бил Күлсабаһла Әличин јазмышды. Мүғән гадын да сәсинин һәзин јеринә салыб охумушду.

Әли көзләрини ачанда көрдү ки, мән вә Күлсабаһ гујунун јухарысында дајанмыш кими бахырыг она. Бир дән көзләринин парылтысы чоһалды. Ишығы гајыт Јох, ишыг дежилди, дупдуру јашды. Ики көзүн ичи буа кими гајнајырды. Дашачагды инди.

— Бәсдир! — Әли чығырды вә јалварырмыш кими бәсди мәнә.

— Сајыглајыр. — Буну Күлсабаһ деди.

Хәстә әлимиздән тәнкә кәлмиш вә даһа бизи көрмәк истәмирмиш тәки јумду көзләрини. Һәр көзүн ғырағдан назик, күмүшү бир шырпаг пејдалашды, көһнә аркәлән су кими ашағы, гулаглара тәрәф јеримәјә баалады.

Хәстәни раһат бурахмагчын дурдум ајаға. Гәрәк кәлдим, даһа чыхым, кедим евә. Сәссиз-сәмирсиз кечәјвана. Күлсабаһ да далымча кәлди. Ејванда дајанди

Әлинин бүтүн ушағлары чәмләшмишди бура. Индијәчән һамысыны бир јердә көрмәмишдим. «Елә бу ушағлара көрә өлмәк истәмир Әли».

Ушағларын бөјүју — он-он ики јашында ғыз габа јурду. Гәмли дајананы бирчә о иди. Һамыдан балача — ики-үч јашында оғлан ушағы тахта дөшәмәнин үстүндә отуруб көзүнү чәкмирди мәнән. Бөјлары бир-бирини кими бир оғлан, бир ғыз күрәкләрини аталарынын јатдыгы евин диварына сөјкәјиб дајанмышдылар. «Күлсабаһын үмидинә галыр бу ушағлар». Чөнүб арха тәрәккүл мәнә сум вә јазыг бир көркәм алмышды. «Күлсабаһын чәтин олачаг. Јазыг Күлсабаһ!»

— Бачым, нә лазымдыр, де, утанма! — Башладым ушағларын јанында Күлсабаһа үрәк-дирәк вермәјә. — Һадән горхурсуз, Әлинин достлары өлмәјибләр ки!

— Сағ ол, Илјас гардаш, варымыздыр һәр шеј. — Күлсабаһ дәрдән јумшалыб мейрибан вә сакит данышырды.

Күлсабаһын чавабындан хејли јүнкүлләшдим. «Нә јашы, варларыдыр! Гој вар олсун! Неч кәс неч кәсә мейтач олмасын, ја рәбби!» — Бу сөзләр Әлинин евинин ашаһаг тахта пилләкәниндән дүшәркән фикирләшдик-ләримди. Јазыг Әли билирмиш башына кәләчәјини.

Евә гајыдаркән Әлинин эзабдан гаралмыш вә көјәр-ләш үзү, бир дә ки, назик, күмүшү, гулагларына тәрәф јуварланан көз јашы хатиримдән кетмәди.

Сөһәрис, күнорта раделәриндә јенә кетдим Әлијә баш чәкмәјә. Пилләкәнин ајағына чатанда, јухарыда јуван долу адам көрдүм. Онларын ичиндән Күлсабаһ ирәли чыхды. Пилләкәнин башында дуруб көзләрилә кәлди ки, Әли сағдыр һәлә. Буна бахмајараг чәкмәләри чыхара-чыхара, сыхыла-сыхыла сорушдум:

— Нечәдир?

— Көрдүјүн кими. — Күлсабаһ деди.

Хәстәнин јанына кечдим. Башына јығылан чоһду. Һансы сакит вә ајаг үстә дајаныб, интәһасыз, шиддәтли ашағлар дөзән, төвшүјән, синәси галхыб-енмәкдән јорул-мајан, көзүјумулу Әлијә тамаша еләјирди.

Биләјини тутдум. Көзләрини ачды. Мәнә баха-баха ашағларында галды. «Гулаг ас, ешит мәнә» — дејә көзү-мү көзүндән ајырмајыб башладым үрәјимдә данышмаға. Һәминдәм, беләдә даһа јашшы баша дүшәчәкди мәнә. Өлүм горхутмасын сәни, достум. Әлә ал өзүнү! Инсан

эзаб чәкәркән һәјатын гәдрини, ләззәтини билир. Дуруб һәким кәтирәчәјәм сәнинчүн. Елә јахшы дәрманлар чыхыб ки, инди...»

— Дүнән кәлдин, пис олдум. — Эзаблара әһәмијјәт вермәјиб данышды. — Бу күн кәлдин, јахшы олдум.

Биләјини бурахдым. Хәјалым гуш кими учду кечмиш күнләрә. О күнләрә ки, Әли вә мән ушагдыг. Сују дуру көлләрдә чимәрдик. Јашыл чәмәнләрдә атылыб-дүшәрдик. Инди мәнә елә кәлди, ушаглығымызда дүнја јетишмиш буғда зәмиси рәнкинәјди.

— Ушаглығымыз јадыма дүшдү, Илјас. — Әли көзләрини таванын бир нөгтәсинә зилләјиб данышды.

«Бу нечә ишди, онун да хәјалы о күнләрә кедиб чыхды?» — дејә суал вердим өзүмә. Сонра көрдүм, Әлинин алны пучур-пучур тәрди. Мәнә елә кәлди, Әли инди чә ушаглығына гајытмышды, ушаг вахтындакы кими гачыб-гачыб тәрләтди өзүнү.

Хәстәнин гашлары чатылды. Үз-көзү гирышды. Әлинин бојнунда ити хәнчәр батыб галмышды елә бил. О хәнчәри тәрпәтдиләр санки. Һалы харабашды јенә Төвшүмәси, синәсинин галхыб-енмәси шиддәтләнди. «Эзаб» адлы шеј јолуна дүзәлди.

... Үрәк-дирәк вермәклә дүз бир һәфтә узатдыг Әлинин өмрүнү. Руһу таб кәтирмәди эзаблара. Нәһәјәт, руһу Әлинин нәфәсини дә алыб өзүлә, чыхды кетди. Бир удум нәфәс олуб гарышды бу бөјүк асиманын һавасына.

... Дүз дејибләр, әрсиз арвад тумарсыз-јәһәрсиз аты кими бир шејдир. Әринин дәфи күнү узун, енли, гара кејинәнди Күлсабаһ. Бәлкә, о вахтдан әјниндә галандыр, индијәчән јадына дүшмүр дәјишсин. Бу палтарлар онун гамәтинин казибәдарлығыны кечәнин гаранлығы кими удмушдур. Сифәти тәрәвәтдән дүшмүшдүр. Көзләри хыр далашыб јерә бахмаға адәт еләмишдир. Елә бил кишиләрин көзүндән дүшмәк вә ја јайынмагчын лазымды бунларын һамысы. О вахтдан елә-беләдир о. Вә беләчә кедиб-кәлир мәктәбә.

Он беш ил олар Әли вәфат еләјибдир. Јаддан чыхмыр. Елә бил дүнәндир. Нечә көрмүшдүм, нечә варды, еләчә дә јашајыр үрәјимдә. Мән өләндә, үрәјимдәки Әли дә өләчәк. Бир Әли Күлсабаһын үрәјиндәдир. Ушагларынын да, сонбешији билмәрәм, галанлардан һәрәсинин үрәјиндә бир Әли вар. Достларын, гоһумларын үрәкләриндәкиләри дә һесабласаг, бах көр, нә гәдәр еләјир!

Отән кечә јухума кирән Мәммәд, гәрибәдир, та инди кими јадымдан чыхмыр. Јенә чарпајыма узанмышам. Истәјирәм јухуја кедим. Мәммәд көзүмүн габагындан, јадымдан кетмир ки, кетмир. «Телепатијадыр». — Истәјирәм. «Јәгин ки, Мәммәдин дә јадына мән дүшмүшәм инди. Еһ, јазыг Мәммәд, һәбсхана диварлары арасында үнләри сајыр. Дөрд или кечиб, беши галыб».

Јорганы башыма чәкиб Мәммәди унутмаг истәјирәм. Мән индә Мәммәдин дәрдини чәкирәм, ахы? Достум инди, гоһумлуғумуз да чатмыр. Нәјимә кәрәкдир Мәммәд? Нә олсун ки, бир јердә ишләмишик! Онда да хошум кәлмәјиб һеч нәјиндән».

«О, Илјас, вичданын олсун. Адам илишәр дә, дүшүб кетәр дә...» — Мәнә елә кәлир, бунлар инди чә Мәммәдин һәбсханада дүшүндүкләридир, кәлир чатыр мәнә. «Чох адам кедиб бу сүрүшкән јолла. Мән исә јыхылдым». — Мәммәдин образлы данышмағы варды. «Ә, јыхыланы нәдирмазлар? Ә, адам бүдрәјән шејдир дә». — Мәммәд инди белә «данышдыгча» онунла сығорта мүфәттишчилигиндә кечән күнләр јадыма дүшүр. Мәммәд сығорта һәрәсини мәнә дә севдирә билмишди. Дејирди, сығорта һәрәси бизим кабинли арвадымыздыр. Һамымызын һәрәсә һесаб еләјирди онун гејрәтини горумағы. Мәммәдә һәрәсә сығорта идарәси рајонда ән мө'тәбәр идарә сајыларды. Тәәссүфләнирди ки, һамы буну баша дүшмүр.

Биз сығорта мүфәттишлијиндән кәлмишик! — Мәммәд бу сөзләри өзүнәмәхсус ифтихар вә вурғујла јәрди.

«Еһ, нә гәдәр кәнд кәздик онда». — Нәфәс алмаг чәкәлмиш, башымы јорғандан чыхарырам. Бејним исә үзүр, төкүр: «Хәрчә салдығымыз адамларын сајы-һесабына јохдур. Онлар бизә борчлу дејилдиләр. Амма һәрәсиндә нә вар кәтиртдирәрдик. Басыб јејәрдик, ичәрәм. Аһ, нечә дә ачкөздүк онда!» — фикирләшдикләрини Мәммәдә чатдығына әминәм. Санки Мәммәдлә һәрәсә дајаныб сөһбәт еләјирәм. «Адамлары гонагпәрәһәтләп көрүб гарынхорлуға башламышдыг. Инсанлар нәдир әлһачыг вә сәбирли имишләр! Бир аллаһ бәндәсини һәмәдә ки, говсун гапыдан бизи, десин ки, бәсдирин, һәмәдә ки...» Мән артыг тәр ичиндәјәм. О вахткылар-һәмәдә утаныб хәчаләт чәкирәм инди. «Онун-бунун чөрәјиләрини отармаг лап адәтә чеврилмишди. Инди гајтар о

гонатлыгларын бирчәсини. Һаны биздә елә кишили
Көр, нә бојда берча салмышыг өзүмүзү. Инди өвләрим
зи сатсаг да...»

...Достум агроном Әли, аллаһ она рәһмәт еләсин, һ
шәһәрә кәләндә идарәмизә баш чәкмәмиш кәндә гај
мазды. Һәлә чох вахт ресторана да апарарды биз
Офисиантла «худаһафизләшмәк» мәгамы чатанда мән
Мәммәд дә даша дөнәрдик. Јазыг Әли көрәрди ки, «да
лашмышыг», голларымыз да тәрпәнмир, чәлд әли
саларды чибинә, пул чыхарарды, бизи даш вәзијјәт
дән гуртарарды.

Бир дәфә дә «даша дөнәмәкчүн» ресторана чатын
ја кими столун хәрчини Әлинин бојнуна гојмушдуг. Ә
кизләтмәмишди, билдирмишди ки, чибиндә бүтөв б
әллилији вар. «Бәсимиздир» — дејиб ресторана ки
мишдик.

Ресторанын күн дүшән тәрәфиндә отуруб сифар
вердијимиз хәрәкләри көзләјәркән:—Ора бахын
дејә Әли дилләнмишди. Гоншулугумызда рајон мали
шә'бәсинин бир дәстә ишчиси отурмушду.

Кичик рајонда чоху бир-бирини таныјыр. Мали
идарәсинин ишчиләри арасында бир нәфәр отурмуш
ону танымамышдым. Әли үрәјимн охујубмуш кими
ваб вермишди:

— «Шән һәјат» колхозунун һесабдарыдыр.

Сонра диггәтимизи о бири столда отуранлара
еләмишди. О столда да рајон кәнд тәсәррүфаты ида
синин бир дәстә ишчиси әјләшмишди. Араларында
чалбаш киши варды ки, Әли онун барәсиндә дан
мышды:

— Агрономдур, — демишди, — Гапанлы кәнди
дир. — Сонра Әли мәтләбә кечиб әләвә еләмишди: —
О столун пулуну о һесабдар верәчәк. О бири столун
о агроном, бу столункуну да...

— Бәли, сән верәчәксән. — Мәммәд Әлинин сө
тамамламышды.

— Нијә? — Сорумушду Әли.

— Она көрә ки, кәнддән кәлмисиз. — Мәммәд
мышмышды, сонра әләвә еләмишди: — Тарихән
олуб, шәһәр кәнди истисмар еләјиб.

Һаумыыз күлүшмүшдүк. Әли күлүмсәмишдисә
Мәммәдин сөзүндән јаман дилхор олмушду.

— Мәммәд зарафат еләјир, — дејә Әлинин көнлүнү
алмаға чалышмышдым.

Мәнә елә кәлир, Мәммәд дә инди һәбсханада үзү
лары узанмыш олар вә кечәнин сакитлијиндә фикрә ке
дәр: «Еһ, Мәммәд, Мәммәд» — дејә көксүмү өтүрүрәм.

Мәммәдин тәләбә јолдашы Һилал мүәллимин вердији
гонатлыгы да унутмамышам. Һәгигәтән јакшы сүфрә
ачмышды. Сонра тезликлә һәр шеј әјдынлашмышды.
Сүфрәдән дуруб һәјәт гапысына чатынчаја кими бәлли
олмушду ки, һаваја дејилмиш Һилал мүәллимин гонаг
дыгы.

Демә Һилал мүәллим Мәммәди рајонда чох гүдрәтли
адам санырмыш. Онун көмәјилә шәһәрә кәлмәк, бурада
јакшы бир ишә дүзәлмәк истәмишди. Көзләмәдији чаваб
ламышды Мәммәддән:

— Шәһәрә кәлсән, достларыны бүкүнкү кими гонаг
ләмәкдән мәһрум олачагсан. Сәнин кәнддә галмағын
јакшыдыр.

Үрәјимдән кечәнләрин Мәммәдә чатдығына елә ина
ырам ки, даһа буна зәррә гәдәр шүбһәм галмыр. «Ә,
Мәммәд, валлаһ танрынын гәзәбинә кәлмисән. Көрүб ки,
һәддини ашмысан, лап ағ еләјирсән...» — Тавандан ајаг
сәсләри ешидилир. Јухарыда ким исә кәзишир, санки
гоншуларыма да һәјандыр фикрләшдикләрим. Мәммәд
ә диалогум давам еләјир: «О бир нәфәр јүз манатлыг
һөрмәт еләмәк истәмишди сәнә. Күчү она чатырды. Ра
ылашмамышдын. Чох истәмишдин. О адам да...» —
Мәммәди унудуб јатмаг истәјирәм. Көзүмүн габағындан
кетмир о. Әзабларына мәни дә ортаг еләјибдир. Тә'нәли
сәсләри ара вермир: «Ушагларыма баш чәкмирсиз. Бир
һә гопијиниздән кечмәк истәмирсиз. Нә олар бир аз хәрч
әндә?» Инсанлар нијә белә хәсис вә сојуг олублар?» —
Мәммәдин сөзләрини чавабсыз гојурам: «Күчәдә һәр
һә бир ушагларынызын анасына раст кәлирәм. Диндир
һәк, аиләнин вәзијјәтини хәбәр алмаг истәмишәм, бачар
мамышам. Дүнја белә дүнјадыр, Мәммәд!» — Таванын
үстүнә нә исә дүшүр. О сәсдән диксинирәм. «Дејәсән,
гоншуларымын ахырынчы хәбәрдарлығыдыр бу». —
һәрикләримн сыхырам, бәлкә Мәммәд көзүмүн габа
ындан кедәр. Кетмир. Үзүашағы узанырам. Беләдә онун
адан чыхачағына үмид бәсләјирәм. «Адамын јазыгы да
кәлир...»

Элинин дэфниндэн сонра бу гэдэр адам кэлмәмишди онун гапысына. Евләр, ејван, һәјәт долмушду. О ағы јасдан сонра белә бүсәт лазымды. Нечә илләрди, су кәсилмиш дәјирмана дөнмүшдү бу јурд.

Узун, ала-бәзәк машин карваны Элинин биринчи өвладыны гоншу кәндә кәлин апарырды. Күлсабаһ бөјү арзуларындан биринә чатаркән ағлајырды. Сазәндәлә машинын кузасында ајаг үстдә чалырдылар. Аһыл зурначы пиләдији зурнанын учу илә Күлсабаһын үмиди галмыш, кирәмитләри төкүлмүш чәрәләринә, көһнәлә јанакы вәзијјәт алмыш чәпәрләринә бахырды. Зур сәсини узағлара, лап јерин алтындакылар да чатды магчын зилә галхмышды.

Карван тәрпәнди. Торпаг јолу кечиб шәһәрләрарас асфалт јола чыхды. Јолун һәр ики тәрәфи бојунча бир бојда, бир чинсдә ағачлар чәркәләнмишди. О тајдакылар бу тајдакылара говушуб тунел әмәлә кәтирмишди. (Әл совхозда агроном ишләјәркән әкдирмишди бу ағачлары Балача фиданлар бөјүјүб һәрәси бир назлы кәлин тәр дурмушду. Элинин кәлин кедән гызыны да танымыш, он уғурлу јол диләјирмиш кими титрәширди јарпатлары һамысы. (Нә билмәк олар, бәлкә, ағачлар да јахшылы итирән дејилләр?)

Ил јарым сонра о ағачлар Элинин икинчи өвладыны Елханы да әскәр јола салмышды. Елхан күрәјиндә до чанта о ағачларын алтындан кечмишди. «Бу да бир борчдур. Бәркдән-бошдан чыхмалыдыр. Јохса адам о маг чәтиндир» — Елханы өтүрәркән хәјалымдан кечә ләрди.

О күн Күлсабаһ бизә кәлмишди. «Нә вар, нә јох?» — дејә вердијим суала чаваб әвәзинә бир мәктуб узатмышды. Ачыб охумушдум: «...Илјас әмидән хаһиш еләји телеграм вурдуруб кәтиртсин мәни. Ев дүшүб јадым».

— Һәлә дә ушаг галыб Елхан, — дејә мәктубу г тармышым Күлсабаһа. — Уч ај вар кәлмәјинә, нә јазы о, баша дүшмүрәм.

— Илјас гардаш, истәјир дә ушаг. — Күлсабаһ а лара хас үрәјиумшаглыгла динмишди.

— Шылтаглыг еләјир, — демишдим. — Узаг јолду хәрчдир, әзијјәтдир. Бир шеј галмајыб, гуртарар, кәл Күлсабаһ мәнимлә разылашыб евләринә гајытмышды ... Почт ишчиләри үрәк еләмәмишдиләр бу хәбәр

исти-исти Күлсабаһа чатдырмаға. Асан јол тапмышдылар. Гара «дашы» мәнә тәрәф дығырлатмышдылар.

Мән исә чыхыш јолуну һәрби комиссарлыға чатдырмаға көрмүшдүм өзүмү. Елә билмишдим, бурада дејә чәкдиләр, јаландыр. Комиссар јолуму көзләјирмиш кими өтүрмүшду. Әлимдәки телеграмы узағдан көрчәк «биздә дә вар ондан» демишди. Ағламышым. Вә тез дә һисс еләмишдим, сәсим комиссара хош кәлмәди. Хәбәрим јохмун, ағламағы јадырғамышаммыш. Ушаглыгда ағлајандым.

Гара хәбәр күләк кими кәндиң бу башындан кириб о башындан чыхмышды. Мән комиссарлыгдан гајыдыңчаја гэдәр чамаат Күлсабаһкилин евләрини јас јеринә көндөрмишди. Күлсабаһ вә гызлары ағлајыб өлдүрүрдү евләрини. «Јаман јердән сыныб Элинин аршыны» — дејә күчә тәрәфдә, адамларын арасында дајаныб фикрә кәтмишдим. «Чәтин дөзәр бу дәрдә Күлсабаһ. Үрәји дә кәтмидир. Башыны гатмасағ...»

— Күлсабаһ бачы, — дејә чәкмишдим гыраға вә дәвләтдә демишдим сөзүмү она — Бир сирр вар, икими арасында галмалыдыр.

— Еһ, Илјас гардаш, даһа һеч бир сиррин әһәмијјәти галмајыб. — Күлсабаһ ағламағына давам еләмишди.

— Оглуңуз сағдыр, Күлсабаһ бачы. — Бу сөзләр өзүмә дә инандырычы кәлмишди. Күлсабаһ сәсини гысыб һәјрәт вә тәәччүб ифадә еләјән јашармыш көзләрилә јашармышды ки, данышым јенә. Шүбһәләри бүсбүтүн јула чыхармагчын дедим: — Војенкомда бир достум вар, о дејиб. Өзү дә јалварыб ки, һеч кәс билмәсин. Кәшфијјәт мәктәбинә көтүрүбләр Елханы. Дөвләт сирридир. Бәлә лазым билибләр. Амма табуту кәләчәк. Ачмајыб басырачағыг.

Сонра Күлсабаһ мәнән араланыб һөңкүр-һөңкүр ағлајан гызларына ачыгланмышды:

— Бәсдириң, бајгушлар! Аз улајын!

Дан јери тәзәчә сөкүләндә гатар кәлиб чыхмышды. Гүлруг тәрәфиндән дүшән ики әскәр гача-гача кәлиб јанымызда дајанмышды. Һансы әләмәтләримиздәнсә јанымышдылар бизи. Табуту кәтирәнләрмиш.

Сонра көмәкләшиб табуту дүшүрмүшдүк: апарыб верронун узаг күңчүндә јерә ендирмишдик. Елә бурада Елханын башына нә кәлдијилә марагланмышдыг. Әскәрләр һәр шеји тәфәррүатыначан данышмышдылар. Һәңгәт нә гэдәр ачы олса да кәрәк разылашасан.

Шәкилләр варды. Һәкимләрин рә'јини кәтирмишдиләр. Ајдынды, Елхан чимәркән суда боғулмушду. Вәссалам

Истәдик табуту гојаг «Газ—51»-ә. Нә гәдәр гәрнб олса да күчүмүз чатмамышды. Елә бил биз дејилдиһарадан-һарајачан кәтирән ону. (Дәрд чохаланда күәзалармыш—о күн вағзалда билмишәм буну). Перронда кәзишәнләрдән көмәјә чағырандан сонра да күчбиллаһла галдырмышдыг табуту.

Табутун дәрд јанында чәркәјә дүзүлүб ајаг үстдәјанмышдыг. Машын вағзалдан араланыб күләкли бир аләмә салмышды бизи. Һәр јан сакиткән елә бил јалныһбизимчүн туфан башламышды вә бу «туфан» намә'лун бир сәмтә апарырды бизи. Натараз табутун дәринлијиндә ујујан Елханы хәјалымда чанландыраркән дүшүнмүшдүм: «Ағырдыр чох. Совгатын бөјүклүјүнә бах сән Чүз'и бир һүнәр көстәрсәјди, дәрд јары иди. Вәтән јолунда өлсәјди, фәхримизди, башыучалыгды. Суда боғулмаһчын о гәдәр узаглара кетмәк кәрәк дејил. Бизим кәндә көлүндә дә мүмкүндү бу. Нејлә тәсәлли тапмалы бәс! Адамын ичини дә јандырыр, чөлүнү дә. Күлсабаһ башына нә чарә гылсын инди? Јахшы ки, ујдурдум...»

Әлинин јол ғырағында әкдији лал вә гәмкин дуран ағачларын арасындан кәнд евләри көрүндү. «Јазыг Күлсабаһ! Хәбәри јохдур. Архајындыр, фәхр еләјир, оғлу о чүр мәктәбә кирибдир. Һәр оғулун иши дејил бу. Көр Вәтәнчүн нә гәдәр е'тибарлы, сәдагәтли чыхыб Елхан».

Сонракылары думанлы шәкилдә хатырлајырам. Јуху кими кәлир мәнә. Елә бил бир хырман сәрчә һаваја галхмышды, кәнарда балача әнбиз көрүб төкүлүшмүшдү үстүнә. Адамлар машынын башына јығышмышды. Дәјәрдин, әлләриндән һеч нә кәлмәјән, чивилдәшән, атыһлыб-дүшән сәрчәләрдиләр. Табута күчләри чатмамышды. Сонра адамлардан дәниз әмәлә кәлмишди. «Дәниз» чалхаланмышды, ләпәләнмишди, тәлатүмә кәлмишди, табут ләнкәр вура-вура, атыла-агыла гајыг тәки үзмүшдү. Алма ағачларынын сых јеринә чатанда будаглара илиһиһ «гәрг» олмушду.

Көзләмирдим. Табутун ичәрисин көрүнсүн дејә балача бир пәнчәрә гојмушдулар. Күлсабаһ әјилиб бахмышды. Елханы көрчәк өзүндән кетмишди...

Сәфтәрлә күчәдә растлашырам. Сәфтәрин испалком-

дан чыхарылдығыны ешитмишдим, өзүнү исә көрмәмиш-

Сәфтәр хариһи көрүнүшү илә чох шеј дејир. «Еһ, вәзифә-вәзифә, адамлары көр нә һала салыр!» — Үрәһимдә дејирәм. «Залым оғлу елә бил хәрчәнк хәстәлијиһә тутулуб. Шам кими әријир, хәбәри јохдур өзүндән...»

— Инди һарада ишләјирсиз? — Сорушурам.

— Узундәрә кәндиңдә агрономам, — дејир о.

— Тәбрик еләјирәм.

— Тәзәдән шум-кәсәјә гајытмағымыза көрә?

— Хәта еләдиләр, бөјүтдүләр сизи?

— Һамы мәнә тәсәлли верир, сән исә...

Сәфтәрин чухура дүшмүш, алты тулугланмыш көзләһинә бәха-бәха фикрә кедирәм: «Јухудадыр. Ајылмаса кәдәсидир. Јазыгы баша салмаг кәрәк ки, кәмидән дүшүһүбләр, саһилдә гојуб кедибләр. Јадына салмалы ки, саһилдән минмишди. Залым оғлу «кәмидә» о гәдәр кәзиһи, саһил јадындан чыхыб тамам.

— Па атоннан сәнин, — Сәфтәр һејрәтини ифадә еләһәкчин арыг әлләрини бир-биринә чырпыр. — Адамлар о адамлар дејилләр елә бил.

— Сәнә елә кәлир, адамлар һәмин адамлардылар. — Һәјатын гәрибәликләри мәнә ләззәт еләјир. Јарыһидди-јарызарафат дејирәм сөзүмү:

— Сәфтәр, инди чәкисизлик шәраитиндәсән. Бир адамлар мән дә дүшмүшәм бу вәзијјетә.

Сәһбәтим Сәфтәри ачыр. Дејәсән, мән онун үрәјиндән хәбәр верирәм. Јанагларына гонан хәфиф гызарты да буну тәсдигләјир.

«Додаглар солур». — Һеч билмирәм нечә еләјим Сәфтәр һагында белә шејләр фикирләшмәјим. «Бу көзәл дунјада јашамаг истәмир, нә вар-нә вар, вәзифәси әлин-дән кедиб».

— Сәфтәр, нечә ил олар, испалкомда мұавин ишләһисиз?

— Он ил.

— Чохдур.

— Нијә?

— Бир вәзифәдә о гәдәр ишләјәндән сонра о вәзифә-дән ајрылмаг олар?

Өмүрләринин ијирми-отуз илини мәс'ул вәзифәләрдә ишләмиш, ишдән чыхан кими рәһмәтә кетмиш Фәтини, Зәкини хатырлајырам.

— Фәтини таныјырдын? — Сорушурам.

— Әла.

— Зәкини нечә?

— О рәһмәтликләр һарадан дүшдү јадыныза?

Истәдим дејим, онлар да вәзифәдән чыхан кими сәнин кими арытладылар, хәстәлик тапыб өлдүләр... Мәни әвәзимә Сәфтәр динди:

— Догрудан о рәһмәтликләр вәзифәләрини итирәдән сонра әмәлә кәлмәдиләр.

Район мәркәзинин јухары һиссәсиндәки, райком үзбәүз, тәзә истифадәјә верилмиш чайханаја кәлиб чыхырыг. Бурулуб чайхананын һәјәтинә киририк. О столда ки, әрк еләдијимиз, мүнәсиб сәјдығымыз адамлар әјләшиләр, онлара јахынлашырыг. Кәлиб чатмағымыз столдакыларын дурмаглары бир олу.

— Көрдүн дә, билдирчин балалары кими дағылыдылар. — Сәфтәр дејир. — Бизимлә отурмаг истәмәдиләр.

— Вәзифәләрини итирмәмәкчин вәзифәдән чыханлардан гачырлар.

— Илјас, — дејә Сәфтәр дәриндән аһ чәкир. — Валла вәзифәдән чыхмаг бир шеј дејил, адама белә шејләр кәләјир.

— Чох наһаг. Јашамаг истәјирсәнсә фикир вермә белә шејләрә.

... Бир аја јахындыр Сәфтәри көрмүрәм. Ишдән сонра јенә күчәјә чыхмышам. Јенә үрәјимдә данышырам: «Сәфтәр дејиләси сөзүм чохду. Кәрәк дејиләјди. Көмәји олачагды». Јол кечән ағыр машын фикирләшди. Көмәји апарыр. Тоз вә күләк јатышандан сонра нә барып дә дүшүндүјүмү хатырлајыб јенә Сәфтәрин һалына ачыјырам. «Бәлкә, хәстәханададыр? Бол дәрман ичирдәчәкләр. Нә гәдәр ијнә вурачаглар. Көмәји олмајачаг».

Сонра көрүрәм, күчәнин о башындан, узагдан Сәфтәрин јеришилә бир нәфәр кәлир. «Сагдыр?» — Тәәччүләнирәм. «Јох, инанмырам. О күн о чүр көрдүм ону... Ел бил армудду, будагда саралмышды».

Ону хејли јахындан көрүрәм. Көзләримә инана билмирәм. «Адам адама охшајан шејдир» — дејирәм. Һәгигәтән инанмаг истәмирәм. Көзләри Сәфтәрин олса да шишмиш вә ја көкәлмиш, гызармыш сифәти онун дејил. Сонра көрүрәм, сәси дә, күлүшү дә онундур.

— Ә, чох јашајачагсан, танымадым, — дејә Сәфтәр көрүшүрәм. — Машаллаһ, машаллаһ, көз дәјмәсин, чәкисизлији дәф еләмисән әмәлли-башлы.

Сонра Сәфтәрдән ајрылырам. Јол кедә-кедә үрәјимдә данышырам: «Бир нәфәри гојмадым вахтындан тез өлмәјә. Мәним һесабыма јашајыр. Өзүнүн дә хәбәри јохдур».

Бу күн дајымын гырхыдыр. Нә јаман олурмуш инсан иткиси. Гырх күндүр, ајрылмышыг, һеч чүр разылаша билмирәм онун јохлуғу илә.

Еһсан газанларындан буг галхыр. Күләк бугу дајым кедән тәрәфә апарыр.

Газанларын јанында дајаныб фикрә кетмишәм. Дајымдан галан һәјәт-бачаја көз кәздирирәм. Бурада һәр шеј онун јохлуғундан хәбәр верир. Ев харабазара дөнүб санки. Пәнчәрәләрә мәһзун бир көркәм гонуб. Ајналар дајымын дәфн едилдији сәмтә тәрәф баха-баха галмышдыр. Тојуглар евин дивары дибинә гысылыблар. Тут ағачынын пәришанлығы узагдан сезилир. (Дајым онун көлкәсиндә пүррәнки чај ичәрди). Алма ағачы да (алтында Симузәрлә сөһбәт еләдијим) елә тут ағачы кими пәришандыр. Ағачлар да инсанлар кимидирләр. Онлар да исишишдијини итирәндә гәмләнирләр. Дајым зор киши олуб. Отуз јашындан башлајыб колхоз сәдрлијинә. Дүз отуз ил, нечә дејәрләр, күлүнк чалыб. Ел јолунда чаныны гојуб.

Гырх күндүр, ара вермир, гәдәрсиздир кәлиб-кедән. «Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин, дајы! Биз бачыоғлулар һаҗымыз бир јерә јығылсаг да јеринизи верә билмәјәчәјик һеч вахт. Еһ, сизин тәки кишиләр даһа аз кәләр дүңјаја. Бәлкә дә, һеч кәлмәјәчәк».

Ишдән јорғун гајыдан Күлсабаһ кәлмәјилә палтарыны дәјишиб динчәлмәкчин јан отаға кечди. Телевизору ачды. Диванда отуруб тамаша еләди. (Күлсабаһ ахыр вахтлар мұһарибә филмләринә баха билмирди). Телевизорда исә икинчи дүңја мұһарибәси тәзәдән «башламышды». Мұһарибә Русија чөлләринә инсан мејитләрини тохум кими сәпә-сәпә ирәлиләјирди. «Инсаны өлдүрмәк олар?» — Күлсабаһ бунун мүмкүнлүјүнә инанмаг истәмирди һеч чүр.

Күлсабаһ о дәһшәтли күнләри «кери гајтардығына» көрә телевизорун «гулағыны» бурду. Каналы дәјишди.

Тэзэ каналда көстөриләнләр дә хошакәлән дејилди. Дамы учулмуш ев, јанында да айләни дајандырыб шәклини чәкмишдиләр. Күнәшин јандырыб көмүр кими гаралтдығы адамлар екрандан мә'сум-мә'сум бахырдылар. Елә бил имдад истәјирдиләр.

Сонра диктор гадын башга шеј данышды. Һансы өлкәдәсә маашларын артырылмасыны тәләб еләјән фәһләләрин нүмајиши силаһ күчүнә дағыдылыр. Кинокамера күчә вә сәкиләрә сәпәләнмиш мејитләрин үстүндән чох тәләсик өтүр.

Күлсабаһ јенә телевизора «гулагбурмасы» верди. Башга каналы тутду. Инди дә Хиросиманы көстөрирдиләр. Издиһамлы бир митинг. Атомдан мәһв олмуш јүз мин нәфәрин хатирәсини јад еләјирдиләр. Јүз мин нәфәр адам бир дәгигәлик сүкута далды. «Тәсәлліјә бах!» — Фикирләшди Күлсабаһ. «Итирилән о гәдәр өмүрчүн бир дәгигәлик сүкут. Көр, күнаһсыз өләнләрин борчундан нә илә чыхырлар! Гәрибә дүнјадыр. Байскарын шәклини габагларындан асмаг, лә'нәтләмәк, үзүнә түпүрмәк әвәзинә бир дәгигәлик сүкут».

Күлсабаһ әсәбиләшиб телевизору сөндүрдү. Сонбешини, онунчуда охујан оғлу чөлдән гача-гача кәлиб, — әнтигә кино кедир, — дејә телевизорун үстүнә чумду.

Телевизор тәзәдән ишә дүшдү. Топларын, пулемјотларын сәсиндән пәнчәрәләрин ајналары титрәди. Күлсабаһ ајаға галхыб мәтбәхә верди өзүнү.

Гочалыб тәгаүдә чыхмаг да бир шеј дејилмиш. Нә едәсән! Күнләри нечә кечирәсән ки, башын гарышсын. Еһ, нә пис шејмиш бикарчылыг! Гәрибә фикирләр кәлир адамын башына. Һеј данышырсан өзүнлә. Ушаг кими суаллар ичиндә батыб галырсан. Белә фикирләрдән хилас олмагчын бош вахтларымы кәндимизин јахынлығындакы көлүн кәнарында кечирирәм.

...Будур, јенә әлимдә тилов көлүн ғырағындајам. Көлүн сују дурудур — көз јашы кими. Су һаггында дүшүнүрәм: «Көр, о нечә раһатдыр». Сәрин меһ ону нәвазишлә далғаландырыр. Күнәшин шүалары бурада бәрг вурур. Көл назлы кәлин кими динчәлир. О, гочалығын нә олдуғуну билмир. Бәлкә дә, һәмишә белә галачаг. Она гибтә едирәм. Гәрибә арзу баш галдырыр мәнә дә. Көл олмаг истәјирәм.

Әлимдәки тилову чәкиб апармаг истәјән балыг мәнә дүшүнчәләрдән ајырыр. Тиловдан мөһкәм јапышмышам. Балыг тилову бош тутмағымы көзләјир. Истәјир чәкиб апарсын. Ону һаваја галдырырам. О, дар ағачындан асылы инсан кими чабалајыр. Илан кими гыврылыр. Гуруғуну вар гүввәсилә саға, сола чырпыр. Боғазына кечмиш гармаг ону од кими јандырыб јахыр. Балыг толатүмдәдир. Балыг белә күн көрмәмишди һеч. Бәс ағылсыз балыг нијә чабалајыр? Шүүрсуз адландырдығымыз бу мәхлуг һарадан билир ки, јашамаг ләззәтлидир? О, нијә мүбаризәсиз чан вермир?

Балыг һавада боғулур, суда боғулан инсан кими. Она су лазымды, суда боғулана һава лазым кими.

Балығы чантаја гојуб гармағы јенидән суја бурахмаг истәјирдим ки, башымын үстүндә ала-бәзәк бир кәпәнәк учду. Кәпәнәјин суја гондуғуну көрмәмишдим. Дејәсән, сујун мавилији алдатды ону. Бир парча мави сәма билди көлү. Бу онун сәһви иди. Јаман јердә ахшамлады кәпәнәк. Хал-хал, бәзәкли ганадлар дор ағачындан гопан јелкәнләр кими сујун үстүнә сәрилди.

Кәпәнәк әввәл саһилдән хејли аралы дөврә вурмаға башлады. Санки чеврә чызырды. Чеврәнин даирәси кетдикчә кенишләнди. Елә етди ки, даирә саһиллә кәсишди. Кәпәнәк саһилә тохунан кими үзмәјини сахлады. Јапышмаға бир шеј ахтарды. Саһил сүрүшкән иди. Ајаглары исланмыш ганадлары вә бәдәни чәкиб чыхармагда ачиз иди. Саһил боју јериди. Илишмәјә бир шеј тапмады. Хилас олмағын әлачыны јенә үзмәкдә көрдү. Һеј үзүрдү, јорулмаг билмирди.

Кәпәнәјин јахынлығындан суја кибрит чөпү бурахдым. Кәпәнәк она тәрәф кәлди. Чөпүн учундан јапышды. Чөп кәпәнәкдән горхуб гачырмыш кими ирәли сычрады. Кәпәнәк исә онун архасынча чумду. Санки мәгсәди чөпү овламаг иди. Нәһајәт, кәпәнәк ону тутуб сахлаја билди. Минмәк истәркән чөп дајанмады. Мајаллаг ашды. Ахыр ки, кәпәнәк онун үстүнә чыхды. Кибрит чөпү кәпәнәјин раһатланыб нәфәс дәрмәсинә азачыг көмәк етди. Кәпәнәк гүввә топлады. Сонра чөпү бурахмадан саһилә доғру үздү. Өлүм дәрјасындан бирјоллуг јаха гуртармагчын јенә илишмәјә бир шеј истәди. Саһил ону тәнкә кәтирмишди. Саһил буз кими сојуг вә сүрүшкән иди.

Кәпәнәк дилхор олмушду. О, чөпү бурахыб әсәби рајдада һеч бир истиғамәти нәзәрә алмадан, сәккиз јазә-

жаза көлүн ортасына доғру чумду. Көрән дејәрди, кәпәнәк үзүб кеф еләјир.

Кәпәнәјин гүввәси түкәнди. Көркәминә гүрүб чағынын гәриблији вә үмидсизлији гонду. Тәнһа гајыг тәки сујун үстүндә ләнкәр вурду.

Күнәш уча дағларын архасына чәкилмәјә һазырлашырды. Јығышмағ вахтым чатмышды. Чантадакы балықлары көрчәк севиндим. Елә бил онлары јердән тапмышдым.

Евә гајыдаркән рәнкбәрәнк кәпәнәкләрин мејвә ағачларынын башына пәрванәләр кими доландығыны көрдүм.

Евә кәлдим. Күләнбәр мәнә нә исә данышды. Башымы јыргаладым. Куја динләјирдим. Кәлдә батмыш кәпәнәк һәлә дә јадымдан чыхмамышды. Күләнбәрин чығыртысы мәни дүшүнчәләрдән ајырды.

— Ешитдинми? — О, көзләрини ағартды.

— Нәји? — дејә ушаг мә'сумлуғу илә дилләндим.

— Сәһәрдән нағыл данышырам?

— Фикрим башга јердәјди.

Күләнбәр дәриндән көкс өтүрүб, башыны булады, үрәјиндә нә исә деди. Сонра мәни диггәтлә сүзәрәк көзләрини гыјды.

«Шәрәф лөвһәси»нә вурулан шәкилләрин арасында Шәрифин шәклини көрәндә ганым јаман гаралыр. О бири шәкилләрә бахмырам даһа. «Шәрәф лөвһәси»ндән ајрылыб тез күчәашағы аддымлајырам. Ајағларымын алтыны көрмүрәм. «Адам тапмајыблар?» — Ичимдә даныша-даныша евә кәлмәкдәјәм. — «Бәлкә, јахшы адам галмајыб дүнјада?»

Јолум копторг дүканынын габағындан дүшүр. Бурада говурмачы Әлибаланы картоф сатан көрүб ајаг сахлајырам. Нијә көрәсән пешәсини дәјишиб? Сир-сифәтдән дә чох дәјишиб. Сач-саггалы тамам ағарыб. Елә бил дүнәнди, чөмчә әлиндә, ири, гара таванын ғырағында дајанмышды. «Күнләр көр нә тез өтүшүр?» — Мән буну фикирләшәркән Әлибала күлүмсәјиб гызыл дишләрини көстәрир, санки бунунла демәк истәјир, дүнја белә дүнјадыр.

Соған вә картоф тығланан јердән алт тәрәфдә беш-он гарпыз вар. Мәнә елә кәлир, мүштәри јолуну көзләјән бу гарпызлардан бирини алмасам, Әлибала инчијәр.

Истәјирәм, көрсүн о, көһнә мүштәри кими садиглијимдә галмышам, дәјишмәмишәм. Билмирәм бу һәвәс һарадан кәлир, севиндирмәк истәјирәм Әлибаланы.

Јенә гуллуғумда һазыр дајаныб о. Нијјәтиме баша дүшмүш кими әјилиб гарпызлара чыртма вурур. Нәһәјәт, сечир бирини. Кәтирир, гојур тәрәзијә. Пулуну чыхыр.

Гарпыз голтуғумда евә кәлирәм. Гапыдан ичәри кир-мојимлә кәсирәм гарпызы. Ағаппағ, дамар-дамар, лај-лајмыш ичи.

— Киши, бу нә гарпыздыр алмысан? — Күләнбәр ахыр вахтлар чох амансызлашыб, даһа күзәштә кетмир. — Қаллығы бир јана дурсун... Пулу чөлдән тапмысан?

Дүз сөз зәһләтөкән олса да, нә дејәсән? Күнаһкар ушаг кими јерә бахырам. Чаваб тапмырам. Үстәлик өзүм дә өзүмү данлајырам.

Гарпызын кәсилмиш дилимини јеринә гојандан сонра ајага дурурам.

— Һара? — Күләнбәр сорушур.

— Гарпызы гајтарачағам, — дејирәм.

— Кәсилмиши?

— Пулуну алмајачағам.

— Онда нијә зәһмәт чәкирсән?

— Утандырачағам.

— Ај утанды һа!

— Көрсүн ки, пис мал нечә гајыдыр јијәсинин үстүнә.

Даһа Күләнбәрлә сөз күләшдирмәјиб евдән чыхырам. Гарпызын ағырлығы бир јана, сују ахыр овчума. Алдығымы гајтармағым јадыма дүшмүр. Нәјәтда чох алданмышам. Амма белә әсәбиләшмәмишәм.

Көр, нечә сәбирсиз олмушам. Әлибалаја чатана кими асфалта бошладырам үрәјими: «Сәндә, Әлибала, инан, анд олсун Аллаһа, гијмәтли һеч нә јохмуш, о гызыл диш-дөрдән савајы. — Көзләрим бош асфалтдан башга һеч нә көрмүр. — Нәјә көрәкдир пула бу гәдәр ситајиш? Нә вахтдан инсанлығы белә учузлашыб, Әлибала?»

Узагдан көрүр мәни. Елә бил јенә тәбәссүмлә алдатмағ истәјир.

Дүкана чатандан сонра гарпызы һара гојмағымдан хәбәрим олмур.

— Белә гарпызлары, — дејирәм, — узаг кәндләрдән көләнләрә сат, гајтара билмәсинләр.

— Әлибала гарпызы һарада көрүб ахы! — Буну гоншу дүкандан башыны чыхаран оғлан дејир.

Әлибаланын пулу узатдығы әли навада галыр, кері дөнүрәм.

— Утаныб хәчаләт чәкдими? — Евә чатыб дәһлизә кирмишдим ки, Күләнбәр сорушур.

Күләнбәрдән гачыб дәһлизин башындакы отаға кирирәм. Диванда отураркән ағлым јеринә гајыдыр елә бил. Пешманлајырам. Хәчаләт чәкирәм. «Јазыг Әлибала да күнаһ јохмуш. Ону да алдадыблар». — дејә намә'лум рајонларын бириндәки намә'лум гарпыз әкән барәдә фикирләширәм. «Еј гарпыз әкән гардаш!» — Она нидаларымы көндәрирәм. «Аллаһ башына даш салмасын, јазыгсан», — фикирләшдикләримин үнвана чатачағына үмидим чохдур.

...Јенә «Шәрәф лөвһәси»нин јанындан кечәркән ајаг сахлајырам. Шәкилләрә бахырам. Бөлүкдә чәркәјә дүзүлүб фарағат дајанмыш әскәрләри хатырладырлар. Мән дә командир кими ғырагда дајанмышам. Лөвһәнин лап јухары чәркәсинин тән ортасындакы пәнчәрә көзү кими чәрчивәдән бахыр Шәриф. Бығалты күлүр. Үз-көзүндән үрәјини охумаг олур: сизин ачығыныза һәрифләр!

«Јох, буну белә гојмаг олмаз, — Шәрифин ғырпылмаг билмәјән көзләринә, өзүндән разы чөһрәсинә бахабаха дүшүнүрәм. — Мүдир танымајыб ону. Танысајды гојмазды».

Елә һәмин күн мүдиримизин јанында олурам. Сөзүмү дејирәм.

— Лајиг дејил, чыхарт кетсин, — дејир мүдир.

Кабинетимә гајыдырам. Адам ахтарырам, көндәрим, о шәкли чыхарсын, кәтирсин. Елә бу дәм јенә мүдирин јанына чағырырлар мәни.

Мүдир отағында тәкдир. Сөһбәтин узун кечәчәјинә ишарә олараг отурмаға јер көстәрир.

— Нәјә көрә е'тираз еләјирсән Шәрифә? — Сорушур.

— Јахшы адам дејил...

Мүдир сөзүмү кәсир:

— Шәрифлә ишин јохдур, — сонра әлавә еләјир: — Шәриф бизә лазымдыр.

— Нәдән өтрү?

— Гој дүшмәнләримизин јанында тә'рифләсин бизи.

— О күн ишчимиз е'тираз еләјирди өз шәклинин ора вурулмасына.

— Нәјә көрә?

— Шәрифлә јанашы дүшдүјүнә көрә.

Мүдир ајаға дурур, натараз сәјфин ачыг галан гапы-

ны чырпыр, санки бунунла демәк истәјир ки, бәсдир, јум ағзыны.

... Күнләрин бир күнү мүдиримизи чыхарырлар ишдә. Онун далынча күчлү күләк әсир елә бил. Санки о күләк «Шәрәф лөвһәси»ндәки бүтүн шәкилләри апарыр. «Шәрәф лөвһәси»ни тәзәләјирләр. Көһнә шәкилләрдән әсәр-әләмәт галмыр. «Шәрәф лөвһәси» дә бу дүнја ки-ми јмиш, долуб бошалырмыш...

МАНГУРТЛАР

И ишләмирсиз. — Залда отуран бүтүн мүдирләрини пајы варды вә сөздә. Рәјкомун биринчи катиби Кәримбәјли һүндүр сәһнәдә өз «монолог»уна башламышды. — Гејрәтиниз чатмыр, кишилијиниз јохдур.

Онун бизи белә тәһгир еләмәјә иштијары чатырды. О, өзү дә буна әминди, ағлы оланын нә иштијары варды белә тәһгирләрә дөзмәсин? «Мешәдән ајыны кәтирләр, әһлиләшдирирләр...» Залдакылар өлүјдүләр, Кәримбәјли дири. «Ајы гәдәр дә олмадыңыз?» — һамы елә бил ајы јухусуна кетмишди. Биринин һүнәри чатмырды чынғырыны чыхарсын, һеч олмаса өскүрсүн. «Балаларыңыз јохдур?» — Кәримбәјли әлли јашында бала тапандан сонра «бала» сөзүнү чох һалландырырды. «Тутдурум сизи? Ағлар гојум балаларынызы?»

Мән ешитдикләримдән кичәлләнмишдим артыг. Кәримбәјли һамымызы һипнозламышды. Һәр биримиз «һәгигәтән ишләмирик», — дејә дүшүнүрдүк.

«Нијә ишләмирсиз, ахы?» — Кәримбәјлинин бу суалындан аз галырды үрәк үзүлсүн. О, нәһәнк, гәзәбли пәләнкә дөһмүшдү. Бизсә ачиз, јазыг пишикләр кими отурмушдуг онун габағында. «Ај Аллаһ, нејләјим инди?» — дејә фикишләшмишдим. «Дурғузачаг. Күчәләрин әнблини, тозуну үзүмә чырпачаг јенә», — Истәмишдим, јер јарылсын, јерә кирим.

Кәримбәјли һамымызы өлү вәзијәтинә салыб «өлү-ләриндән» чаваб истәмишди: «Кејләшдиричи ијнә вурублар сизә?» — Бу дәм гејри-ихтијари башым габаға кетмиш, синәмин үстүнә әјилмишди.

— Мухтаров?

Гулагларыма инанмамышдым. Мән һәлә өзүмә көдәмәиш женә динмишди о:

— Мухтаров, јатмысан?

— Јох, јатмамышам, јолдаш Кәримбәјли, — дејә сәри кими дурдум ајаға.

Көркәмимдән зәһләм кетди. Билдим, бу вүчудумла Кәримбәјлини һөвсәләдән чыхарачағам.

— Нијә ишләмирсиз? — Сорушду о.

— Дүз дејирсиз, јолдаш Кәримбәјли, — дејә күнаһ кар ушағ кими дилләндим.

— Нәји дүз дејирәм, ә? — Кәримбәјли көзләрини ағартды.

Мән гаршымда отуран тосгун кишинин пејсәрини көзүмү дикиб сусдум.

— Адамдыр бу? — Кәримбәјли габагда отуранлардан сорушду.

— Мухтаров, бир ај вахт верирәм сәнә, дүзәлт өзүң, јохса...

Кәримбәјлинин әлиндән белә асан гуртармағыма сөвинирәм. Аһ, нә јахшы, мәнә һәлә «отур» да дејир.

О күн рајкомдан гајыдыб ишчиләrimi јығмышам ичлас залына. Мән дә Кәримбәјли кими сәһнәјә галмышам.

— Хәбәриниз вар? — дејә кечирәм мәтләбә. — Дани маркада күчәләри шампунла јујурлар, бизсә күчәләри һеч сүпүрмүрүк.

— Бәли, дүздүр. — Габагда отуран киши сөзүмү тәсдигләјир.

— Билирсиз нијә? — Суал верирәм. Сонра Кәримбәјлинин мәнә дедијини тәкрарлајырам: — Гејрәтиниз чатыр, кишилијиниз јохдур.

— Мүдир, — дејә архадан бир киши дурур ајаға. — Өз адынызы бизә гојмајын, хаһиш еләјирәм.

— Тәрбијәли олмағ лазымдыр, — дејирәм.

О киши јенидән ајаға галхыр.

— Дедим ки, өз адынызы бизә гојмајын!

Мән:

— Рајкомда итә демәјәни дејибләр мәнә. Сизә сөз демәк олмаз?

— Јох, олмаз. — Јенә о киши чавабымы гајтарыр.

— Ај јолдаш, дајан еј, — дејирәм. — Нә гаралајырсыз бизи? Сән мәнимлә данышан кими мән Кәримбәјлилә даныша билмирәм.

— Данышмазсыз да. — О киши мәнимлә сөз күләшдирир. — Она көрә ки, вәзифәниздән горхурсыз.

Мәнимлә сөз күләшдирән киши әләшәркән, о тәрәфдән, залын ортасындан бәстәбој, јашы әллини адламыш бир гадын галхыр ајаға.

— Биз сүпүркәчиләрик, мүдир, — дејир. — Биз сизи јох, сиз бизи гаралајырсыз.

— Мәним әзизләрим, — дејә јумшалырам. — Сүпүркәчи оlanda нә олар? Мәкәр сүпүркәчинин вичданы јохдур?

— Валлаһ, вичдан аз-маз женә биз сүпүркәчиләрдә галыб. — Буну да о чалбаш, лопабығ сүпүркәчи дејир.

— Ә, нечә адамларсыз, сизә сөз демәк олмаз јә'ни? — Әсәбиләшмишәм, өзүмдән чыхмышам артығ.

— Сәккиз саат әвәзинә бир саат күчә сүпүрүрсүз. Гаранлығда ишә кәлиб, ишыглашмамыш кедирсиз. Дүһән рајкомда мәни елдүрүб дирилтдиләр. Вахт верибләр, ишимиздә дөнүш јаратмасағ...

— Мүдир, — дејә залын сағ дивары дибиндән ајаға галхан гадын сөзүмү кәсир. — Ајда јетмиш манат мааш верирсән бизә. Нә алмағ олур јетмиш маната? Гејф, бурада кишиләр вар, јохса дејәрдим...

Ичласдан сонра күчәләри тәк, пијада кәзирәм. Нарада зибил вар, дәфтәрчәмә јазырам. Күчә тинләриндән бириндә Гијасла растлашырам. Отуз илдән чохдур танышығ. Әл верир, көрүшүрүк. Сонра гоша јеријирик.

— Ора бах, ора бах! — Гијас Американы тәзәчә кәшф еләмиш Колумб кими севинчәк динир.

— Бизим мәһсулумузду, — дејиб һалымы позмадан чавабыны гајтарырам.

— Ора бах, ора бах, орда да вар. — Јолун сағындакы зибил топасыны да көстәрир.

— Көрдүм, — дејирәм.

— Нијә апармајыблар? — Сорушур Гијас. — Јаддан чыхыб?

Мәни Кәримбәјли белә чәк-чевирә салмамышды.

— Гијас, — дејә сорушурам ондан. — Һәгигәтән бу шәһәрә үрәјин јаныр?

— Бәли-и, — дејир.

«Јаланчынын атабатасына лә'нәт» — дејә ичимдә сөјүрәм ону. Аһ, инсан үрәјиндә нәләр данышмыр? «Индигәчән биринә бир аббасылығ хејир вермәмиш Гијас бу бојда шәһәрин «гејрәтини» чәкир?»

Күчә тинләриндән бириндә Гијасдан ајрылырам.

Онун далынча баха-баха Аллахла данышырам: «Худажа», — дейрэм. «Сэнин һәр чүр адамын вармыш. Эзра-жылларын да мәним сүпүркәчиләрим кими ишләјирләр, маашлары аздыр јохса?»

... Нә јахшы һоббим вар — бәстәкарлыг һоббим. Ушаглыгда атамын көстәрдији шәкил һеч јадымдан чымаз. Дәрсликдәки шәкил Бетховенинди.

— Бөјүк адам олуб, — деди атам.

О күндән бөјүк адам — Бетховен олмаг ешгинә дүшдүм. Бу истәк варлыгыма һаким кәсилди, аилә гајғылары илә мәшғул олмаға вахтым галмады. Пиано чалмагдан бармагларымын учлары дашлашды. Тәзә әсәрләр јаздым. Редаксијалары бир-бир әлдән салдым. Һәр јердән ејни чаваблар алдым: «Сиздә истәдад вар, амма әсәринизи бу шәкилдә вермәк олмаз».

Илләрин өтүшмәјиндән хәбәр тутмадым. Бир дә ону көрдүм, сачыма дән дүшмүшдүр. Тај-тушум ев тикиб, оғул-гыз евләндириб.. Мәнсә...

Бош вахтымы пиано архасында кечирирәм. Мәнә елә кәлир, пианонун чохла сәси ичиндә елә сәс тапачам, бу сәслә көһнә дүјяны тәзәләјә биләчәјәм. Мән инсанлары өлү чанлар, ешги сөнмүшләр, гәмдән гәдди бүкүлмүшләр, хәстәликләрдән саралыб-солмушлар кими көрүрәм.

Дүнән ахшам аз галды севинчимдән һушуму итирәм. Әзәли арзума чатмышдым. Маһным ефирә чыхмышды. Дүңја мәни ешитмишди.

Мән артыг өз-өзлүјүмдә Бетховени бәјәнмәмәјә, һәтта ону тәнгидә башламышдым: «Аллаһ учалыгына галхыбсыз, устад, амма Аллаһын сөзүнү јетирмәмисиз бәндәләрә. Сәһвинизи дүзәлдәчәјәм, устад! Маһныларымла унутулмуш, јаддан чыхмыш Аллаһы гајтарачам инсанлара. Ону севдирәчәм онлара».

Вахт тапыб Бакыја кетмишдим. Көрүшүб таныш олмушдум маһнымы ефирә бураханларла. Һарада ишләдијимлә марагланмышдылар. Дејәндә ки, коммунхоз мүдиријәм, елә бил габагларында бөјүк бир зибил галагы көрүбләрмиш кими ағыз-бурунларыны бүздүләр. Мәнсә бәнд олмадым буна, үнван истәдим:

— Хаһиш еләјирәм, Һарада јашадыгынызы дејин мәнә!

— Нәјә көрә?

— Һәрәнизә бир јешик алма көндәрәчәм, — дедим.

Онлар бир-биринә бахыб күлүмсәдиләр. Һеч нә анламадым.

— Зәһмәт чәкмәјин. — Буну да Сүләјманлы деди.

— Мәним севинчимин һәдд-һүдуду јохдур, — дедим.
— Алма лазым дејил. — Елә билдим, Сүләјманлы башга шеј истәјир.

Мән:

— Бәс нејләјим, өкүз кәсим сизинчүн?

— О да тапылан шејдир.

— Бәс нејләјим?

— Јахшы маһнылар јаз көндәр.

— Маһны өз јериндә, ахы, мән нәсә еләмәлијәм сизинчүн.

— Вахт тапсаг, јайда сизә гонаг кәллик.

— Јаја һәлә чох вар, — дедим.

Мусиги шөбәсинин ишчиси Мәммәд дә сәһбәтимизә гарышды. Көзләрини гырпыб:

— Һеч нә лазым дејил, — деди. — Бундан сонра нечә маһнылар јазсан да бурахаचाгыг ефирә...

Редаксијадан чыхыб узун, гаранлыг тәһәр дәһлизлә лап сәрхош адамлар кими јеријирдим. «Индики зәманәдә тәмәнна күдмәјән адамлар вар, гәрибәдир». — Бәлкә елә буна көрә кич кими олмушдум.

Маһнымын ефирдә сәсләндији күнүн сәһәрисе коммунхозун габагына јығыланлары узагдан көрдүм. Онлар да мәни көрдүләр. Нә дедиләрсә араларында күлүшдүләр. Интуисијанын көмәјилә тутдум онларын ағзындан чыханлары. «Мүдиримиз маһны јазыр», — демиш оларлар. Күлүшәнләрин јанындан гашгабаглы өтүшдүм. Кабинетимә кечдим. Јеримдә отурмушдум ки, бир сүпүркәчи гадын гапыны ачды.

— Мүдир, маһны јазурсуз? — Сорушду.

— Туталым јазырам, нә олуб ки?

— Һеч. — Гадын күлүмсәди.

Күлүшүндәки мәнаны әлүстү анладым.

— Оху атыб каманы кизләтмә, — дедим.

— Бајырда данышырдылар, инанмамышам.

— Нә данышырдылар?

— Данышырдылар ки, маһны јазурсуз.

— Олмаз?

— Сүзә јарашмыр, мүдир.

— Нијә?

— Мүдир адамсуз, маһны јазанлар аздулар ки, һа, сүз дә маһны јазурсуз?

— Мән маһны јазырам, — дејә јалан данышдым. — Башга адамдыр маһны јазан.

Сүпүркәчи гадын әлүстү инанды.

— Дејирәм ахы. — Бунда сонра отағымы тәрк елә-
жир.

Бу күн Кәримбәјли бизи рајкомун ичлас залына јыг-
мышды. Аһ, «мәһшәр» күнү кәлиб чатмышды. Кәрим-
бәјли шир чилдиндән чыхыб эзраил чилдинә кирмишди.
Ити-ити бахырды ашағыда отуранлара. Аллаһ билир,
көзү кимә бәнд олачагды. Чаныны алачагды. Нә јахшы
габағымда, дизләримин учунда пәзәвәнк бир киши отур-
мушду. Далында кизләнмишдим. Ичлас башлајаны
Кәримбәјли мәни көрмүрдү. Бүсбүтүн јадыннан чых-
мышдым. Сағымдакылары, солумдакылары галдырыб
абырларыны «бүкүрдү» этәкләринә. Һәтта бир јазығын
«чаныны» да алды. Ишдән говмагчын «фәрман» верди.
Үстәлик «гојуну» «чанавара» тапшырды. Јә'ни ки, иши
прокурорлуға верилди.

— Орада сәни газ кими јолушдурачаглар, онда ағлын
кәләр башына, — деди Кәримбәјли.

— Һардадыр о? — Кәримбәјли салона көз кәздириб
габагда, биринчи чәркәдә отуранлардан сорушду: —
Мухтарову чағырмамысыз?

Габагда, дивара јахын отуран рајком ишчиләри бир-
биринә бахыб архаја көз кәздирдиләр. Мәнсә сичана
дөнүшүм. Бу вахт Кәримбәјлинин үзүндә тәбәссүм
көрүб чәсарәтләндим.

— Бурдајам, — дејиб ајаға галхдым.

Кәримбәјлинин адәтијди, күлмәли шеји данышма-
мышдан габаг өзү күләрди.

— Маһны јазырсан, Мустафа? — Чиддиләшәрәк со-
рушмушду.

— ... Динмәмишдим.

— Валлаһ, хошбәхт адамам, беләнчик мүдирләрим
вар, — дејиб әлијлә мәни көстәрмишди.

Залда һыр-һыр башламышды.

Кәримбәјли:

— Күчәләрдә зибил әлиндән јеримәк олмур, сәнсә
маһны јазырсан.

Кәримбәјли јумруғуну стола чырпыб:

— Отур ашағы, — деди.

Јумругла күлүш сәсләринә дә нөгтә гојулду.

Рајкомдан чыхыб евә кәләркән јолда илк растыма
чыхан гоншум Гәнбәрин суалларына чаваб вермәк о гә-
дәр дә асан дејилди.

— Сән нијә иши кәтириб бу јерә чыхармысан?

— Нејләмәлијдим?

— Ағзына бир шеј атаммаздын?

— Һарадан?

— Сүпүркәчиләрдән.

— Сүпүркәчиләрдән пул алмаг олар, ај Гәнбәр?

— Алмамысан, будур, инди күчәдә галмысан.

Гәнбәр сөзүнү дејиб араланмышды.

Ишдән чыхмағым һаггындакы хәбәр өзүмдән габаг
чатмышды евә. Аилә өзү ајры аләммиш. Бурада сәни елә
«мүһакимә» еләјирләр, елә сөzlәр ешидирсән, дејирсән,
«шүкүрләр Кәримбәјлијә».

— Көрдүн нејләдин? — Ушағларымын анасы бир си-
фәт чыхармышды ки! — Сәнин маһны јазмағын бизә
бәлалар кәтирди. Јазыг олду ушағларым.

Дүз сөзә нә дејәсән? Һәлә о, вахтсыз ағармыш бир-
чәкләриндән, көзләринин ғырағларындакы ғырышлардан
хәбәрсиз данышырды. Вахтсыз гочалдығыны билмирди.
Кирпикләринин көкләриндә киләләнән вә парылдајан
көз јашыны да көрмүрдү. Онун бу һалыны маһныја
көчүрмәк мүмкүндү. Елә бир маһны јазмаг оларды, дин-
ләјәнләрин дә көзләри јашарсын.

Күлөк саралмыш, гурумуш јарпағлары нечә апарырса
маһны да инсан дәрдләрини бу чүр апармаг игтидарын-
дадыр. Мәнчә әсрин елә пәјызы башлајыбдыр, инсанлар
дәрддән саралыб-солурлар, гурујуб төкүлүрләр јарпа-
ғлар кими. Инсан дәрдләрини дағыдан, апаран нәинки
«күләкләр» әсмир, неч «мәһдән» дә сораг јохдур. «Олма-
јачаг да» — Пиано архасында дүшүнүрәм. «Бетховенсиз,
Үзејирсиз галан дүнјада мәним кими чызма-ғарачылар
инсан үрәјиндәки дәрди дағыдачаг бир маһны гарала-
маг әвәзинә күчә сүпүртмәклә мәшғулуг. Белә дүнјада
инсан хошбәхт олар?»

Ишсизлијимин үчүнчү күнү илк динләјичимдән мәк-
туб алмасајдым, ким билир нә һала дүшәчәкдим. Аллаһ
мәнә тәсәлли вермәкчин көр нејләмишди! Консерватори-
јанын профессору, көзәл, ханым-хатын, иши-күчү башын-
дан ашан бир гадын мәнә мәктуб јазмышды. О гадын
үнванымы билмәдијиндән мәктубу мусиги редаксиясына
көндәрмишди.

Мәнсә Мәлејкә ханымы өтәри, гијаби таныјырдым.
Мусиги әсәрләрини динләмишдим. Гәзетләрдә, журнал-
ларда һәрдәнбир чыхан мәгаләләрини охумушдум. Жур-
наллардан бириндә шәклини дә көрмүшдүм. Бу да Ал-
лаһын ишијди ки, милјон шәкилдән јалныз онун шәкли
јадымда галмышды.

«Һөрмәтли Мустафа бәй!» — дејә башламышды. Сонра адымын бөјрүнә натараз нида ишарәси гојмушду. Нида ишарәси нәһәјәтсиз сәмимийәтдән хәбәр верирди. Сөзә хәсислик еләмәмишди. Гызыл кими кәламлар ишләтмишди: «Маһныызда инсаны дурултмаг, гәм-гүссәдән хилас еләмәк, ону ешгин учалығына галдырмаг гүд-рәти вар.» Мәләјкә ханымын үрәјиндән хәбәр верән вә мәни риггәтә кәтирән сөзләринин ахырына чыхмаға тәләсмәмишдим. Һәтта арада она сөзүмү дә демишдим: «Сиз Мәләјкә јох, мәлаикәсиз».

Сөзлә ифадә еләмәк мүмкүн олан шејләри мусигијлә сөјләмәк о гәдәр дә асан дејилмиш. Сәһәрдән пиано архасында отурмушам, һеј дынгылдадырам, алынмыр. Мәләјкә ханым хәјалымда мәнимләдир. Мән онунчун јарадырам. Истәјирәм, онун хошуна кәлән шеј олсун.

Увертураны гәдим Орта Асија чөлләриндән башлајачам. Әввәл сәһранын һавасыны кәтирәчәјәм әсәримә. Ики јүз нәфәрлик оркестрин ики јүз сәси гум јарғанларыны дәнизин шаһә галхмыш далғаларына дөндәрмәлидир. Көј курулдамалыдыр. Гызмар гумлуг үстүндә чылпаг ајагларла мән вә Мәләјкә ханым јеримәлијик. Кедиб-кедиб тәнһа чөлдә бир гојун сүрүсүлә гаршылашмалы-јыг. Сүрү бөјрүндә чомағына сөјкәниб дајанмыш оғлана јахынлашмалы-јыг. Биз ону диндирәчәјик:

— Оғлан, сәнин адын нәдир?

Оғлан додаг тәрпәтмәјәчәк, һеч көзүнү дә гырпма-јачаг.

— Лалдыр? — Мәләјкә ханым сорушачаг мәнән.

— Мангуртдур, — дејә чаваб верәчәјәм.

Бунлары әсәрдә вермәкчүн кифәјәт гәдәр мусиги деталларым вар. Амма мусиги дилинә јатмајан шејләр дә чохдур. О вахтлар, кечмишдә — орта әсрләрдә адам-лары даһа асан вә асудә истисмар еләмәкчүн мангурт-лара дөндәрәмишләр. Бунунчүн көр, нечә «технолоки-ја» фикирләшмишдиләр. Белә шеји мусиги дилинә нечә чевирәсән?

Орта Асија фатәһләри мұһарибәдә әсир алынмыш-лары мангуртлашдырмагчын әввәл-әввәл әсирләрин башларыны гырхармышлар. Түксүз башлара тәзәчә кә-силмиш һејван дәрисини кечирәмишләр. Сонра дәри тарыма чәкилә-чәкилә инсан олмазын әзаб чәкәрмиш, көз јашы төкәрмиш. Һејван дәрисинин инсан әтинә би-тишмәси тамамланаркән даһа көз јашы да гурујармыш, инсан да јаддашындан мәһрум олармыш. О, ушаглыгдан

әсир дүшән күнә кими јаддашына һәкк еләдикләрини тамам итирәмиш. Аналар чөл-чөл кәзиб гојун сүрүләри-нин јанында тапармышлар балаларыны. Балалар таны-мазлармыш аналарыны.

Мусигидә «мангурт» образыны јаратмагчын бармаг-ларым тагәтдән дүшәнә кими ишләмишәм. Алынмамыш-дыр. «Һарадан алыначаг ки», — дејә фикирләшмишәм. «Бунун алынмасы үчүн мәним дә башым үлкүчлә гыр-хылмалы вә башыма һејван дәриси кечирилмәлидир, бу әзабы көрмәмиш нечә јаратмаг олар ону?»

Увертураны ала-бабат тамамламышам. Әсәрчүн тәзә ад да тапмышам: Мангуртлар. Нијјәтим тәзә әсәримин ссенарисини һазырламагдыр. Сонра мусиги варианты-ны ишләјәчәм.

Сценари

БИРИНЧИ ФӘСИЛ

Әзиз Мәләјкә ханым! Валлаһ, дәрлдән боғулачагдым, өләчәкдим, сиз олмасајдыныз. Нә јахшы ки, сиз варсыз. Әл бојда мәктубунузла мәнә һәјат верибсиз.

Ијирминчи әсрдә мәни баша дүшән адам тапмышам. Сизи кәшф еләмишәм. Мәнимчүн әвәзедилмәз адамсыз. Бәлкә дә анамыз Һәввасыз, дирилиб кәлибсиз, бундан хәбәримиз јохдур? Јох, Аллаһ ишидир бу. Аллаһын хошу-на кәлибсиз. Аллаһ гојмајыб мангурта дөнәсиз. Аллаһ һәр адама көмәк олмур.

Мәләјкә ханым, билирсиз, мәни бу һәјатда ән чох кәдәрләндирән нәдир? Сизи билмирәм, валлаһ, мән ман-гуртларын ичиндә јашајырам. Бој-бухунлу адамларды-лар. Гадынлара бахырсан, һәрәси бир шәкил парчасы. Леонардонун «Мадонна»сы һеч нәдир јанларында. Үзлә-ринә тамаша еләмәкдән дојмазсан. Анламырам нәдән-дир, кишиләрә баханда даһа чох кәдәрләнирәм. Иллаһ ки, Короғлу кими бығыбурмалары көрәндә. Короғлуја охшајырлар, амма Короғлунун ајағынын тозу да дејил-ләр.

Мангуртларын һансындан данышасан, һамысы бир-биринә охшајырлар. Бири елә мәним кәндчимдир. Узаг гоһумлуғумуз да чатыр. Сүһејли дејирәм. Ешитмишәм, о, ефирә чыхан маһнымы динләјиб тәәччүбләнибмиш. Һәтта растлашанда сорушмагдан да чәкинмәмишди:

— Бәстәкар олмаг истәјирсән?

— Олмушам ки.

— Бир маһныҗла?

— Әввәл бәстәкар олурсан, сонра маһны җазырсан, башга чүр мүмкүн дејил.

Сүһејл ачы сөзләрини үрәјимә санчыб әкилмишди. Мәнсә онун далынча баха-баха фикрә кетмишәм. Хатирәләрә далмышам. Сүһејлин бағбан атамн җанына тез-тез кәлдиҗи күнләри хатырламышам. Атам олдугча сәхавәтли кишиҗди. Сүһејл абыр-һәјаны атыб бир ғыраҗа, җазыг кишинин сәхавәтиндән о ки, вар истифадә еләмишди. Атамн җешик-җешик пәј вердиҗи алмалары, киласлары, армудлары апарыб өз елми рәһбәрләринә бағышлаҗарды.

«Еј мангурт Сүһејл!» — Үрәјимдә далынча данышмышдым. «Ә, кими алдадырсан? Хәбәрин вар өзүндән? Сән алим дејилсән. Сәнә о диплом верәнләрин башга әлачлары јох иди. Борчундан чыхмагчын ичи бош диплому атдылар габағына». Бунлары дејәндән сонра о бири дүнјада раһат јатан атама җазыгым кәлмишди. «Хәбәрин јохдур мејвәләринин «бәһрәсиндән», ај киши!» — дејә өлү атамла да данышмышдым.

Мәлҗекә ханым! Дејирәм, бу нечә дүнјадыр, адамлар дөнүб күнәбахан олублар. Фикирләшмәк игтидарыны нијә итирибләр? Бири әл галдыраркән һамы әл галдырыр. Бири әл чаларкән һамы әл чалыр. Нијә күјә кедирләр, ахы? Адамлары алдатмаг нијә асанлашыбдыр? Ајә, адамлар гојунлашыблар јохса? Бәлкә хәбәрсизәм дүнјадан? Валлаһ горхурам, ағлым башымдан чыхсын. Чыхды чыхды да. Нејләјәчәксән? Аллаһ, сән сахла! Јох, көрүрәм, чаныма горху дүшмүшдүр. Аһа, үшү-јүрәм дә. Үшүмәк јахшы әләмәт дејил. Руһ бәдәндән ајрыларкән әл-ајаг сојујур. Руһ нејләсин җазыг. Адам нә гәдәр руһи әзаб чәкәр?

Сағыма, солума бахырам. Һамы тәзә депутатлардыр. Совет сәдрини сечәчәјик. Сәдрлик истәјәнләр чохдур. Ким чох сәс газанса, о олачаг сәдр.

Тосгун гочалар габагда, бир-биринә јахын, топа һа-лында отурублар. Һачәһмәд дә онларын арасындадыр. Мән Һачәһмәди адамдан чох балыга охшадырам. Океан балыгына. Елә балыга ки, үзкү вурмагдан гујругу көдәлибди. Күнләрин бир күнүндә далғалар сәһилә атыб ону. Бурада күнүн алтында галыб гурумушдур, чапаг балыгына дөнмүшдүр.

Һачәһмәд габагда, биринчи чәркәдә отурмушдур. Јенидәнгурма дүшүбдүр она. Чохлары партија билетләрини туллајаркән, чыраркән о, партијага гајытмагчын дәридән-габыгдан чыхыбдыр. Ахыр ки, мәгсәдинә наил олубдур. Үстәлик шәһәр Советинин депутаты да сечилмишди. (Сечдирмишди өзүнү). Кефи көкдур. «Ә, чапаг балыгы?» — Үрәјимдә данышырам онунла. «Дирилмисән? Сән ки, дүнәнәчән чапаг балыгыјдын, нејләдин, дирилдин? Бәлкә Исрафилин түтәји чалыныб ојанмысан? Ајә, көр, нечә гәрибә дүнјадыр? Аллаһ, сән сахла сонрасындан бизи!»

Һачәһмәд каһ сағындакыларла, каһ солундакыларла хосунлашмагдадыр. Мәнсә онун бојунун ардына көзүмү дикиб «өлүб дирилән адам», — дејә фикирләширәм. — «Хошбахтлыга бах сән!»

Һачәһмәдин рајкомда тәлиматчы ишләдиҗи күнләри јахшы хатырлајырам. Онда сөзү-сөһбәти үчүнчү катиб Кәбировла тутарды. Асанлыгга кирмишди ғылығына. Кәбиров Һачәһмәдин үзәвари сәмилијинә инанмышды. Һачәһмәди өзүнә дост санмышды. Күнорта наһарларыны биркә еләјәрдиләр. Пудларла чөрәк кәсмишдиләр, неч јадымдан чыхмаз, Кәбировун конфрансда сечилмәдиҗи күн... Сәһәриси Кәбиров ишә кәлмишди. Нәјә көрәсә өзүндәки кағызларын тәһвили узанмышды. Бир һәфтә һәмишәки гајдада ишә кәлмишди. Бу бир һәфтә Кәбиров күнорта наһарына тәк кетмишди. Һачәһмәд даһа јавуг дурмамышды она.

Наһар вахты Һачәһмәд отагларын бириндә беш-алты нәфәри јығыб башына јејиб-ичәркән зарафатымдан галмамышдым, үрәјимин сөзүнү демишдим. Һачәһмәд билмирди ки, она көз гојан вар.

— Һачәһмәд, — демишдим, — јолдаш Кәбиров тәк наһар еләјир буфетдә, сән нејләјирсән бураларда? Киши көзләјир сәни орада, сәнсиз тикә кетмир боғазындан.

Һачәһмәд дурухуб чаваб вермәјә тәләсмәмишди. Фикирләшиб дилләнмишди:

— Партија, — дејә күлүмсәмишди, — бир адамы атырса ғыраҗа, гуртардыг да онунла.

Бу күн Һачәһмәди депутатларын арасында көрүб фикрә кетмишәм: — «Шүкүрләр сәнә, худаја!» — Үрәјимдә данышмагда давам еләмишәм: «Бәрәкаллаһ, белә демократијага! Чапаг балыгыны дирилди, о да башлајыр суларда јенидән үзмәјә...»

— Нә олуб ки?

— Бизе орта мәктәбдә харичи дил кечмәјибләр, буна мән кунһикарам?

— Кечмәјәнләри кәсирләр?!

Гыз көзләрини јајлыгла силә-силә «бәли» әвезинә башыны јыргалады.

Мәни дәһшәт көтүрдү. Гыздан араланыб күчәјә чыхдым. Машынларын, инсанларын селинә гарышдым. Сәрсәри кими јеридим. Ушаглыг достларымы көзүмүн габагына кәтирдим. Онлара дедикләrimi хатырладым. Демишдим, кирә билмәсәм института, өзүмү трамвајын алтына атачам. Достларым буну да јахшы билирдиләр ки, сөзүмүн үстүндә дајанан адамам, ағымдан чыхыбса оласыдыр.

Хасполадла университетин габагында растлашыб таныш олду. Гоншу кәндәнмиш. Мүһарибә башлајан или онунчу синифдән әскәр апармышдылар ону. Одлардан, аловлардан кечиб гајытмышды. Әсирлијин «дадыны» көрмүшдү. Бурада алманчаны да өјрәнмишди. Мәнә дә елә бу лазымды.

— Хасполад, — дедим, — көмәк елә мәнә!

— Нәдә?

— Алманчаны өјрәнмәкдә. Орта мәктәбдә харичи дил кечмәјәнләри кәсирләр.

Хасполад күлүмсәјәрәк дилләнди:

— Үч күндә дил өјрәнмәк олар?

— Олар, — дедим.

— Оларса, баш үстә, — деди.

Хасполад мәнә јүзәчән сәјмагы өјрәтди. Сонра чох лазым олан әлли алман сөзүнү дә јазыб верди. Мән јолда, һарада олса алман сөзләрини әзбәрләјирдим. Јаддан чыхан сөз оlanda вәрәги чибимдән чыхарыб бахырдым.

Үч күн нечә өтдү хәбәрим олмады. Университетин имтаһан отагы мәнимчүн дуел јери кими бир шејди. Синифком секундант тәки арада кәзир, санки бизимчүн тәзә дуел һазырлајырды.

Имтаһан отагында бир киши, үч гадын әjlәшмишди. Бир киши, бир гадын алман дилиндән, галанлары фырансыз вә инкилис дилләриндән имтаһан көтүрәчәкдиләр. Киши ејни заманда имтаһанын паханы иди. О, бөјүк рус шаирини дуелдә өлдүрмүш Дантесә чох охшајырды. Дантеси шәкилдә дә көрмәмишәм. Буна бахмајараг ону ејнилә белә тәсәввүр еләмишдим.

Гапы ағзында чох көзләмәјимә бахмајараг әмәлли-

башлы көтүр-гој еләмәдән кирдим ичәри. Пахан көзүнү гапыја дикиб имтаһан көтүрмәјә тәләбә көзләјәркән дәвә кими габагындан кечдим, көрмәди мәни.

Мәлејкә ханым, о алман дилиндән имтаһан көтүрән мүәллимә ејнилә сизә охшајырды. Бәлкә дә елә сиз өзүңүз олубсуз, сонрадан ихтисасынызы дәјишибсиз, мүмкүндүр белә шејләр.

«Дантес»ин басараты бағланыб мәни көрмәди. Бу вахт сизин (валлаһ, о алман дили мүәллимәсини башга һеч кәсә охшада билмәрәм) көзүңүздәки суалы да охудум: «Һара, көрмүрсүз, габағымда нә гәдәр адам вар?» — Нәјә көрәсә күзәштә кетдиниз. Динмәдиниз. Сизин габағыңыздан билет чәкиб архада отурдум. Аһ, нечә чәтин ојунду бу. Билетдә һәр шеј аңлашылмазды.

Хасполады (имтаһанын јарысындан сонра синифком ону өзүнә көмәкчи тәјин еләмишди) јаныма чағырмаг истәдим. О, көзүнүн учујла да олса бахмады. Јенә сиз сәг олун ки, һәссас инсансызмыш, үзүмдән, көзүмдән охудунуз үрәјими. Дуруб јаныма кәлдиниз, чәтинликләримлә марағландыныз. Даша дөндүм габағынызда. Сонра јеринизә гајытдыныз. Бу ара «Дантес» мәнә нечә бахдыса, мәним үмидләрим бүсбүтүн пуча чыхды. Мәјүсләшдим. Сонра јенидән өзүмү әлә алдым. Чарәни сон дәгигәјә гәдәр һазырлашмагда көрдүм.

Мөндән ирәлидә отуранлар башларыны чијинләри арасында кизләтдикләриндән тысбағалара охшајырдылар. Әтраф әләми унутмушдулар. Мәнсә бош-бошуна фикирләширдим өзүмчүн. Бикарчылыгдан сүд кими агаппаг үзүнүзә, гара гашларыныза, киприкләринизә, нурлу көзләринизә тамаша еләдим. Башга нә кәләрди өлимдән? «Рәһмин варса» — ичимдә дедим, — гиймәт јазачагсан.

Көзәллијиниз пәрт еләди мәни. «Көзәлләрин кифирләрән хошу кәлмәз» — дедим. Гиймәт алмагчын көр нәләр фикирләширдим. Сонра башладым үрәјимдә Сизә јалвармаға: «Мәнә рәһм еләјин!» — Фикирләшдикләrimi јүдунуз, башынызы галдырыб мәнә бахдыныз. Көзләринизин ичини хејли ајдынча көрдүм. Парылтысындан сарылдым. Сонра һеч билмәдим нечә дурдум ајаға, сәрсәри адамлар кими Сизә тәрәф јеридим. Кәлиб габағыңызда өлөшдим. Инди «Дантес» хејли јахындајды. О, башынык тутуб шаһмар илан кими дајанмышды. Беләдә чәтин өлөшкәндән бир шеј јајынајды. Нә гәдәр астадан пычыл-пысәјдим да ешидәчәкди. Ешитсәјди, дуруб кәләчәкди,

башымын үстүнү кэсдириб ишлэри бүсбүтүн корлајачагды.

— Бујурун! — Башламагымчын ишарэ вердиниз.

Мәтнн Һыггана-Һыггана охујуб (латын әлифбасын да сон үч күндө өјрәнмишдим) ахырына чатдым. Бир дәнә дә таныш сөзә раст кәлмәдим. Ашағыда, мәтнн алтында јалңыз үч сөзүн изаһы варды. «Дәниз», «дахма», «гары». Бу үч сөздән бир чүмлө дүзәлтдим:

— Дәниз ғырағындакы дахмада бир гары јашајырды.

Әввәл үз-көзүнүзү туршутдуз. Сонра:

— Мәтндә елә шеј јохдур, — дединиз.

— Мә, мә, мә.. — Дилим топуг чалыб кечи кими мәләдим.

— Кеч икинчи суала, — дединиз.

— Икинчи суал чүмлө тәһлилидир. — Сөзү гуртармамыш ашыглар кими далај-далаја башладым. — Чүмлө тәһлили, чүмлө тәһлили...

Додағыңыз гачды. Севиндим ки, һеч нәдән көнлүнүз шад олду. Санки зүлмәт кечәдә дан јери ғызарды бирдән.

— Зәифсиз, нијә белә? — Сорущдунуз.

Мән көзүмү додагларыңыз дикиб даша дөндүм. Гијмәтләр сијаһысыны габағыңыз чәкдиниз. Ора гијмәт јазмаға һазырлашдыңыз. Нә гијмәт вәрәчәјинизи јазылмамышдан габаг өјрәнмәјә тәләсдим.

— Мүәллимә, кәсмә мәни һа, — дедим.

— Һеч зад билмирсиз. — Гәләм тутан әлиниз вәрәгин үстүнә гојдунуз.

— Билирәм, мүәллимә. — Пишик кими далымы јерәвурмадым.

— Нә билирсиз?

— Ајн, свај, драј... — Сајмаға башладым. — Фирфунф...

— Кифајәтдир.

— Зекс, зибен, ахт... — Сајмағы давам етдирдим.

— Сахла!

Јүзә чатмамыш дајанмадым. Јенә додағыңыз гачды.

— Тәләјим, — дедим, — Сизин әлиниздәдир, мүәлимә. Перонузун учунун нечә фырланмасыјла ја о јалыг, ја да бу јалыг олачам.

— Нејләјим?

— Башыңыздан сәдәгә, бир «үч» јазын, охујум, адам олум.

«Дантес» дедикләrimi ешидиб дурур, кәлир јаныма. Башымын үстүндә дајаныр.

— Һаралысан, бала? — Сорущур о.

Мән јенә даша дөндүрәм. Мә'сум-мә'сум ашағыдан јухары бахырам она.

— Биздән һавајы гијмәт истәјирсән, бала? Мәкәр гијмәт сизин бағларда ағач дибләринә төкүлүб галан алмалардыр ки, һа, јешијә долдурасан вә пај верәсән?

Синфин гапысыны күлөк ачды елә бил. Ичәри башыны узадан оғлан «Дантес»ә үзүнү тутараг:

— Мүәллим, ректор чағырыр сизи, — деди.

Ректорун адыны ешитчәк «Дантес» мәни бүсбүтүн унутду. Мәнимчүн булудлар дағылды. Мыхы мисмара дөндәрән Аллаһ вармыш. Аллаһ бу чүр «Дантес»и изалә еләјир башымдан вә разы олмур өзүмү трамвајын алтына атым. Мәләјкә ханым, Аллаһ сизи дә јумшалдыб ипәјә дөндәрир. Вә Сиз һавајыдан бир «үч» јазырсыз мәнә.

— Тез чых арадан, — дејирсиз.

Мәләјкә ханым, о күн Сизи телевизорда көрүб кечән күнләри хатырламышам. «Мәни өлүмдән гуртарыбсыз, хәбәриниз јохдур,» — дедим. Тез чәкилдиниз екрандан.

«ЧӘҺӘННӘМИ» КӨРМҮШ АДАМ

Бөјүк Вәтән муһарибәсиндә гәһ-рәманчасына һәлак олмуш һәким Мирзәхановун хатирәсинә

Јарыгаранлыг камеранын дәмир бармаглы, балача, даирәви пәнчәрәсиндән гара бир бөчәк ичәри кириб таванын алтында, һөрүмчәк торунун тарыма чәкилдији, һисли-тозлу пәрдиләрин үстүндә нәји исә ахтарырмыш кими кәзинди. Сонра јердә бардаш гурмуш, фир'онун даш һејкәлине охшајан Фуадын башы үзәриндә дөврә вурду. Дәмир бармаглыгларын о тајында, һәјәтин гуртаран јериндә автоматдан атәш ачылды. Фуад сәсдән билди ки, күллә боша кетмәди. Вә билди ки, һарадаса бир евин гапысы бағланды, бачасы түстүсүз галды. Фуадын үрәјиндән бөчәк олмаг арзусу кечди.

Бөчәк кәлиб Фуадын алнына гонду. О ғымылданмады. Дүшүндү: «Ај Аллаһын һәшәрәты, истәјирсән ки, өјрәнәсән сағам, ја...» Бөчәк Фуадын ејиндән кечәнләри дүјмуш кими, бирдән һаваја галхды. Камеранын бошлу-

гунда пәрвазланды. Фуадын бөчәжә пахыллыгы тутду. Нечә олдуса, јухарыда күнчдә һөрүмчәк торуна илишди. Әлчатмаз јердә высылдаја-высылдаја, чабалаја-чабалаја галды. Сонра һараданса јекә бир һөрүмчәк пејда олду вә бөчәжә тәрәф јеримәжә башлады. Һәјәтдә јенә автоматдан атәш ачылды. Һөрүмчәк дурухду. Бөчәјин высылтысы камераны башына көтүрдү. Һөрүмчәк бөчәжә јахынлашырды. Ики гара нөгтә бир-биринә говушду. Высылты сәси назилиб гырылды. Һөрүмчәк камераја дәрин бир сүкут кәтирди. Сонра һөрүмчәклә бөчәкдән әмәлә кәлән нөгтәдән кечәнин гаранлығы доғду. Һөрүмчәк рәнкинә һава камераны долдурду. Сонра узун кечә башлады. Фуадын көзләри тушланыб галмыш пәнчәрәдә әј көрүндү. Ајын зијасындан камеранын һавасы мавиләшиб дурулду.

Ај лап тәзәчә тәндирдән чыхан чөрәк кими гызармышды. Дәмир бармаглы пәнчәрәжә сығырды. Фуадын үрәји тәндир чөрәји истәди. Ағзы суланды. Бу күн ону ач гојмушдулар. Сәһәрки бир каса дуру шорбадан савајы дилинә һеч нә дәјмәмишди. Фикирләшди, нечә еләсин, тәндир чөрәјини јаддан чыхарсын вә сәһәрә тез чыхсын. Сәһәр јенә о дуру шорбадан верәчәкдиләр. Сәһәрә гәдәр јол кетсәјди, о дуру шорбаја чатачагды. Фикирләшди ки, сәһәрә гәдәр јол кетсә, даһа да ачыја биләр, јатмаг јахшыдыр. Јатанда һарада олдуғуну унудачагды. Јухуда бәлкә тәндир чөрәјини дә тапачагды.

Чох кеч јухуја кетди. Јухуда Исабала дајы өз дәстәсилә торпаг дама чыхды. Исабала дајы зурнаны дурбин кими сәманын дәринлијинә тушлајыб учу илә даирә чызды. Орада нә исә көрүрмүш вә көрдүјүндән һејрәтләнирмиш кими донду. Вәли башыны гучағындакы нағараја сөјкәјиб санки јухуја кетди. Јалныз әлләри ојаг галды. Балабанчы Кәрәм һејкәлә дөндү. Исабала дајы зурнасы илә јан-јерәсиндәки бүтүн сәсләри батырды. О сәс узун дәрәләрә сығмајыб һүндүр тәпәләри, дағлары ашды. Дилбәри кәлин апарырдылар. Дилбәр ата јурдундан ајрылырды. Зурна бу ајрылығын наләси кими зилә галхмышды. Бу ајрылыг, дејәсән, Исабала дајынын үрәјиндән дејилди, бәлкә, буна көрә о, јериндә сакит дајанмыр, кәзишир, арабир кәлиб чәрәнин гырағында дурурду. Исабала дајы зурнаны һеч заман белә чалмамышды.

Сонра Дилбәр ал өрпәкдә ејванда көрүндү. Дүнәнә гәдәр садә мүәллимә кими мәктәбә кедиб-кәлән, дәрәдән

сонра һәјәт-бачада иш көрән Дилбәр елә бил дөнүб шаһадә олмушду. Узун дон кејмишди. Этәкләри јерлә сүрүпүр, гызлар, кәлинләр архасынча јеријирди.

Прожекторун јаныб сөнмәсијлә тој бүсаты сабун көнүјү кими әријиб јоха чыхды. Камеранын һавасы гатылашды, ағырлашды. Фуадын үрәји сыхылды, нәфәси чатмады. Ајаға галхыб башыны дәмир бармаглыгларә тәрәф узатды ки, тәмиз һавадан удсун. Орада бирчә ығылчым ишыг арады. Бирдән камера бешик кими јырғаланды. Бу «бешик»дә Фуад ширин јуху көрдү. Јухуда көрдү ки, ишыглы күндүздүр. Бу ишыглы күндүзүн сәмасы тәртәмизди. О, тәртәмиз сәманын бол ишыг пәјлајән күнәши варды. О күнәшин алтында Исабала дајы јенә зурнасыны чалырды. Назик, узун бармаглары зурнанын үстүндә «рәгс» еләјирди. О күнә чатан күн олмазы. О күн Дилбәр лап шаһзадәләр шаһзадәси кими јеријиб «каретасына» минди. О күн күнәш хејли ашағы кимиш, јерә чох јахынлашмышды. Елә Исабала дајы да торпаг дамдан ениб јердәки адамларә гарышмышды. О күн зурнанын сәси әләми тутмушду. О сәс јахын-узаг мөшәләри јухуја вермишди. О сәс јалманларындан рәнк-рәнәк јайлыглар салланан атлары даша дөндәрмишди. Исабала дајы бир дә һәрби комиссарлығын габағын чалды. Һәрби комиссарлығын бинасы тој евинә дөнүмүшдү. Јаман түнлүк иди. О түнлүкдә Фуад елә бил Дилбәрдән гачыр вә ондан гачмаг истәркән јолуну да кәтирди. Адамларын арасында һара кетдијини өзү дә билмирди. Дилбәр исә анасынын далынча дүшән ушаг кими Фуаддан әл чәкмирди. Елә бу дар мачалда сөзүнү дејирди: «Чатан кими мәктүб јаз, ешитдин? Јолда ач алма, билдин? Өзүндән муғажат ол!»

О күн Исабала дајынын овордлары елә галифеји шалары кими көпмүшдү. Елә бил бу ајрылыг Исабала дајынын һеч нә иди. О, зурнасынын учуну елә һәрләјирди ки, санки муһарибәнин бу дүнјаја кәтирдији гәм-гүсә онунчүн бир газан довға буламаг кими шеј иди. О, зурнанын үстүндән һамыны көрүр, көзләринин ифадәси кәтирмиш, санки о, әскәр кедиб гајытмајачаг чаванларын јолуну бу башдан чалырды.

«ЗИС» машинлары сәки боју дүзүлмүшдү. Лап гада дајанан машинын кузовуна биринчи Фуад галхды. Јуунла да һај-һарај гоңду. Зурнанын сәси батды. Адамлар бир-биринә гарышды. Голлар бојунларә сарылды. Аталарын голлары, бачыларын голлары, кәлинләрин

голлары. Голлар ачылмырды. Машыңлар исә дајаныб көзләјирди ки, бу голлар ачылсын. Амма машыңларын сәбри чатмады, онлар хода дүшдү. Машыңларын алтын дан ағаппаг түстү галхды. Бу түстү јердәки, үстдәки адамлары гарсалады. Елә бил чәбһәнин бир учу кәлиб һәрби комиссарлығын габағына чатмышды.

Јенә һәр шеј сабун көпјү кими јоха чыхды. Фуад ајрылыб зирзәмијә көз кәздирди. Дүнән һөрүмчәјә јем олмуш гара бөчәк торун ичиндә нечә вардыса еләчә галмышды. Пәнчәрәнин бармаглыглары үфүгдән јеничә бојланан күнәшин синәсиндә хача охшайырды.

Дүшәркәнин крематорасы ишә дүшмүшдү. Гара түстү ағыр-ағыр, јоргун-јоргун һаваја галхырды. Күлдә түстүнү әлләшдирип, чыхмаға гојмур, кери гајтарма истәјир вә түстү илә һеч чүр бачармырды. Түстү узун баракларын, хејли саһәни мүһасирәјә алмыш тәкканлы чәпәрин үстүндән сүрүнүб узаглашыр, мави сәмәнин гојнуна јајылырды.

Фуад нәзәрләрини ашағы дикәндә јердә ган көрдү. Бир овуч лахталанмыш ган. Фикирләшди ки, бу ган һараданды? Әлләрилә ора-бурасыны јохлады, ағыр-ағыр јери јох иди. Сонра сағ кичкаһы гашынды. Гашыјаркан бәрк ағыр дүјдү. Бармагларынын учу фыңдыг бојда јумруја тохунду. Јумру сачларын арасында кизләниб галмышды. Фуад диварлара көз кәздирди. Билмәк истәдән вәзијәттә һушуну итирмиш вә башы һара дәјмишди. Диварларда исә һеч бир нишанә галмамышды.

Мурад киши арыг, түклү әлләри илә дизләрини чаглајыб һәјәтин ортасында, көтүјүн үстүндә отурмуш. Папирос чәкә-чәкә кәрпичдән адамбоју бәрабәриндә учалыб јарымчыг галмыш барылары көздән кечирирди. Фуады хатырлајырды: «Јазыг ушаг елә бил мүһарир башлајачағыны билирди. Дејирди, гоча вахты өзүнү ишә салмысан».

Мурад киши хәјалында барылары учалтды, суваг ағартды, рәнкбәрәнк нахышларла бәзәди. Өзүнү раһат евин ишыгы диварлары арасында һисс еләди. Габагында да армуду стәкандә чај.

Бир кәл арабасы чырылдаја-чырылдаја һәјәт гансындан ичәри кирәндә Мурад киши папиросуну јататыб ајағынын алтында әзди. Голсуз арабачы дүш

гәддини дүзәлтди. Әскәр палтары һәлә дә әјниндә иди. Шалварынын үстүндән салладыгы көјнәјинин әтәкләрини саһманлајыб, командирин габағына кедирмиш кими өзүнү дүзәлтди.

— Кәлләри кәтирмишәм, — деди, — сәдр көндәриб мән.

— Чох јахшы! — Мурад киши арабаја сары јериди. — Көмәк елә, бунлары ноһура бурахаг.

— Мурад дајы, ноһурда бу кәлләри ким говачаг?

— Мән.

— Сизин ишиниз дејил, ахы.

— Чарә нәдир, ај оғул. Истәјирәм Фуад кәләнә тикиб туртарым еви.

Голсуз арабачы фикрә кетди. Мүһарибәнин оду, алоу көзүнүн габағына кәлди.

— Көмәјә адам чағырын, — деди.

— Кими чағыра билләм, ај оғул, кәнддә киши галыб ки. Јенә гоншу арвадлары сағ олсунлар.

Арабачы һараса тәләсди. Мурад киши шалварыны дизәчән чырмајыб ноһура дүшдү. Кәлләри чубуглады. Кәлләр чанына су һопмуш торпағын ичиндә тәнбәл-тәнбәл јеримәјә башлады.

Дилбәр гучаг-гучаг саманы һаваја совурурду. Саман тар кими гара палчығын үстүнә «јағырды». Палчыг кетдикчә бәркиди. Јеримәк чәтинләшди. Мурад киши јорулду. Ајагларыны зорла сүрүдү. Амма дајанмады. Тәләсди. Колхозда кәлләрин иши чох иди. Кәлиб тез апара биләрдиләр.

Мурад киши тагәтдән дүшмүшдү. Кәлин гујруғундан јапышды ки, јеримәк асанлашсын. Бу ара кәлин белинә гонмуш гара бөчәк һејваны нечә санчдыса, гујруг Мурад кишинин әлиндән чыхды вә һәмин гујруг гајыдыб ону илан кими чалды. Мурад киши ноһурун тән ортасына сәрилди. Үзүјухары вәзијәттә чабалады. Палчыг гулагарына долачагды ки, дирсәкләнди. Сүрүшүб бир дә йыхылды. Мурад киши палчығын әлиндә бу гәдәр ачиз галдығына көрә әсәбиләшди. Дилбәр ноһурун башына доланды, билмәди нечә көмәк еләсин. Мурад киши гүвәсини топлајыб дикәлди. Үст-башыны нәзәрдән кечириб ноһурун диварына гысылмыш кәлләрә тәрс-тәрс бахды, гүвүрдү. Ағырлашыб сүрүшән шалварыны палчыглы дирсәкләрилә сахлајыб гајышыны дарамлады. Сонра кәлләрә тәрәф кетди. Чубуглады. Јенә ноһурун ичиндә

дөврә вурду. Палчыг саггыз кими олунча дајанмады. Голсуз арабачы кәлиб чахмасајды, Мурад киши кәлләрин далынча һәлә дә сүрүнәчәкди.

Бујузларыначан палчыга булашмыш кәлләр ноһурдан чыхарылыб арабаја гошулду. Араба чырылдаја чырылдаја узаглашды.

Мурад киши күнортадан сонра көмәје кәлән бир дәстә гыз-кәлини көрүб севинди. Онлар чатан кими чырманыб ишә киришдиләр. Кимиси кәрпич кәсди, кимиси палчыг дашыды. Мурад киши дә тәкчархлы арабачыгла палчыг дашыды. Ахшама кими бир ноһур палчыг гәлибләрә төкүлүб гуртарды.

Мурад киши колхозун тахыл анбарынын көзәтчисин иди. Јујунду, палтарыны дәјишди. Тоггасынын алтынын бәркидиб, голтуғунда күрк, чјјиндә түфәнк тәпәнин башындакы узун анбарын јанында олду. Орадан һәјәтини овчунун ичи кими көрүрдү. Јенә сувагсыз барыларә, тәзәчә гәлибдән чыхан кәрпичләрә нәзәр салды. Јенә хәјалында еви тикиб гуртарды, өзүнү раһат, ишыглы еј-ванда һисс еләди.

Мурад киши көзләринә инанмады. Нахырдан гајыдан инәкләр онун һәјәтинә долмушдулар. Инәкләр көј-көјәртини ајаглајыб, алма ағачларына дарашанда анбарын габағында о тәрәф-бу тәрәфә гачды. Јујүрмәк истәди, чатмајачагды. Чығырмаг истәди, ешитмәјәчәкдиләр. Күлфәти кәндин јухары башындакы евдә галмышды. Бирдән һараданса бир ушағын чыхыб инәкләрә тәрәф гачдығыны көрәндә өзүнә кәлди. Ушаг инәкләри говду. Инәкләр өзләрини итириб гурумамыш кәрпичләрин үс-түндән кечдиләр. Мурад киши инилдәди: евин јыхылсын һејван саһиби, зәһмәтими зај еләдин.

Папиросу карыхдығындан команын ичинә атыбмыш, күләш од тутуб јанырды. Мурад киши архасында кетдикчә чоһалан аловдан вә түстүдән хәбәрсиз хараб олмуш кәрпичләрә бахырды. Бирдән түфәнк ачылды. Мурад киши диқсийиб кері чевриләндә көрдү ки, кома алышыб. О, әлләрини узадыб түстүнүн, алов дилләринин ичиндә онун чүн чоһ гијмәтли олан күркүнү, түфәнкини ахтарыб тапды. Гызмар түфәнки атыб-тутаркән гундаг лүләдән асанлыгла ајрылды. Мурад киши јанан кома илә бир хејли әлләшди. Нәһәјәт, сөндүрә билди.

О кечә сәһәрә јахын көзү јухуја кетди вә јухуда хараб олмуш кәрпичләрә көрдү.

Мурад киши сәһәр ганыгара һәјәтинә кәлди. Әзил

миш кәрпичләрин јанында ајаг сахлады. Башыны булајыб көксүнү өтүрдү. Әлләрини синәсиндә чарпазлајыб дурду. Елә бахды ки, санки о, гаршысында гырылмыш ләшкәрини көрүрдү. Бу дәм јорға кедән бир аты ајаг сәсини ешитди. Сәс јахынлашды. Вә бирдән дајанды. Нәјәт гапысынын ағзында бир атлы пејда олду. Колхоз сәдри иди. Ат башыны саллајыб фынхырды, бир јердә гөрар тутмајыб чәпәрин архасына кечди. Сәдр чәпәрин үстүнә галхыб инди чә ичәри ашацагмыш кими көрүндү.

— Нечәдир? — дејә сорушду. — Әмәлә кәлирми?

— Валлаһ, әмәлә кәлмәјинә әмәлә кәлир, амма чәтин әмәлә кәлир, — дејә Мурад киши фикирли-фикирли чанаб вериб көзүнү әзилмиш кәрпичләрә дикди.

Сәдр сорушду:

— Онлары бу һала ким салыб?

— Инәкләр. — Мурад киши елә билди, сәдр кәрпичләри көрүб гүссәләнәчәк. Амма сәдр шән һалда:

— Чанын сағ олсун, — деди, — нә вахт истәсән кәлләр гурбандыр сәнә.

Сәдр дизинин алтындан чыхартдығы түфәнк лүләсини јухары галдырыб:

— Сәнчә кимин олар? — Сорушду.

Мурад киши билмәди нә десин. Сәдрин көзләринин ичинә бахды. Орада чиддиликдән савајы һеч нә көрмәди. Јадына дүшдү ки, кечәләр јатмыш көзәтчиләрин шеј-шүјүнү, күркүнү, јорғаныны, јахуд түфәнкини «оғурламаг», бунунла да гаровулчуну даим сајыг сахламаг сәдрин адәтидир...

— Бу түфәнкдән даһа кимдә вар?

— Билмирәм... — Мурад киши гызарды вә дүзүнү данышмаға горхду.

— Һансы мәрдимазарса сәнә саташыб, көрүб ки, јатмысан... — Сәдр лүләни она сары атды. Лүлә Мурад кишинин ајагларынын учунда јерә дүшдү. Мурад киши ајдын олмады ки, сәдр нијә өзүнә «мәрдимазар» дејир. Лүләни исә о чүр атмағындан јәгинләшдирди ки, «мәрдимазар» онун өзүдүр...

Дырнаглары илә торпаг ешән һарын ат ојур-ојур ојајырды. Сәдр чилову дартышдырды. Ат ағзындакы домирләри чейнәди.

— Гундагсыз да түфәнк олар?

Мурад киши көрдү ки, сөһбәт узанацаг, деди:

— Нә кизләдим, ај сәдр, ит кими јорулмушдум. Һеч

билмәдим нечә јухуја кетдим. Өзүн билирсән ки, ај сәдр, ев тикмәк нечә чәтиндир!

Сәдр Мурад кишидән елә бу чавабы алмаг истәјирмиш:

— Билирсәнми, бу саат чөрәк гызылдан баһадыр? Белә бир анбарын кешикчисинин дә көзүнә јуху кедәр?

— Доғрудур, бу саат чөрәк гызылдан баһадыр, амма шүкүр ки, огру јохдур.

— Һә, о да доғрудур. Оғлундан нә хәбәр?

— Јаман никаранам, бир ајдан чохдур мәктуб јохдур.

— Дарыхма, чәтин күнүн өмрү аз олар, — сәдр атын башыны дөндәриб кетди.

Мурад киши әјилиб лүләни көтүрдү. Дүнәнки јердә, көтүјүн үстүндә отурду. Јенә папиросуну ешди. Дәрин гуллаб алды. Түстүсүнүн архасындан јенә сувагсыз барылара тамаша еләди. Түстү дағлара јеријән думан кими сүрүндү. Бу дәфә барылар Мурад кишијә даһа уча, даһа мөһтәшәм көрүндү. Јенә хәјалында барылары сувады, ағартды. Оғлуну әскәрликдән кәтирди. Дилбәр самовара од салды. Самовар гајнамамыш Мурад киши хәјалдан ајрылды. Јадына дүшдү ки, көрмәли ишләри чохдур. Көрдү ки, габағы пајыздыр, еви тез гуртармаг лазымдыр. Билди ки, руһдан дүшмәк олмаз, бош-бошуна дүшүпмәкдән шеј чыхмајачаг. Ајаға галхыб әлинә түпүрдү. Бели көтүрүб дүнәнки ноһурда башлады торпагы газымаға...

Фуад ушаглыгда чәһәннәм һаггында чох рәвајәтләр ешитмишди. Инди о, инсанларын јаратдығы чәһәннәмлә үз-үзә дајанмышды. Бу «чәһәннәм» дүнјанын хәлвәти кушәсиндә сакитчә түстүләнирди. Гара түстү сәмадакы ағ булудлара гарышырды. Фуад түстүјә баха-баха дүшүпүрдү: «Гисмәт, евә гајытсам, ән әввәл бу чәһәннәм һаггында данышачағам. Чәһәннәми көрән олмајыб. Мән исә көрүрәм ону...»

Фуадын ағлына даһа бир фикир кәлди. «Чәһәннәмдән гајыдан олмајыб». Бу фикир мә'јус еләди ону. Бу мә'јуслуғ синәсиндә ағрыја чеврилди. Ағры јаваш-јаваш чохалды, шиддәтләнди.

Фуад јердә отурду. Ајагларыны узатды ки, бәл кә совушуб кедәр. Санчы сакитләшмәди. Чалышды нәфәсини дәрмәјиб дурсун. Истәди, өзүнү тох

татсын, көнүл ачан бир сөз арасын. Һараданса ағлына кәлди: «Дејәсән, өлүм елә белә башлајыр». Ону төр басды. Истәди, һеч фикирләшмәсин, бачармады. Јенә үрәјинә дамды: «Алову көрә-көрә, дири-дири јанмагданса, белә јахшыдыр». Санчы тутуб бурахмады, бејни исә дүшүпмәјиндән галмады: «Инсан бир күн јараныб, бир күн дә өлмәкчүн. Сән өзүнү алдатмаг истәјирсән, Фуад! Адам өз-өзүнү алдада билмәз. Үрәкдир, дајанды, дајанды, нә едә биләрсән... Лә'нәт шејтана, ахы ијә белә ахмаг фикирләр долур башыма?»

Фуад билсә дә ки, тәрпәнмәк олмаз, сағ бөјрү үстә чеврилди. Узанды. Голундан башына јастыг дүзәлтди. Јенә бејнинә сөзләр ахыб кәлди: «Буна дејәрләр, һава-јы өлүм, шәрәфсиз өлүм... Лә'нәт шејтана... Мүбаризә прәлидәдир. Һәлә һарасыдыр? Белә асан чан вермәк олар?...»

Артыг сәһәр иди. Күнәш пәнчәрәјә галхмышды. Онун бол ишығындан Фуадын үрәјинә ишыглы фикир кәлди. Елә бу анда зирзәмиләрдән бириндә автоматдан атәш ачылды. Фуадын үрәјинә долан ишыг дәрһал сөндү.

Фуад дүшәркәнин комендантына мәктуб јазмаг гәрарына кәлди. Истәди, бирчә мәктубла коменданты рәһмә кәтирсин. Ајаға галхыб чибиндән бир парча әзик қағыз, көдәк гәләм чыхарды. Қағызы диварын даһа һамар јеринә гојуб дајанды. Билмәди, нечә башласын. Јенә бејниндән о ишыглы фикир кечди. Истәди, о ишыглы фикир қағызын үзәринә көчүрсүн, амма ону ифадә едәчәк сөзләр јох иди. Қағыза баха-баха галды. Ахыр ки, башлады: «Сизин дүшәркәдә сәрчәдән учуздуз инсан.» «Сәрчә»ни «гарышга» илә әвәз еләди. Буну да бәјәнмәјиб чүмләни тамам позду. Истәди, чох кәсәрли сөзләр тапсын. Мә'налы көрүнән сөзләр қағыза чатынча мә'насыны итирди. Јазмаг иши она белә чәтин көрүнмәмишди. Сонра јазды: «Сиз дә инсансыз, биз дә. Сизин дә Вәтәниниз вар, бизим дә. Сиз дә вәтәнпәрвәрсиз, биз дә. Сизин дә айләниз вар, бизим дә. Бах, көр, нә гәдәр охшајырыг!»

Дәһлиздәки ајаг сәсини таныјыб қағызда даһа нә исә јазды. Аддым сәсләри јахынлашды. Јенә о кешикчи иди. О, һәр дәфә дәмир гапыны ачаркән курулту гопарыр, камераја ајы кими кирирди.

Кешикчи гапыны аралајыб, бир каса боз буланыг шорбаны ичәри гојду. Фуад қағызы кешикчијә узатды. Кешикчи мәктубу көтүрмәк истәмирди.

Фуад сојуг дивара сөјкәдији күрәјиндән, сол чијинә

тərəф әжилмиш башындан хәбәрсиз мүркүләди. Өзүнү доғма кәнддә, тәзәчә тикилмәкдә олан евин јанында һиссә еләди. Куја әскәр кетмәмишди. Куја мүһарибә башламамышды. Куја јенә мәктәб директору иди. Дилбәрин дә һәч нәдән хәбәри јох иди. О, һәјәт-бачада гурдаланыр, узун һөрүкләрини јығышдырыб гуртара билмир, әјилиб јердән нә исә көтүрмәк истәркән һөрүкләр ики гол кими ашағы салланырды.

... Неч он дәгигә кечмәмиш дәмир гапы тәзәдән курулдады. Фуадын ајаглары учунда ики ајаг дајанды. Јенә о ајаглар иди. Бу ајаглар инди јемәјә һеч нә кәтирмәмишди. Ајагларын бири Фуадын ајағыны басдалады. Фуад башынын үстүнү кәсдирмиш адамын үзүнә бахды. Көрдү ки, она гапыны көстәрир, ишарә еләјир ки, ајага дурсун, габағына дүшсүн.

Онлар камерадан чыхдылар. Тунел кими дар, узун дәһлизлә јеријиб һәјәтә кечдиләр. Бурда ишыг о гәдәр бол иди ки, елә бил гыш иди, һәр јан ағармышды. Јахынлыгда дајанан гара миник машины да парлајырды.

Кешикчи Фуады мешин гапынын ағзыначан кәтирди. Азачыг көзләмәли олдулар. Фуада елә кәлди ки, гапынын о тајында див кими нәһәнк бир адам отурмушдур. О тајда сакитлик иди. Санки балача һәнирти о тајда һәр шеји буландыра биләрди. Бәлкә дә елә буна көрә Фуад гапыны еһмалла аралады, ичәри елә аста јериди ки, башы јазы-позуја гарышмыш комендантын бундан һеч хәбәри олмады.

Комендант арыг, сарышын бир алман иди. Диварын хејли јерини тутмуш пәнчәрә онун архасында галыр, пәнчәрәнин тән ортасындан дикәлән бача комендантын кәлләсинә битишик көрүнүр, түстү елә бил бачадан јох, комендантын башындан галхырды.

Балача телефон јухудан ојанмыш кими зәнк чалды. Әсиндән отаг долду. Комендант дәстәји галдыраркән башыны да галдырды. Јалныз бунда Фуады көрдү. Көзүнү Фуаддан чәкмәдән башыны јырғалады. О, елә бил телефондакы илә јох, Фуадла данышырды. Ејни сөзү о гәдәр тәкрарлады ки, ахыр әсәбиләшди. Дәстәји баша сала билмәдији адамын кәлләсинә чахырмыш кими јеринә гојду. Сонра өз дилиндә Фуаддан нә исә сорушду. Фуад ону баша дүшмәди. Комендант бөјүр тәрәфиндәки гара дүјмәни басды. Санки буну гапыны ачмагчын еләди. Гапыда көк, балачабој, кирдәсифәт бир оғлан көрүндү. Кәлиб Фуадын тушунда дајанды.

— Һајес? — Кирдәсифәт оғлан сорушду. Фуад сусду. — Катсо?

Фуад јенә динмәди.

— Һаралысан?

Фуадын көзләри бөјүдү вә азча галмышды ки, кирдәсифәт оғланы гучагласын. Өзүнү зорла сахлајыб күлүмсәди.

— Азәрбајчанлысыныз?

Кирдәсифәт оғлан чаваб вермәди вә комендантын дедикләрини тәрчүмә етди:

— Чәнаб комендант сорушур ки, Аллаһа инанырсан?

— Ону баша сал ки, бу саат Аллаһ онун өзүдүр.

Кирдәсифәт оғлан:

— Елоғлу, күнаһ дејилми, белә кафирә Аллаһ дејирсән?

— Мән нә данышдығымы јахшы билирәм, хаһиш еләјирәм, нечә вар чатдыр она. Чәһәннәм дә, оду бах! — Фуад әлини пәнчәрәјә узадыб гара бачаны көстәрди. — Нәдир, јалан дејирәм?

Кирдәсифәт оғлан Фуадын сөзләрини алманчаја чевирди. Комендант шагганаг чәкиб күлдү. Сакитләшәндән сонра тәрчүмәчи илә нә барәдә исә данышды.

Кирдәсифәт оғлан јенә Фуада сары чеврилди:

— Хошуна кәлмисән, — деди. — Шефин коммунистләрдән зәһләси кетсә дә, сәни чәһәннәмә көндәрмәк истәмәди. Һә, бир дә чәнаб комендант сорушур ки, бөјүк алман дәвләтинә хидмәт көстәрмәк истәрсинизми? — Тәрчүмәчи оғлан азәрбајчанча әлавә етди: — Башыны јырғала, көрсүн ки, разысан.

— Разы дејиләм, ахы.

— Адә, разы ол! Сәни хилас етмәк үчүн һәләлик разы ол, сонрасыны фикирләшәрик.

Фуад көнүлсүз-көнүлсүз башыны тәрпәтди. Комендант көзүнү Фуаддан чәкмәдән тәрчүмәчијә нә исә тапшырды.

Гүруб күнәшинин сачаглары ајнабәнд евин дама-дама ајналарында бәрг вурурду. Мурад киши еви бир заман хәјалында чанландырдығындан да көзәл тикмишди. Гара палчыгла әлләшдији күнләр архада галмышды. Ејванда әјләшмишди. Күнчдә ағ самовар зүмзүмә едирди. Дилбәр сүфрә ачырды, Наил бөјүк оғлан олмушду.

Үлкәр дә бөјүмүшдү, јеријәндә дөшәмәнин тахталары чырылдајыр, ајнабәндин шүшөләри чинкилдәјирди. Амма Мурад киши оғлунун иткин дүшмәси хәбәриндән сонра даһа бу сәсләри ешитмирди — гулаглары кар олмушду. Елә һеј көзләрини јоллара дикиб дурурду...

Мурад киши јахынлыгдакы тикинти мејданчасына тамаша еләмәкдән дојмурду. Орада машынлар ишчил арылар кими вызылдајырды. Нараларданса кәтирдикләри дашы, гуму бошалдыб гајыдырды. Узун хортумлу галдырычы кран јем ахтаран зүрафә кими каһ о јана, каһ бу јана кедиб-кәлирди.

Мурад киши сәмаја бахды. Көјүн үзүнә карван-карван булудларын ахышыб кәлдијини көрдү. Дарыхды. Көрдү ки, булудлар кетдикчә сыхлашыр. Сонра гәфләтән башланан көј курултусундан гулаглары гыдыгланды. Үрәји сыхылды. Санки асиманын «күнбәзини» сөкүрдүләр, «дәмирләрини» дә сүрүјә-сүрүјә һарајаса апарырдылар. Илдырым чахды, долу башлады. Мурад кишијә елә кәлди, дәмирли дамын үстүнә көјдән мирвариләр төкүлүр. Долуну јағыш әвәз еләди. Көрдү ки, тикинти мејданчасынын үстүндән ким исә әсәби хәтләр чәкир вә бу хәтләр кетдикчә сыхлашараг бозумтул, гармагарышыг бир аләм јарадыр. Адамлар гачыб орда-бурда далдаланырдылар. Гушлар артыг јуваларына чәкилмишди ләр. Галдырычы кран хортумуну саллајыб дурмушду. Чу-хурлара долуб дашан сулар гум тәпәчикләринин этәкләрини јујур, јағыш кәрпич әмбизләрини дә дөјәчләјир, даш кәрпичләр исланыб чәһрајы рәнкә чалырды. Онларын јағышдан горхусу јох иди. Мурад киши чәһрајы кәрпичләрә баха-баха дүшүндү: «Инәкләр бу кәрпичләри ајаглаја билмәзләр. Көр, ев тикмәк нечә асанлашыб инди...»

Дилбәр әлләрини чәнәсинә дајајыб тој сүфрәсинин архасында әјләшмишди. Наил өзү үчүн дүзәлдилән мәрәкәдән үздә утанса да үрәјиндә севинирди. Үлкәр тојханадан чыхмыр, оғланлары, гызлары, гадынлары бир-бир јорурду. Сазәндәләр дә гејзә кәлмишдиләр. Көдәк-бојлу, долубәдәнли нағарачы башыны әсдирә-әсдирә нағараны о ки вар дөјәчләјирди. Чаван, арыг зурначы овурдларыны көпдүрүб бошалтмагдан јорулмурду. Кирдәсифәт балабанчы көпүб галмышды. Зурна онун сәсини батырмышды.

Дилбәр тојханаја көз кәздириб үшүјүрмүш кими чијинләрини јығды. Онун үрәјиндән кечәнләрдән хәбәрсиз Наил елә билди, анасы һеч нә дүшүнмүр, анчаг

бахыр вә севинир. Амма Дилбәр гәмли-гәмли дүшүнүр, үрәјиндә данышырды. «Нарадансан, ај киши? Хәбәрин олсун, оғлунун тојудур! Сәнин јерин мәлум, ај залым! Сән бу тоју көрәјдин көрәк! Ah, нә јахшы оларды!» Дилбәрә елә кәлди ки, мусиги һеч заман белә сәсләнмәмишди.

Бачы гардашыны рәгсә дәвәт еләди. Наил ојнамаг истәмәсә дә бачысынын сөзүндән чыха билмәјиб ајага галхды. Ајагларыны зорла сүрүдү. Онлар рәгс едә-едә, јејиб-ичән, дејиб-күлән адамларын арасында фикирли отурмуш аналарына бахыб күлүмсәдиләр. Јоруландан сонра аналарынын јанына гајыдыб бири сағына кечди, бири солуна. Наил анасыны фикирли көрүб: «Ана, галх ајага» дејә голуна кирди, ону сазәндәләрә тәрәф апарды. Елә билди ки, анасыны овундурмагчын елә бу кифәјәт-дир. Јорулуб нәфәсләрини дәрмәк истәјән сазәндәләр јенидән башладылар. Тој саһибәси үчүн ағырјана бир һава чалдылар. Дилбәр оғлунун ајагларына баха-баха сүздү. Сачаглы мави өрпәји чијинләринә дүшдү. Ипәк шал санки гар кими ағармыш сачлары һамыја көстәрмәк үчүн сүрүшдү.

Дилбәр јеринә гајыдыб әлләри илә үзүнү јелпикләди. Үрәји һәлә дә бәрк дөјүнүрдү. Сонра көрдү ки, оғлу јанында дејил, кимсә онун голуна кириб апарыр. Таныды. Гызынын адахлысы иди. Ана һәр икисини башдан ајага гәдәр сүздү. Оғлуну даһа јахшы-јахшы сүздү. Ајагларына чатанда хатырлады ки, отуз ил әввәл о ајаглар чох балача иди. Онда о балача ајагларын алтына кағыз гојмушду, кәнарларына гәләм кәздирмишди. О заман Наил үч јашы варды. Ләпирини зәрфин ичинә гојуб чәб-һәдәки әринә көндәрмишди. Чаваб әвәзинә иткин дүшмәси хәбәрини алмышды. «Еһ, бунлары нәјә лазымды јада салмаг?»

Тут ағачынын алтында гурулмуш тојхананын һај-күјү чохалды. Мәчлис гызышды. Орталыға бир дәстә оғлан вә гыз кәлди. Јаллы кетдиләр. Ким исә тут ағачына тохунду. Гычалы будагдан салланан лампа ләнкәр вурду. Онун башына јығылмыш пәрванәләрин топасы чана кәлди. Дилбәр онлары көрүб көксүнү өтүрдү. «Каш, бары, бир пәрванәјә дөнәрәк кәләјди»,—дејә дүшүндү. Көзләрини кәпәнәкләрдән ајырмады. Бирдән нагафил ики әл онун чијинләрини сыхды. Диксинәрәк үрәји бәрк дөјүндү. Башыны дөндәриб архаја нәзәр салмаға горхду. Елә билди, әринин гарасыдыр, гучаглајыр ону. Сонра

чијинләриндә гызынын ағ, јумшағ әлләрини көрчәк өзүнә кәлди. Анасынын фикрә далмасы гызын хошуна кәлмәди.

— Сән ојнајанлара фикир вер, ана!

Гыз үз-көзүнә дағылмыш, дөшләринин үстүнә гәдәр кәлмиш кур, гара сачларыны чијинләринин архасына өтүрәрәк анасына сыхылды.

Дилбәрин гашлары чатылды. Јенә әлләрини чәнәсинә дајајыб фикрә кетди. Мәчлис сүздү. Журнанын сәсиндән аз галды сәрмәст ола. Бу сәс онун хәјалыны узаг илләрә апарырды. О илләрә, о күнләрә ки, онда Фуад әскәр кетмәмишди. Евиндә, ешијиндә иди. Оғлу дил ачмамышды. Гызы һәлә дүнјаја кәлмәмишди. «Аһ, нә көзәл күнләр иди! Еһ, дүнјанын ишини билмәк олмамыш...»

Мусиги фүсункар чәмәнләрин, рәнкбәрәнк чичәкләрин әтринә гәрг олмуш бағчаларын үстүндән әсиб кәлән сәрин мей кими хош раһатлығ кәтирди. Журнанын сәсиндә Фуадын сурәти нечә чүр чанланырды. Елә бил Фуад чох-чох узаглардан тојхананын о тајына гәдәр кәлир, орада хәлвәти јерләрдән бириндә итиб-батыр, санки кизлин-кизлин бахырды. Бахырды ки, оғлу, гызы, арвады нә едирләр. Бахырды, дојмурду. Гара зурна исә инилдәјирди. Сәси кәнди көтүрмүш, јахын дәрәләри долдурмушду, үрәкләри көјнәдирди.

Бир ара тојхана ојнајанларсыз галды. Сазәндәләр исә дајанмадылар. Ширин-ширин чалдылар. Дилбәрин үрәји аз галды көксүндән чыха. Нағара елә бил онун үрәјинин дојүнтүсүнү јамсылајырды. «Онлар Фуадын һавасыны һарадан билирләр?» Бу һава чалынанда о һәмешә ојнамалыјды. Дилбәрә елә кәлди, Фуад бу саат тојхананын о тајындан чыхмалыдыр, јахынлашмалыдыр, голларыны ачыб башламалыдыр... Елә бу дәм сазәндәләр дајандылар.

— Чал уста, чал, — кимсә чығырды.

Бир чаван оғлан сәндирләди. Онун пырпыз сачлары үз-көзүнә дағылмышды. Дизләри шалварындан чыхмышды. Сазәндәләрә бармағ силкәләјиб нә исә деди. Нағара, гара зурна тәзәдән чошду. Кефли оғлан тојун фәдаиси кими атылыб-дүшмәјә башлады. Чамаат күлүшдү. Дилбәрин дә додаглары гачды...

Дилбәр евиндә дивара вурулмуш халчанын үстүндән асылмыш, әскәр палтарында әбәдиләшмиш шәкли ха-

тырлады. Бу шәкилдә Фуадын көзләри јол чәкир, гырпылмағ билмир, һеј јухарыдан ашағы бахыр, јорулмурду. Отуз илди елә-белә бахырды...

...О күн Дилбәркилин һәјәт гапысы дојүлдү. Үлкәр кетди вә гапынын ағзында арығ, узунсифәт, гарајаныз, бығлары, бирчәкләри тамам ағармыш бир киши көрдү.

Үлкәрин үрәји әсди. «Бәлкә, атамдыр?»

— Олармы? — Күлүмсүнүрдү. — Көрән кими таныдым, лап онун бурнундан дүшмүсән.

— Дајычан, сиз...

— Фуадын гызы дејилсән?

— Һә. Бәс сиз?

— Фуадын чөбһә достујам.

Үлкәр јана чәкилиб гонаға јол көстәрди. Гонаг ичәри кирди. Үлкәр ону һәјәтдә тәк гојуб евә гачды, ишдән јорғун кәлиб, диванда узанмыш анасынын үстүнә атылды, чијинләриндән јапыныб јырғалады.

— Дур, киши кәлир!

— Киши кимди, ај гыз?

Үлкәр анасыны чавабсыз гојуб јан отаға кечди, гәзет охујан Наили дартышдырды.

— Галх јухары!

Дилбәр ејвана чыханда әввәл пилләкәнин башында дуран адамын дөшүндәки медаллары көрдү. Медаллар ону чашдырды. Елә бил көзләрини гамашдырды.

Наил дә чашыб галды. Фиқирләшди ки, башы чох гәзијјәләр көрмүш вә евинә бу гәдәр кеч гајытмыш ата-сы, бәлкә дә, елә-белә олмалыдыр?

Гонаг бош стулларын бирини алтына чәкди. Ајнабәндин ичәриләринә көз кәздирди. О:

— Мән сизи чоҳдан ахтарырдым, — деди.

Үлкәр албому кәтирди.

— Чај һазыр олунча бу албома... — Албому гонағын габағына гојду.

Гонаг шәкилләрин арасындан бирини көтүрүб: — Өзүдүр ки, вар — деди. — Амма бурда бығсыздыр. Биз онунла Франсада Родез шәһәри јахынлығында растлашмышдығ. Фашистләрин әсир дүшәркәсиндә таныш олуб достлашмышдығ. — Гонаг көксүнү өтүрдү: — О, алман забити палтарында кәзирди.

Дилбәр гашгабағыны саллады.

— Фуады мән таныжырамса, алман палтарында кәзмәз.

— Дүз бујурусунуз, кәлмәз, амма кәзирди. Мәчбурду...

— ...

— Алманлар Фуада чох инанырдылар. Буна көрә дә ону әсирләрин үстүндә мешәјә көндәрирдиләр. Әлбәттә, јанында алман әскәрләриндән дә олурду. Әсирләри өзү сечирди. Бизи мешәјә кәтирди. Ағач ғыырдыг. Бир дәфә мәнә нә десә јахшыдыр? Деди, адә. Елхан, гачмаг истәјирсән? — Дедим: — һеч бурда бәнд оларам? — Күлдү. Деди: — гач, ичазә верирәм. Дүзү, әввәл инанмадым. Фиқирләшдим ки, јәгин зарафат еләјир. Һәтта үрәјимә кәлди ки, гачан јердә архадан вурар. Нә олар-олар, фиқирләшиб көтүрүлдүм. О, јаландан һаваја атәш ачды. Кешикчи алман да ајылыб автоматыны ишә салды. Артыг кечди, күллә мәңзилиндән узаглашмышдым.

— Бәс атам нијә гачмады? — Үлкәр гүссәли-гүссәли сорушду.

— Атанкилин јанындан гајыданлардан ешитмишәм. Сән демә, сонралар ишин үстү ачылыб, алманлар атанкили күлләләмәјә апарыблар. Буну баша дүшәндә бизимкиләр истәјибләр ки, кешикчиләрин әлләриндәки силаһлары алсынлар... Бөјүк атышма кедиб. Алманлардан да, әсирләрдән дә јаралананлар, өләнләр чох олуб. Бир гәдәри дә гачыб. Амма бу вурушда Фуад...

Гонаг сөзүнү буза дәнмүш чаја гатыб удду...

Һекајәләр

МӘНСИЗ

С онунчу имтаһаны вериб евә гајыдырдым. Јолда кәндимизин почталјонујла гаршылашдым.

— Мәктуб вар, — деди.

Мәктубу алмағымла ачдым. Узаг рајондан кәлмишди. Анамын дедијинә көрә орада өкеј бибим варды.

Мәктуб белә башланырды:

«Е'тибар, оғлум, он илдир, сәни көрмүрәм. Мән сәнин доғма бибинәм. Мәни тамам јаддан чыхарыбсыз. Неч кәсдә кұнаһ көрмүрәм. Анан о вахт күсәндир, барышмағ истәмир. Амма наһаг. Ики мәктубуму чавабсыз гојуб. Үчүнчүсүнү сәнин үстүнә јоллајырам. Бир һәфтәјә гызымын тоју башланыр. Атаны, ананы көтүр кәл бизә. И м з а: Гәмәр бибин.»

Мәктубу гатлајыб гојдум чибимә. Кәлиб чыхдым евимизә. Атамла пилләкәндә растлашдым. О, голума кирәрәк севинчәк сорушду.

— Нә, ахырынчыдан нә алмысан?

— Беш.

О, сағ голуну бојнума долады, гурумуш көн кими бәрк бармағлары илә бојнуму сыхчалады:

— Афәрин, оғлум, афәрин!

О, мәндән азачыг араланыб чиддиләшди. Тәк өзүчүн данышырмыш кими үзүнү дивара тутараг дилләнди:

— Охумаға кедәчәксән института.

Анам бизимчүн чај сүфрәси ачды. Мән стәканы габағыма чәкиб үзүмү атама тутдум:

— Ата, — дедим. — Анамла бибимин арасында нә олуб?

— Неч бир шеј. — Атам һејрәтләнди.

— Бәс нијә күсүбдүләр?

Бу вахт анам јериндән дурду.

— Сәндә тәзә сөз олана охшајыр. — Анам дилләнди.

— Ахы, буну сәнэ ким дежиб? — Атам сорушду.

— Мәктүб алмышам. — Мәктүбү узадаркән долү стә-
кан онун әлиндән дүшдү.

Атамла анам бир-биринин үзүнә баха-баха дурдулар.
Әлим һавада галды, мәктүбү көтүрмәдиләр.

— Оху көрүм, нә языб? — Атам тәмкинлә дилләнди.

Мәктүбү охудум, ахырына асан чатмадым. Бир нечә
жердә сөzlәри һөччәләдим. Бә'зи кәлмәләр хиртдәјимдә
илишиб галды. Јенә аралыға сүкут чөкдү. Бу эзабверичи
сүкуту позмагчын дилләндим:

— Кедә билчәјикми?

Атамла ашам јенә бир-биринә бахдылар. Елә бил
дилләри тутулмушду.

— Кедәчәјик, мүтлэг кедәчәјик, — дејә атам һандан-
һана дилләнди.

— Мәнсә кедә билмәјечәм, нахошам. — Анам үз-кө-
зүнү туршудараг деди буну.

— Арвад, артыг данияшма, кедәчәјик, вәссалам!

Ики күн сонра Гәмәр библимин јанына јола дүшдүк.

Гатардан дүшүб автобуса, сонра јүк машинына мин-
дик.

Машинымыз дәмир гапынын јанында дајанды. Гапы-
нын архасында икимәртәбәли, ајнабәндли, јарашыглы
бина учалырды. Јахынлыгдакы булагын башына гызлар,
кәлиндәр чәм олмушдулар. Анам онлардан бирини та-
ныды. Атам да булага тәрәф бојланды. Бир гадын мис
сәһәнклә бизә тәрәф кәлирди. О, бизи көрүб сәһәнки јо-
лун гырагына гојду. Сонра өзүнү тез јетирмәкчүн гача-
гача јахынлашды бизә. Баша дүшдүм ки, библим елә бу
олачаг. Анчаг о мәним тәсәввүр еләдијим кими дејилди.
Узун, гара һөрүкләри долү бәдәнини хејли мәләһәтли
көстәрирди. Гулагларындан салланмыш ири, гызыл
сырғалар онун һәлә дә тәрәвәтини итирмәмиш гырмызы
јаһагларына ишыг сачырды.

Гадын әввәл атамн әлини сыхды, тәләм-тәләсик
анамн бојнуна сарылды. Сонра кәлиб мәни гучаглады.
Марчамарчла үзүмдән, көзүмдән өпдү. Күчүнү сынајыр-
мыш кими голтугларымын алтындан јапышараг мәни
галдырмаға чәһд дә көстәрди.

— Машаллаһ, бөјүк оғлан олмусан, — дејиб башымы
сығаллады. Јухары баханда онун додагларында илыг
тәбәссүм көрдүм. Көзләри булаг кими рајнајырды. Аза-
чыг јашармышды да. Елә бил ағлајырды. Анам нә исә
фикирләшиб ону кәнара чәкди. Атамы да јанларына

чағырдылар. Мән тәк галдым. Ишарәләриндән анладым
ки, сәһбәт мәнән кедир. Библим башыны јырғаламагла
анамн дедикләрини тәсдигләјирди. Чох јубанмадылар.
Јаныма гајытдылар.

— Таныдын? — Буну анам сорушду.

— Кими?

— Гәмәр библини.

Башымла тәсдигләдим. Библимин бахышлары һәлә дә
үстүмдә кәзирди. Сонра о, һамымызын голуна кирмәк
истәјирмиш кими бизи чәкиб һәјетә апарды. Долү сәһәнк
јаддан чыхыб јолун кәнарында галды.

Һәјәтдә бизи хејли адам гаршылады. Библимин әри,
гызы, даһа ким, ким. Амма библим мәктүбунда јазырды
ки, һеч кимим јохдур.

Бизимчүн јухары евдә јер салдылар. Бура библимки-
лин бәзәкли гонаг отагы иди. Јерә халылар дөшәнмишди.
Дивара вурулмуш ири халынын үстүндән үч шәкил
асылмышды: бири библимин, икинчиси әринин, үчүнчү-
сүнү танымадым. Амма шаيرانә отурушу варды. Әлини
чәнәсинә дајамышды. Көзләри јол чәкирди. Гәшәнк ки-
шијди. Мәнә елә кәлди, онула нә вахтса көрүшмүшәм.

Шәклә баха-баха јухуја кетдим. Елә јатдым ки, һеч
билмәдим, сәһәр нә вахт ачылды. Еркән ојандым. Әввәл-
чә һарада олдуғуму ајырды елә билмәдим. Дивардакы
шәкилләри көрәндә јадыма дүшдү ки, библимкилдәјәм.
Атамла анам да ојаг идиләр.

Буфетдән габ көтүрмәјә кәлән библим бизимлә салам-
лашды. Нечә јатдығымызы сорушду. Ону хејли шән,
күмраһ көрүб:

— Библичан, — дедим, — о дивардакы шәклә бах, көз-
ләри јол чәкән, әлини чәнәсинә гојан кимдир?

Библим ики әлилә синәсинин үстүндә тутдуғу бир дәст
бошгабын сынмасындан еһтијат едирмиш кими онлары
бәрк-бәрк гучаглады. Чашгын вәзијјәт алды. Ики јолун
ортасында тәрәддүд едирмиш кими вурнухду. Мән онун
бу һалына мәһәл гојмадан бир дә сорушдум:

— Библичан, о гәшәнк кишини дејирәм еј, елә бил
һарадаса көрмүшәм ону. Чох таныш кәлир.

Библим елә һөнкүрдү ки, аз галды ағлым башымдан
чыхсын. Илан чалсајды, бәлкә белә һөнкүрмәзди. О,
ејвана чыхды. Чаваһир анасыны гучаглады. Гызы да
анасы кими үрәкдән һөнкүрдү. Гәрибәјди, анам да ағла-
ја-ағлаја онларын ардынча чыхды, онун мәзәммәт долү
сәсини ешитдим:

— Ааз, јекә арвадсан, ајыбдыр, адам мөһкәм олар, өзүнү әлә ал!

— Валлах, дајана билмәдим, — дејә бибим ушаг кими бир хејли ичини чөкди.

Бир күн сонра тој башланды. Ахшам тојханаја хејли адам жыгышмышды, зурнанын сәсиндән гулаг дешилирди. Мәчлис кечәјарыјадәк чөкди. Һәмин кечә ики арвадын сөһбәти хошума кәлмәди. Онлар арха тәрәфимдә отурмушдулар.

— Шофер Әскәрин оғлудур, — дејә бири пычылдады.

— Хејр, мүәллим Зәфәрин оғлудур, — Икинчиси бир гәдәр учадан данышды.

Сөһбәтин мәндән кетдијини көрүб архаја бојландым, арвадлар мәналы-мәналы бахышыб киридиләр. Онларын бу гәрибә сөзләри үрәјимдә хал кими галды...

...Евимиздә бир сандыг варды. Ешитдијимә көрә анам ону чөһиз кәтирмишди. Анам о сандыгы узун илләр өзү ачыб өзү бағлајырды. Бибимкилдән гајыданы сандыгла марагланмаға башладым. Бир күн атамла анам ишдә оlanda сандыгы мисмарла ачдым, дәринликләринә әл салдым. Бармагларым нахышлы бир мүчрүјә тохунду. Үстүндә анамын нишан үзүјү вә бир чүт гызыл сырғасы варды.

Даһа сонра саралмыш, мүрәккәби гатышмыш, јазылары чәтин охунан қағызлары көрдүм. Эзилиб бүзүлмүш зәрфләр... Үчкүнч мөһүрлү, үчкүнч мәктублар... Онларын арасында бибимкилин диварындан асылмыш шәклин кичик сурәти. Һәмин киши иди. Бурада да әлини чәнәсинә дајадыгы јердә көзләри јол чәкирди. О мәнзәрә јенидән көзләримин өнүнә кәлди.

Будур, шәкилләрин бириндә о анамла елә отурмушдур ки, елә бил чијинләри бир-биринә јанышмышдыр. Бир башгасында сағ голуну анамын чијиндән ашырмышдыр. Бириндә әскәр палтарында, узагвуран топун јанында фикирли дајанмышдыр. Даһа бир шәкилдә о, әскәр палтарында тотуг көрпә оғлан ушағыны гучағына алараг, бәрк-бәрк өпүр.

Мәктублара бахдым. Сөзләри әјри-үјрү, һәрфләри ирили-хырдалы, узун-гыса. Елә бил онлар түфәнкин гундағында, сәнкәрдә, көјдән од төкүлән јердә јазылмышды. Мәктубларын ахырыны асан охујурдум: *«Сәни вә Етибары өпүрәм. Чәһнәјә јола дүшүрүк, сағлыгла галын. Дарыханба әвәзимдән Етибары өп! Крым, 30. IX. 42-чи ил».*

...Дүнјанын ишини билмәк олмаз. Ишдир, әкәр гајытмасам, Етибара ата ол.

И м з а: сәнин өмүр јолдашын вә Етибарын атасы
ЗӘФӘР.

Сонра да әл бојда ағ қағыз... (Сонралар билмишдим ки, «гара қағыз» буна дејирләрмиш).

Көзләримә инанмадым. Елә бил дүнјаны башыма фырлатдылар, гаршындакы шејләри көрмүрдүм. Мәктублар, шәкилләр санки буланыг суда үзүрдү. Һөнкүртү чалан бибим бир даһа хәјалымда чанланды. О инди даһа бәркдән ағлајырды.

Дүнјада ән күчлү, ән әзиз инсан сандығым, һәр чәһәтдән она охшамаға чалышдығым, «ата» дејә чағырдығым аталығым көзүмүн өнүнә кәлди. О, јазыг көркәмдәјди. Һәмишәки тәк мүтәккәдә әјләшиб фикрә кетмишди. Дирсәкләрини дизләринә сөјкәјәрәк, дамар-дамар, мазутлу голларыны чәнәсинин алтына дајамышды. Көзләрини мөһүл нөгтәјә зилләјәрәк дүз габаға бахырды. Елә бил јенә мәзәли шејләр фикирләшиб мәни күлдүрмәк истәјирди. Онун һәгигәтән јахшы инсан олуб-олмасы һаггында фикирләширдим. Нәһәјәт, үрәјим һөкм верди: «Јох, аталығым јахшы инсандыр.»

Сонралар институтда охујаркән аталығым һәр ај мәнә пул көндәјирди. Анамын мәктубларында исә дөнә-дөнә охудугларым бу сөзләрди: «Чан бала, өзүндән мугајат ол! Өзүнә фикир вер!»

Онлар дарыхырдылар, чәтин јашајырдылар мәнсиз. Јолуму көзләјирдиләр.

ШАМХАЛЫН ГОНАГЛАРЫ

Гарлы дағларын әтәјиндәки, галын вә јашыл мешәләрин гојнундакы Әрдәбил кәндинин сакини Шамхал јаман достчанлы киши иди. Кәнддә һамы она овчу Шамхал дејирди. Бөјүк адамларла достлуг еләмәји шәрәф билирди өзүнә.

Әрдәбил кәндинин әтрафындакы дөвләт горуғуна бир нечә назир ајаг ачмышды. Горуғла бирликдә Шамхалын

да ады танынмышды. Ова кэлэнлэр онун евиндэ динчэ-лир, јејиб-ичир, лазым кэлэндэ кечэлэјирдилэр. Шамхал онлара елэ һөрмэт елэјирди ки, ајры чүр.

Гонаглардан бири тикинти назири иди. Гара «Волга»да кэзирди. Һәмишә машынын арха отурачағында әјләширди. Көк чәнәсинин алтындан јумруг бојда бухаг салланан, панамасынын алтындан ағ бирчәкләри узанан, әлли-әлли беш јашларында бир киши иди. Һәр дөфә кәлэндә көјкөз, саллагулаг, гара туласыны машынын габаг тәрәфиндә, шоферин јанында отурдуарды. Машын кәндин ичиндән кечәркән тула адам кими бојланараг әтрафа нәзәр јетирәрди. Буну көрән кәнд ушаглары машынын архасынча көтүрүләрди.

Шамхалын гара «Волга»да кәзән гонагы өмрүндә бир шеј вура билмәмишдисә дә, амма баһалы түфәнки, јарашыглы патрондашы, өјрәнчәкли туласы варды. Шамхалла ова чыханда бош гајытдығы олмајыб.

Бир күн гара «Волга» јенә Әрдәбил кәндинин күчәләриндә тоз галдырды. Кәлиб Шамхалын гапысы ағзында мыхланды. Һәмишә олдуғу кими сигнал верди. Сәси ешидиб ејвана чыхан Шамхал гара машыны көрчәк өзүнү итирди. Ајаггабылары тајкеш кејәрәк ашағы енди. Гача-гача машынын јанына кәлди. Назири көрмәјиб пәрт олду. Пәнчәрәдән исә гара тула бахырды.

— Бәс, јолдаш Салманов? — дејә Шамхал сорушду.

— Јолдаш Салманов кәлмәди. — Шамхал һәлә дә көзләрини туладан ајырмашышды. Шофер чаваб верди: — Јолдаш Салмановун күлфәти нахошлајыб, итә баха билмир. Туланы јоллајыб ки, она сиз бахасыз.

— Көзүм үстә јери вар. Бујурун, бујурун, јухары чыхын!

Узаг јол кәлмиш шофер ев саһибинин сөзүндән чыхмағы рәва билмәди. Шамхал габаға дүшдү. Шофер вә тула онун архасынча. Керијә бахмадан пилләләри галхан Шамхал гонаг отағынын гапысыны ачыб «бујурун» дејәндә гара тула һамадан габаға дүшдү. Шамхал туланын бу һәрәкәтиндән разы галмады.

Гара Тула габ шкафындакы нимчәләри јаламаг истәјирмиш кими ағзыны габлара тәрәф узатды. Шиш бурну габларын гаршысындан һасар кими кечән шүшә лајына тохунду. Башыны булады. Суда исланмыш кими бәдәнини силкәләди.

— Јазыг һејван ачдыр, — дејә Шамхал дилләнди. Шофердән сәс чыхмады. Шамхал арвадыны сәсләди.

Беш јашында гызы гача-гача кәлиб атасынын ајагларына сарынды. Тула гәфәсдәки вәһши пәләнк кими отагда вар-кәл едирди. Гыз ону көрмәмишди. Елә бил туланын ондан хошу кәлди. Атасынын үзүнә баха-баха күлүмсәјән гыза јахынлашды. Гара, титрәк, нәм бурнуну гызын гулағына тохундурду. Гыз бихәбәр үзүнү јана чевирәндә онун ағзы туланын бурнуна сүртүндү. Гыз тотуг јумругуну јухары галдырды, көзләринә инанмырмыш кими бир анлыға туланы сакитчәсинә сүздү, балача көзләри бөјүдү. Бирдән елә чығырды ки, Шамхал дик атылды вә дивар кими ағарды. Гызын анасы јан отагдан «ушаға нә олду?» дејә сәсләнәндә Шамхалын гычлары әсди.

— Гызым, горхма, итдир, тутан дејил, горхма! — дејә о, ушағы тохтатмаға чалышды.

— Ушағыма нә олду? — дејән Гәмәр арвадын сәрт сәси лап јахынлыгда ешидилди. Бирдән вүчуду зүһур еләди. О, һүчума һазырлашан күрт һиндушканы хатырлатды. Көзләрини ағартмышды. Сачлары үз-көзүнә дағылмышды. О, бу вахт гызындан савајы һеч кими көрмүрдү. Ушаг һәлә дә ағлајырды.

— Ахы, бу ушаға нә олду? — дејә Гәмәр арвад дилләнәндә Шамхал һеч билмәди она нә чаваб версин. Ушаға бир шеј олсајды, арвадынын габағында дура билмәјчәкди. Өзү демишкән, көрәк баш көтүрүб кедәјди бу вилајәтдән.

Гәмәр арвад һирслә Шамхалын гучағындакы ушағы гапды. Ону марчамарч өпдү.

Тула ипәк кими гара, јумшаг түкләрилә Гәмәр арвадын ағ қағыз кими әтли ајагларына сүртүндү. Гәмәр арвад әјилиб ашағы баханда, јанында гара тула көрдү. Һеч өзү дә билмәди, нечә еләди, бир дә ону көрдү ки, тула одун парчасы кими пилләкәнин ортасына чырпылды, бирбаш ашағы кәлди вә дөшәмәјә сәрилди. Шамхал пилләкәни енди. Әзиләрәк зинкилдәјән, ајаға галхараг бәдәнини тараз сахламаға чалышан, дурдуғу јердә сәрхош адамлар кими сәндирләјән туланын көнлүнү алмаға, ону јухары чыхармаға чәһд көстәрди. Тула инад етди. Күсмүш кими габаға јеримәди. Пилләкәнин јухары башында ајаг үстә дајанан арвада тәрс-тәрс бахыб әснәди, бәдәнинә көрә чох јекә көрүнән ағзыны аралады, узун дилини, ағ дишләрини көстәрди. Шамхал дилләнди:

— Ааз, сән нејләдин?

— Киминдир бу тула? — дејә һәлә һирси сојумамыш Гәмәр арвад суала суалла чаваб варди. Бирдән о, гапы-

нын кандарына сөжкөнөрөк һејкөл кими сәссиз дајанмыш шоферә үркәк-үркәк бахды. Санки ону инди-инди көрүрдү. Ондан горхмуш кими дал-далы чәкилди. Үз-көзүнә дағылмыш сачларыны саһманлаја-саһманлаја евә кирди. Башына узун сачаглы гара шал өртәрәк гајытды. Бирчә бурнунун учу көрүнүрдү. Елә бил рола кирмишди, ингилабдан әввәлки мүти, ачиз, кишинин һәр әмринә мүн-тәзир Шәрг гадынынын сурәтини јарадырды. Санки бир аз бундан әввәл көзләрини ағардараг әринә көкөләнмиш гадын дејилди. Гучағындакы ушаг даһа ағламырды. Тотуг јумруғу илә нәмли көзләрини овушдурурду. Ушағын бу көркәми Гәмәр арвады даһа јазыг көстәрди. О, мәсәләни анлајыб шалла өртүлмүш ағзыны аста-аста тәр-пәтди:

— Буј, Салман гардашдан ајыб олду. Шамхал, валлаһ билмәмишәм! Јазыг тула, бу нә ишди башына кәлди?!

— Әшши, тула чәһәннәмә, ушаға бир шеј олмасын, — дејә шофер дилләнди. Шамхал она чаваб верди:

— Сән дә мәним гардашымсан. Истәјиб олмады. Көрдүн дә нечә олду? Олду дә. Нә едәсән, олачаға чарә јохдур.

Гәмәр арвад әјилиб бир нечә дәфә әлини јерә басараг ушағын алнына гојду. Ахырынчысында «једди, гадан-балан кетди» деди.

Шамхалын евинә пәртлик дүшдү. Шофер аста аддым-ларла сивишиб арадан чыхмаг истәди. Шамхал ону баша дүшдү. Истәди гајтарсын, чајдан-чөрәкдән версин, ба-чармады.

Гара «Волга» тоз галдыра-галдыра нечә кәлмишди, елә дә гајытды вә көздән итди.

Шамхал арвадынын јанына гајыдараг олуб кечәнләри мүзакирәјә башлады:

— Ааз, адам өз чөрәјинә тәпик атар? Јолдаш Салмановун туласы сәнин үчүн футбол топу-заддыр ки, һа, тәпи-ји гојурсан габыргасына?

Гәмәр арвад «Севил» тамашасында олдуғу кими башындакы өрпәји кәнара туллајараг:

— Чәһәннәм олсун тула, — деди, — гапымызда бир тула әскик иди!

— Ааз сән нә вахт өз хејрини баша дүшәчәксән? Ааз, көзүвү ач, бир Әрдәбил кәндинә бах да! Евләрин дам-ларында парлајан ағ дәмилләри ким вериб? Әлбәттә, Салманов. Бәс дашы, мисмары ким? Онлары да јолдаш

Салманов. Намысы мәним әлимдән кечиб. Јолдаш Салмановун өзүнә дә гурбан олум, туласына да. Бојнундан салланан о гызыл бојунбағыны ағ дәмилләрин пулуна алмамышам? Јадыннан чыхыб? Адам чөрәјинә тәпик атмаз. Туланын башына кәләни кишијә хәбәр вермәсә-ләр јахшыдыр. Билсә ајыб олачаг кишидән.

Бир һәфтәдән сонра Салмановун өзү туланы јолух-маға кәлди. Шофер туланын башына кәлән әһвалаты һеч кәсә данышмамышды. Амма Салманов Шамхала билдирди ки, нечә кечәдир, туланы јухуда көрүр. Өзү дә јахшы көрмүр. Өтән кечә бүтүн кәнд итләринин онун үстүнә дүшдүјүнү көрүб. Узун дишли көпәкләр дидиб парчалајырмыш, ал гана гәрг едибләрмиш туланы. Салманову тәр басыб, диксинәрәк јухудан ајылыб, јан-јөрә-синә нәзәр салыб, кечдән-кеч өзүнә кәлиб раһатланыб-мыш.

Шамхалын улу бабасындан галма һүндүр, голлу-бу-даглы гоз ағачынын алтына халылар сәрилди, стол вә стуллар дүзүлдү. Ағ самовар әввәл түстүләнди, сонра исә буғланды. Хиртдәји үзүлмүш гоч башыашағы ағач-дан асылды. Көмүр мангалын үстүнә әтли шишләр дү-зүлдү. Гара тула јашыл халыны андыран һәјәт боју о баш-бу баша гачды. Чәпәрин дибиндә ешәләнән тојуглары һүркүтдү. Гајыдыб ағач көлкәсиндә сәринләнән Салмановун ајағларына сүртүндү. Узун дилини узадыб икинчи чәнәни хатырладан бухағыны јалады. Салма-новун гыдығы кәлди. Ити өзүндән узаглашдырмаг истә-јәркән әлиндәки чај үстүнә дағылды.

Габырға кабабы бишди. «Беш улдуз» конјак, сәбәт габада болгар чахыры сүфрәјә кәлди. Гәдәһләр долду-рулду. Биринчи бадәләрдә хошкәлдин еләдиләр. Икин-чисиндә Шамхал гонағыны о ки вар, тә'рифләди. Салманов көрүр вә дујурду ки, мејдән чох Шамхалын сөзлә-ри ону мәст едир. Ону динләдикчә елә билирди ки, өмрү бирә-беш артыр. Елә бил Шамхал онун күрәкләрини овушдурурду.

Салманов сусурду. Башыны ашағы-јухары јыргала-магла, санки, нефт буругларынын галхыб-енән манчана-ғы кими нә исә чәкиб чыхарырды. Сәһбәт еләмәкдән горхурмуш кими данышмырды. О, бу көркәмилә һәддин-дән артыг ағыллы адама бәнзәјирди. Шамхал даныш-дыгча о, елә бил даһа бөјүк дәвләт әһәмијјәтли мәсә-ләләр үзәриндә фикирләширди.

Салманов јумнаг вә јағлы тикәләрдән бошгабы јала-

жан туланын габагына атды. Буну көрөн вә габ јаламаг адәтини тулаја тәркидә билмәјән Шамхал сөнбәтинин мөвзусуну дәјишәрәк:

— Јолдаш Салманов, — деди, — бу јашымда чох тулалар көрмүшәм, өзүм дә отуз илин овчусујам, амма сәнин туландан олмаз. Валлаһи-биллаһи дүз дејирәм. Сәнин чанына анд ичмирәм, өз чанымчүн дејирәм, бу туладан бир дәнәдир. Она тула демәјә адамын дили кәлмир. Чәсарәтлә дејә биләрәм ки, бир чох адамлардан бу тула ағыллыдыр. Машаллаһ, машаллаһ, көз дәјмәсин. Бу туланын ағыллы һәрәкәтләринә баханда демәк истәјирсән ки, еј танры, нијә сән ону дөрд ајаглы, узун гулаглы, узун гујруглу јаратмысан. Бунларын һеч бири јашмыр она. Ѓынајан олмаса, адам лап өвладлыға көтүрәр ону.

Јејиб-ичмиш, мис кими гызармыш Салманов ајага дурду. Көбәјинин титрәмәсиндән еһтијат едирмиш кими јериди вә машинына јахынлашды. Гапыны ачмасы илә туланын ичәри кирмәси бир олду. Шофер ону гучагына алды вә еһтијатла јерә дүшүрдү. Тула әркөјүн вә шыл-таг ушаг кими саһибиндән араланмаг истәмир, аглајыр-мыш кими зинкилдәјирди.

Шамхал туланын богазындакы гајышдан бәрк-бәрк тутуб сахлады. Шофер машины ходлады. Туланын һәрәкәтләриндән көврәлән вә ондан ажрылмагына көрә гәрибсәјән Салманов Шамхала «сағ ол» демәји унудараг јола дүшдү. Гара «Волга» тоз галдыра-галдыра кәндин ичилә шүтүдү вә узаглашды. Шамхал вә тула тоздан ағ думан галхан, илан кими гыврылараг узанан, әјри-үјрү, јашыл мешәләрин, сары тахыл зәмиләринин арасындан кечән јола мә'лул-мә'лул тамаша еләдиләр. Машын көздән итәндән, тоз думаны јерә чөкәндән сонра евә доғру аддымладылар.

Гәзетләрин бириндә Салмановун ишдән көтүрүлмәси һаггында јазылмышды. Нечәси кәлиб бу хәбәри Шамхала чатдырмышды. Шамхал чалышмышды ки, буну арвадына билдирмәсин, амма бачармамышды. Гәмәр арвад һараданса, кимдәнсә ешитди. Туланын күнү гара олду. Арвад ән әввәл тулаја бир кәлиш кәлди ки, јазыг һејван һәр дәфә ону көрәндә аз галырды сичан дешији ахтар-сын.

Тула пис һала дүшдү. Арыглады. Күчәдән өтән машынларын архасынча гачды. Саһибини көрмәк истәјирмиш кими тозлу јоллара бахды. Елә бил Салманов ону даһа јухуда көрмүрдү. Санки Әрдәбил кәндини унутмушду. Бәлкә дә сәбәби машинсызлыг иди. Узаг Әрдәбилә машинсыз кәлиб гајытмаг о гәдәр дә асан дејилди.

Вахт олурду Гәмәр арвад һеч нәјин үстүндә дејүрдү, сөјүрдү, инчидирди, күчәјә говурду туланы. Ушаглар даша басырды ону. Јазыглары кәлмирди она. Бә'зән бир сүрү көпәк дүшүрдү туланын үстүнә. Узун дишли көпәкләр ал гана гәрг еләјирди јазығы. Салмановун јухуда көрдүју кими.

Бу күн Гәмәр арвад әввәл туланын, сонра Шамхалын үстүнә чығырды.

— Бу туланы һавајы јерә нијә једирирсән? — дејә сорушду. Сонра әлавә етди: — Адам чөрәјини чөлә атмаз.

Гәмәр арвадын нә заман ағыллы данышдығыны тамам-камал хатырлаја билмәјән Шамхал онун бу дәфәки тәклифинә тәрәфдар чыхды. Сон вахтлар тула она лап артыг көрүнүрдү. Она вердији вә күнбәкүн азалтдығы чөрәјә һајыфы кәлирди. О, үзүнү арвада тәрәф тутараг деди:

— Јох, арвад, бу дәфә сәнин сөзүнә бахачағам. Чох јарамаз туладыр, бу тула. Даһа бу тула башымыза нә ојунлар кәтирмәди?! Рәдд олсун, кетсин.

— Нә едәчәксән?

— Апарыб аздырачағам јолуну.

— Өлдүрмә, күнаһдыр.

— Јох-јох, өлдүрмәк нијә?

Туланы торбаја салдылар. Машина гојуб хејли узаг-лара апардылар. О даһа гајытмады. Салманов кими.

ЈАЛТАГЛЫГ «ИСТЕ'ДАДЫ»

Ушаглар һәмишәки кими јүјүрүб јенә аталарыны һәјәт гапысынын ағзында таршыладылар. Бири ајагла-рына долашды, бири әлиндәки сәрниччи алыб евә гачды. Вәли адәти үзрә һәјәтдә јубанды. Евдә сәс-күј гопдуғуна көрә тәләсди. Пилләкәнин башына галханда көрдү ки,

ушаглар ејванын тән ортасында индичә кәтирилән бал сәрничини дөврәјә алыблар. Марчамарч бармагларыны сорур, әлләрини јалајырлар. Мәтбәхдә аналарыны муштулуглајырлар: «Ана, дәдә бал кәтириб, әчәб шириндир».

Вәли ушагларын үстүнә чығырыб сәрничә әлләриндән алды. — Сизин көзүнүз дојмаз, — деди. Дүнән гуртарыб ки! Елә бил һеч бал көрмәјибләр. Ачкөзләр.

— А киши, бал нәдир, ондан өтрү данышырсан? — Ушагларын анасы ејвана кәлди.

— Пај апарачам буну.

— Кимдир белә әзиз адам?

Вәли ушаглары евә говалајыб тәкликдә арвадына пычылдады:

— Апарыб тәзә рәисимизә верәчәм.

— Јахшы чыхмаз, Вәли. Кәлдији бир һәфтә дејил, тәзә адамдыр, бирдән-бирә... ајыбдыр.

— Еһ, сән дә.. Елә ајыбдыр, ајыбдыр дејә-дејә дала галмышыг. — Вәли папағыны мыхдан асыб алтына стул чәкди, алнынын тәрини силди. — Ики күндүр Ибиш мешәләрә дүшүб зиринч ахтарыр.

— Зиринч нәдир?

— Сәни нечә баша салым? Бизим тәзә рәис кәлмәјилә хәстәләниб, үрәји ағрыјыр. Өзү дә һәләлик ушагларыны кәтирмәјиб, мейманханада галыр. Ибиш зиринч јығыр онунчун. Истәјир сујуну ичиртсин. Ибишин адәтидир, белә учуз шејләрлә тәзә рәисләри әлә алар. — Вәли сөһбәтә ара вериб деди: — Билирсән, арвад, нә вар? Анчаг сәнә дејирәм. Бу күндән мән дә башлајачам јалтаглыға. Көрүнүр, һәјатда ирәли кетмәкчүн белә лазымдыр. Ибишин габағына доггуз чыхарам кәрәк. Онунла бачарсам, јенә мән бачаррам.

— Зарафат едирсән, Вәли, јохса доғру сөзүндүр?

— Зарафат нијә, лап һәгиги сөзүмдүр.

Вәлинин арвады шагганаг чәкиб күлдү.

— Күлмә, бурада күлмәли нә вар ки! — Вәли мис сәрничин јанларыны силә-силә вә бармагларыны јалаја-јалаја деди: — Зиринч сујунун габағына бечә балы чыхарырам, нечәдир?

Вәлинин арвады јенә күлдү. Вәли о ахшам сәрничә көтүрүб рәисин јанына кетди. Ичәри кирәндә көрдү ки, Ибиш өзүндән габаг орададыр, чарпајынын јаныны кәсдириб милчәк говур. Вәли ұзағлыгла динди:

— Бечә балы кәтирмишәм, начанник. Дағ чичәкләриндән јығылан балдыр. Үрәјә ән јахшы дәрмандыр.

Бундан өтрү дағын кәлләсинә чыхмышам. Бүтөв бир күнү һәср еләмишәм.

Рәис әввәл Вәлини сүздү, сонра Ибиши.

— Бу јолдаш биздә нә ишләјир? — Сорущу о.

— Мәним кими саһә мүвәккилидир.

Рәис башыны галдырыб јердәки сәрничә бахды.

— О гәдәр балы ким јејәчәк, чаным?

— Начанник, артыг олар, галар, хараб олан дејил.

Рәис белини дикәлдиб дирсәкләнди. — О судан верин ичим! — дејә көзләринин учујла столун үстүндәки чәһрајы долчаны көстәрди.

Ибиш Вәлидән чәлд тәрпәниб долчадан стәкана су сүзүб рәисә верди. Рәис сују ичиб, — пәһ-пәһ, әчәб ләззәтлидир, — дејә дили илә додагларыны јалады. — Ај Ибиш, бу сујун ады нә олдү?

— Она бизләрдә зиринч сују дејәрләр, начанник. Мешәләримиздә битән ади зиринч мејвәсинин ширәсидир.

— Әчәб туршмәзәдир. Белә шеј һарадан кәлди ағлына, ај Ибиш?

— Начанник, ешидәндә ки, үрәјиниз ағрыјыр, о саат јолландым мешәјә. Бабам рәһмәтлик дә һәр үрәји ағрыјанда бу судан ичәрди.

Рәис:

— Елә мән дә ону ичән кими јахшы олурам.

Һәлә дә ајаг үстә галмыш Вәли јорулуб ат кими ајағынын бирини бош сахлады. О да малыны тәрифләди:

— Начанник, — деди, — ешидәндә ки, үрәјиниз ағрыјыр, о саат јолландым даға. Гапанлы кәндиндә бир гоча вар, рәһмәтлик бабамын достудур. Дүнјаны кәзәсән, онун балындан олмаз.

— Мәндә шәкәр вар, әзизим, мәнә јарамаз, — дејә рәис балы кери гајтармагчын өзүндә олмајан хәстәлијин адыны чәкди. Сонра о, архасыны Вәлијә чевириб сол бөјрү үстә узанды. Ибиш чәлд тәрпәниб рәисин чылпаг күрәкләрини бәрк-бәрк өртдү.

Вәли артыг пәрт олмушду. Халы тутмамышды. Билмәди, даһа нә етсин. Бирдән ағлына кәлән фикри сөјләмәкдән чәкинмәди:

— Начанник, — деди, — күрәкләринизи овушдурумму? Сизә раһат олар.

Хәстәдән сәс чыхмады.

Рәис јухудан кал ојанмыш кими ганрылыб Вәлини сүздү. Зарафатјана динди: — Дејәсән, сәнин фикрин мәни биртәһәр еләмәкди.

Вәли җаман пәрт олду. Ибиш җенә «җаранын» үстүнә дуз төкдү:

— Үрәҗи аҗрыҗан адамы овушдурарлар, аҗ Вәли? — деҗә рәисин аҗагларыны овхаламаға башлады. Вәли өзүнү мәҗлүб һесабы еләди. Сәрничә көтүрүб кетмәкдән башка чарәси галмады.

Дәһлиздә Вәлинин аҗагы сәси кәсиләндән сонра рәис сорушду:

— Аҗ Ибиш, нечә адамдыр, бу Вәли?

Ибиш бир нечә сөzlә Вәлинин «күндәсини» жоғурду.

— Начанник, олдугча җалтаг адамдыр, — деди. — Өзү дә демагог-фасондур. Үмүмиҗәтлә, горхулу адамдыр.

...Булаг башында баҗрам мүнәсибәтилә тәмтәраглы мәчлис гурулмушду. Бу мәчлисин ән чох Вәлиҗлә Ибишә әһәмиҗәти варды. Онлар буну тәзә рәисә җахынлашмагчын ән көзәл фүрсәт санырдылар. Одур ки, рәисә чох җахын отурмушдулар. Сүфрәҗә нә кәлир, әлүстү әлләрини узадыб, кабабын җумшагы вә җағлы тикәләриндән Гарахановун нимчәсиндә тәпәчик дүзәлтмишдиләр.

Гараханов зиринч рәнkindә шәрабдан аз-аз ичирди. Вәли дүнәндән үрәҗиндә кәздирдиҗи тост сөҗләмәкдән өтрү мәгам ахтарып, көзләҗирди ки, рәисин кефи бир гәдәр дурулсун, сонра башласын. Истәҗирди ки, бирчә тостла Гараханову тәрифләҗиб көҗләрә галдырсын... Амма җенә Ибиш габаға дүшдү:

— Бүтүн җолдашлардан хаһишим будур ки, румкалары ахырачан ичсинләр, — деди. — Она көрә ахырачан деҗирәм ки, җолдаш Гарахановун сағлыгына сағлыгы деҗирәм. — Ибиш бурнунун тушунда сахладыгы шәффаф гәдәһин үстүндән мәчлисә көз кәздириб үзүнү Гараханова тутду:

— Начанник, сонрасы да бу ички зәһримар елә шеҗир ки, адамлары динкилдәди, кимин үрәҗиндә нә вар чыхарып үзә. Үрәҗимдә бир нечә сөз вар, кәлиб дилимин учундадыр, нараһат еләҗир мени.

Ибиш данышдыгча Вәли дүшүнүрдү: «Јох, мән белә деҗә билмәзим. Әчлаф җаман тутуздуруп.» — Ибишдән сонра тост демәк Вәлиҗә олдугча чәтин көрүндү:

— Јолдаш Гараханов, о күн мейманханада хәстә җатырдыныз. — Бирдән Ибишин чөһрәсинә кәдәр гонду. — Гоча, дилбилмәз арвад да гапынызда дуруб бизи ичәри бурахмырды. Нә гәдәр җалвардым, олмады. Ахырда күчәҗә чыхып сиз җатан отагын пәнчәрәсинә бахдым. Үрәҗим хараб олду. Елә билдим гаршында дуран мей-

манхана деҗил, хәстәханадыр. Јағыш да җағырды. Тәбиәт дә көз җашы төкүрдү.

Вәлинин әлиндән гәдәһ дүшүб сүфрәҗә дағылды. Рәисин додагларында илк дәфә көрүнән тәбәссүм мәчлисдәкиләрин һамылыгга күлмәси үчүн ишарә олду. Вәли дә әчаиб шәкилдә гәһгәһә чәкди. О, Ибишин сөзләринә күлүрдү. Амма бүтүн нәзәрләр она тушланмышды. Көрдү ки, күлүш һәдәфи Ибиш деҗил, өзүдүр. «Онлар ниҗә мәнә бахырлар? Деҗәсән, артыгы мән пиҗанам.» Вәлинин башы кичәлләнди. Ибиш гәдәһилә һавада даирә чызды. Дүнҗа Вәлинин башына фырланды. Адамлар җагыгдакы кими җырғаланды. Ибишин сәси җенә гулагларына долду: «Јолдаш Гарахановун сағлыгына...» Дағлар, тәпәләр фыртыналы дәнизин далғалары кими Вәлинин үстүнә кәлирди. Ибиш санки башыны думанландырмагчын данышырды: — Бүтүн ишчиләримизин адындан җолдаш Гараханову әмин едирәм ки, ән хырда, ән чүз'н хәталара да сән гоҗулачаг.

Ибиш отурандан сонра дәрә-тәпәли чөлләр Вәлинин көзүндә дүзәнкаһа чеврилди. Гараханов да тамам дәҗишмишди. О, һәм балачалашмыш, һәм дә горхагы ушагы кими сыхылыб отурмушду. Вәлиҗә елә кәлди ки, нә истәсә деҗә биләр. Зорла аҗага галхды. Даҗаныб көзләди ки, аҗагынын алтында җер сакитләшсин. Гәдәһи әлиндә мөһкәм тутду ки, дағылмасын. О, әввәл Ибишин сөзләриндән җадында галаныны деди:

— Ибиш чох дүз буҗурду ки, ички адамын үрәҗиндә нә вар чыхарып үзә. — Сонра нә деҗәчәкди җадындан чыхды. Даҗаныб фикирләшди. Кечдән-кеч: — Нә, җадыма дүшдү. — деди. — Мән кенерал олмагы үстәҗирәм. О солдат солдат деҗил ки, үрәҗиндән кенераллыгы кечмир. Еһ, җолдашлар, елә билирсиз кенерал олмагы асандыр? Чох чәтиндир. — Вәли бир балача сәндириләҗиб сүзкүн бахышларыны Ибишә дикди. — Сәндә мөһарәт вар, әзизим. Зарафатымдан инчимә һа! Сән бачарырсан, достум.

Ибиш арсыз-арсыз күлүмсәди. Деҗәсән Вәлинин сөзләри она ләззәт еләди. Гараханов гашларыны чатыб фагыр отурмуш ишчиҗә үзүнү тутду: — Јолдашлардан хаһиш едирәм, әндәзәни көзләсинләр, — деди.

Вәли исә сөзүнә давам еләди:

— Кимин ағлына кәләрди, зиринч суҗу?

Ибиш тутулду. Гараханов һавасы чатмырмыш кими удгунду. Әмәлиҗат мүнәккили Ферман хәлвәти Вәлинин шалварыны дартды. «Отур, бәсдир!» — деҗә пычылдады.

Вәли дирсәкләрилә шалварынын јериндә дуруб-дурмадығыны јохлајыб әләвә етди:

— Ушаглар, әкәр истәјирсинизсә ки, ирәли кедәсиз, һөрмәтли оласыз, мүдирләрин үрәјинә кирмәји бачарын.

— Артыг сөһбәтләр нәјә кәрәкдир? — Рәис ашкар шәкилдә Вәлини даңышмагдан чәкиндирмәјә чалышды. Вәли ону ешитмирмиш кими:

— Елә кириң ки, — деди, — сизи орадан һеч чүр чыхара билмәсинләр. Мән инди баша дүшмүшәм буну.

Гараханов әлини узадыб шәһадәт бармағы илә ики дөфә «тәтији» чәкди, голлу-биләкли ики милис ишчиси о дөгигә ајаға галхыб она јахынлашды. Гараханов онларын гулағына нәсә деди. Сонра милис ишчиләри Вәлинин јанына кәлдиләр. Арха тәрәфиндә дурдулар. Вәли чеврилиб онлары башдан-ајаға нәзәрдән кечирди. Көрән дејәрди ки, индичә нә'рә чәкәчәк. Хоруз кими боғазыны узатмышды. Бирдән һәр шејин әвәзинә кәјирди вә бунунла санки бошалыб мұлајим көркәм алды.

— Нә вар? — Динди. — Нејләмишәм мән?

— Истәјирик ки, сәни евә апарар. — Пәһләван чүсәли киши дилләнди.

— Хејр, елә шеј јохдур.

Кәнарда дурмуш јүк машиныи хода дүшдү. Гарахановун ири көзләри јумулуб ачылды. Бу, Вәлини гамарламаг үчүн ишарә олду. Сүпүрләјиб кәнара чыхардылар ону. Голларыны архасында чүтләдиләр. Гәдәһ әлиндән дүшдү.

— Начанник, мәкәр дүз сөз дејәндә адамын әл-голуну бағлајарлар?

Гараханов башыны јырғаламагла ишарә верди. Вәли јериндән тәрпәнмәк истәмәдисә дә ону дартышдыра-дартышдыра апардылар. Машынын кузовуна галдырдылар. Орада лап мүттәһимләр күрсүсүндә дајанмыш кими көрүндү. Сачлары алнына дағылмышды. О:

— Мәнә бу да аздыр, — деди. — Она көрә ки, зиринч сујујла дост тутмағы бачармырам.

Машын јериндән тәрпәнди. Вәли елә бил трибунаја галхыб нитг сөјләјир, јумруғуну һавада ојнада-ојнада учадан дејирди.

— Јолдаш Гараханов, билирәм, јалтаглардан хошунуз кәлир, амма мән бачармырам. Зорла дејил, бунучун анаданкәлмә јалтаг оласан кәрәк.

Вәли ики милис ишчисинин арасында узаглашыр,

даһа сөзләри ешидилмир. Кимисә һәдәләјирмиш кими әлини һәлә дә һавада ојнадырды.

Машын тоз галдыра-галдыра көздән итди. Сонра о кедән јолун тозу јатды. Мәчлисә пәртлик дүшдү. Рәис ганыгара отуруб галды. Ону елә көрән ишчиләр даһа сүфрәјә әл узатмадылар.

— Чох јалтаг адамдыр бу Вәли, — дејә Гараханов кечдән-кеч дилләнди. — Бәшәр тарихи һәлә беләсини јетишдирмәјиб.

— Начанник, — дејә Фәрман сөһбәтә гошулду. — Башым чыхмыр, билмирәм, она нә олмушду. О, әввәлләр белә дејилди.

Сүфрәдә һәр шеј нечә вар галмышды. Хәрәкләрин әтри дә, дады да Вәлијлә чыхыб кетмишди. Мәчлис јарымчыг дағылды.

О күнүн сәһәри Вәли һәмишәки кими идарәјә кәлди. Ишчиләрлә саламлашды, көрүшдү. Буз булағын үстүндә нә олду, нә данышылды, тәфсилаты илә она данышды Фәрман. Вәли башыны саллајыб дурду. Фәрман ахырда:

— Кет кишидән үзр истә, — деди. — Јахшы дејил.

— Нә? Үзр истәјим? Даһа гуртарды, Фәрман.

— Сән ону тәһгир еләмисән.

— Јох, гуртарды. Төвбә. Бачармадығымы еләмәрәм. Мәнә дәрс олду.

Арадан чох кечмәди ки, рәис Вәлини јанына чағыртдырды. Гараханов Бузбулағын үстүндә олмуш сөһбәтләрдән хәбәрсиз кими ордан-бурдан сөз салды, ахырда мәтләбин үстүнә кәлди.

— Вәли, сәни башга ишә кечирмәк истәјирик, — деди.

Вәли өзүнү итирди. Рәис исә бирини гојуб бирини данышды:

— Мәни јахшы танымырсан, Вәли. Мән зиринч сујуна алданан адамлардан дејиләм, буну бил. Сонрасы да сәмиимиклә јалтаглығы гарышдырма сән. Бунлар ајры-ајры шејләрдир. Ибиш мөһрибан адамдыр. Јахшы јолдашлығы вар. Амма сәнинки јох. Ашкар билинир ки, нәдир.

Вәли јери кәлиб рәисин көңлүнү алмағы лазым билди:

— Начанник, дејирләр, о күн өзүмү јахшы апармамышам. Инчијибсизсә, үзр истәјирәм. Кефли олмушам, кәрәк бағышлајасыз.

— Үрәјиндә нә варды ону демисән. — Гараханов әл-ләрини стола чырпыб: — Нә исә, олду кечди, — деди. — Сөһбәт онда дејил, билирсән нәјә көрә чағырмынам сәни? Тәзә иш вермәк истәјирәм.

— Нә иш, јолдаш Гараханов? — Вәли марагла сорушду.

— Ит тә'лимчиси. — Рәис бурнунда данышды вә ејни сөзләри бир гәдәр учадан тәкрарлады: — Ит тә'лимчиси.

Вәли башыны јыргалаја-јыргалаја фикрә кетди. Артыг рәисин хасијјәтинә бәләд олдуғундан сөз күләш-дирмәји мә'насыз санды. О, кор-пешман идарәдән чыхды. Евинә гајыдаркән јол боју дүшүнүрдү: «Ибиш бачарыр, балам. Үрәкләрә кирмәкдә устајмыш! Амма мән бачармадым. Нә чәтинмиш! Буна истә'дад-лазыммыш. Јалтаглыг истә'дады.»

Алты ај иди Вәли ит тә'лимчиси ишләјирди. Бу алты ајда о, Боздар адлы итә чох шеј өјрәдә билмишди. Боздар милис ишчиләринин сағ әли олмушду. Ән чәтин, долашыг изләрин ахырына кедиб чыхырды. Боздарын бирчә хасијјәтиндән Вәлинин хошу кәлмирди. Кими көрсәјди, јерли-јерсиз атылыб-дүшәр, шит-шит гујруг булајар, јаш бурнуну онун-бунун чәкмәләринә сүртәрди. Вәли истәмишди она бу хасијјәти тәркитсин, бачармамышды. «Гәрибәдир, итләрин дә јалтағы вармыш,» — дејә һејрәтләнмишди. Һәтта «бу һејван, көрәсән кими јамсылајыр?» — дејә фикрә дә кетмишди.

Бир ахшам Вәлини јенә рәисин јанына чағырдылар. Гараханов отағында тәкди. Габағына бир стәкан түнд чај гојуб папирос чәкирди. О, Вәлијә отурмаға јер көстәриб әһвалыны хәбәр алды. Сонра сорушду:

— Ишләрин нечәдир?

— Еһ, нечә олачаг, чох пис.

Гараханов нәзәрләрини ишдән јорғун чыхмыш Вәлинин үзүндә кәздириб дәрин гуллаб алды. — Дүнјада нә мүрәккәб адамлар вармыш, — деди.

Вәли напағына тумар чәкә-чәкә тәшвиш кечирди, елә билди ахырынчы вәзифәси дә әлиндән чыхачаг.

— Дүнјада ән зәһләм кедән шеј јалтаглыгдыр, — дејә рәис сөзүнә давам еләди: — Бәхтимдән о да габағыма чыхыр. Ону да дејим ки, сәмими адамлара бөјүк һөрмәтим вар.

Папирос түстүсү стәкандан галхан буға гарышараг рәислә Вәли арасында пәјыз думаны кими сүрүндү. Бу «думанын» ичиндән Гараханов Вәлијә бахды. О: —

Адамлары танымаг нә чәтинмиш, — деди. Папирос түс-түсү әриди. Столун үстү күнәшли, шеһли дүзәнках кими парлады. — Артыг сәни дә, Ибиши дә таныја билмишәм.

Рәис папиросу сөндүрүб чајдан бир-ики гуртум ичди. Турш зиринч сујуну дадымыш кими додагларыны бүздү. — Билирсән, нә вар? — деди. — Сабәһдан Боздары тәһвил верирсән...

Вәли өзүнү итирди. Һејрәтлә сорушду:

— Начанник, Боздары да артыг көрдүнүз мәнә?

Гараханов ани сүкутдан сонра Вәлини һејрәтлән-дирди:

— Ит дамынын ачарларыны тәһвил верирсән Ибишә. — Рәис Вәлини бир гәдәр дә интизарда гојуб әләвә етди: — Сән исә гајыдырсан әввәлки ишинә.

ШЕЈТАН

Чохдан көрүшмәјән көһнә достлар рајон мәркәзиндә үз-үзә кәлиб бир-биринин әлини сыхды.

— Үзүнү көрәк, ај Кәрәм! Балам, кәнддә ишләјәндә нә олар, нијә көрүнмүрсән?

— Бундан сонра тез-тез көрүшәчәјик. Әһмәд. Артыг мәркәзә кәлмишик. Рајкомда ишләјирәм.

— Нә вәзифәдә?

— Тә'лиматчы.

— Паһо, нә јахшы! Тәбрик, тәбрик!

Әһмәд бирдән чиддиләшәрәк ани фикрә кетди.

— Бура, бах, — дејә башыны галдырды. — һансы отагда отурурсан?

— Гәнбәрлә биркә отурурам.

— Нә? — Әһмәд гашларыны чатды. — Таныјырсан Гәнбәри?

— Елә-белә, јахшы јох.

— Јазыг олмусан.

— Нијә?

— Онун јанында ала гарға бала чыхармаз.

— Нәјә көрә дејирсән?

— Бир сөздүр, дејирәм дә...

— Еһ, нә едә биләчәк мәнә?

— Елә демә, Кәрәм. — Әһмәд билмәди, достуну нечә

баша салсын. Азачыг фикирлэшиб элавэ етди: — Мән Гәнбәри җахшы таныярам. Бир җердә ишләмишик. Катиб тәздир, ону һәлә җахшы танымыр. Узун сөзүн ғысасы, Гәнбәр Аллаһын бәласыдыр. Бирчәкләри дә ағарды, хасијјәтини дәјишмәди.

— Хасијјәти писдир, өзүјчүн.

— Хәјр, сән һеч елә фикирләшмә. Сәни елә күдаза пәр ки...

— Ким? О, јел олуб јанымдан кечә билмәз.

— Елә демә, Кәрәм. Гәнбәр шејтан адамдыр. Сәни мүдирә елә сатар ки, һеч руһун инчимәз.

— Онун јанында һеч данышмарам.

— Еһ, Кәрәм, дејирсән дә. Мәкәр данышмајыб дура биләчәксән ки? Сән Гәнбәри нә билмисән. О сәни зорла данышдырачаг.

— Ағзымы јумуб дајансам да данышдырачаг?

Әһмәд әлини јелләјиб:

— Еһ, јатмысан, — деди. — Гәнбәр түкү јағдан чәкән кими адамдан сөз чәкир. Сән өзүндән хәбәрсиз ачагасан сандыгы, төкәчәксән памбыгы. Ајылыб көрәчәксән ки, ағзындан нә чыхыб, чатдырыблар катибә. Өзү дә ки, чибиндә дәфтәрчә кәздирир, ешитдикләрини јазыр ора.

— Елә нијә?

— Јаддашы зәифдир. Сонрасы да Гәнбәр һәр шејдә дәгиглик севән адамдыр. — Әһмәд әлини узадыб: — Тәләсирәм, худаһафиз, деди. — Бир дост кими ајылдырам сәни.

Онлар бир-биринин әлини сыхыб ајрылдылар.

Кәрәм рајкома кәлиб чыхды. Иш отағынын гапысыны ачанда Гәнбәри җериндә көрдү. Әлини синәсинә гојуб салам верди.

— Гәнбәр гаға, — деди, — гапыны ачыг гојум, сизә тәмиз һава кәлсин. — Кәрәм өзүнү меһрибан көстәрмәјә чалышды.

— Өрт баласы, өрт, дәһлиздәки мурдар адамларын гохусу кәлир ичәри.

— Елә исә пәнчәрәни ачым.

— Баласы, мәкәр отағымызын һавасы җахшы дејил?

— Сизә көрә дејирәм, Гәнбәр гаға, мәнимчин фәргн јохдур.

Кәрәм папағыны, палтосуну сојунуб җеринә кечди. Гәнбәр дилләнди:

— Биринчи катибин чыхышыны һазырлајырам, кәлсәнә көмәк еләјәсән.

— Катиб мәнә елә арајыш тапшырыб ки, дүнәндән әлләширәм, гуртара билмирәм.

— Бачоғлу, бунунла икинчи дәфәдир сөзүмү җерә садырсан.

— Гәнбәр гаға, бу дәфә кеч күнаһымдан, мән чәримә, җахшы бир гонаглыгдан.

— Баласы, гонаглыг өз җериндә, катиб ешитсә, сән онун чыхышыны һазырламагдан бојун гачырмысан...

— Билирәм, инчијәчәк. Бәс арајыш һазырламасам нечә?

— Арајышы катибин чыхышына гурбан вермәк олар.

Гәнбәр пенчәјинин чибләрини ахтарды. Голтуғундан чыхардыгы дәфтәрчәни габағына гојду. Чијинләрини ғысыб ора нәсә јазды. Кәрәм Әһмәдин сөзләрини хатырлады: «Сәни елә күдаза верәр ки...»

Гәнбәр гејбәтчин «нәрдиван гојду»:

— Нијә катибин чыхышыны сән јазмалысан, мән јазмалыјам? Нијә? Өзү јаза билмәз? Өзү даһа җахшы јазар. Дүз демирәм?

Кәрәм түкүнү дә тәрпәтмәјиб дурмаг истәркән нечә олдуса көзләринин ичи кичишди, билахтијар көзләри јумулуб ачылды, башы да ләнкәрләди. Гәнбәр дәфтәрчәсинә даһа нә исә гејд еләјиб динди:

— Мән нечә билим ки, катибин кимдән хошу кәлир, кимдән ачыгы. Адам чашыб галыр, билмирсән кими тәнгид еләјәсән. Мән катибин үрәјинә кирә билләм?

Кәрәм даша дөндү. Нә түкүнү тәрпәтди, нә көзләрини јумду. Лал-кар дурду. Гәнбәр ајаға галхыб Кәрәмин башы үстүнү кәсдирди:

— Кәрәм, баласы, дилин јохдур сәнин?

Кәрәм көзләрини зилләјиб дурду. Гәнбәр онун көзләринин ағында ән хырда дамлары көрдү.

— Јохса, ешитмирсән мәни? Ағзымда сөз данышырам, баласы!

Кәрәм көзүнү овушдура-овушдура сусду. Гәнбәр әләрини белинә гојуб:

— Мән һәр адама сирримнә верән дәјүләм, — деди. — Сәни етибарлы билиб данышырам бунлары.

Кәрәмдән јенә сәс чыхмады. Гәнбәр әсәбиләшди:

— Адә, диллән дә! Лалсан? Карсан? Ја «һә» де, ја да јох.

Кәрәм Гәнбәрин ағзындакы чүрүк — дишләри сајды. Гәнбәр:

—Баласы,—деди,—бәлкә, мөндән ешитдикләрини
йыгырсаң чинәданына? Ки апарыб чатдырасаң катиб?

Кәрәмин дили ачылды:

—Гәнбәр гага, өмрүмдә бачардыгым шеј дејил.

—Мәсләһәт дә дөјүл. Сөз кәздирмәкдән пис нә вар?

... О сәһәр човгун галхмышды. Јоллары, иризләри гар
басмышды. Бәзи күчәләрдә нәглијат дајанмышды. Јо-
лун узаглыгына бахмајараг Кәрәм ишә кечикмәммишди.
Иш отагына јеничә кирмишди ки, катибин јанына ча-
гырмышдылар ону.

Кәрәм катибин отагындан ганыгара чыхмышды. Чов-
гундан гызармыш сифәтинин рәнки даһа да түндләш-
мишди. Катиб Кәрәмин јаздыгы арајышы бәјәнмәјиб ону
бәрк данламышды. Кәрәм исә әлүстү билмишди ки, бу
Гәнбәрин ишидир.

Кәрәмин пул кими гызармыш һалда гапыдан ичәри
кирдијини көрән Гәнбәр:

—Јаман човгундур, — демишди.

Кәрәм сојунуб пәнчәрәнин габагына кәлмиш, һәјәт-
дәки гармагарышыглыга нәзәр салмыш, әлләрини синә-
синдә чарпазлајыб гурд кими улајан човгунун һүндүр
чинарларла нечә әлләшидијинә бахмышды. Сонра Гән-
бәр дә кәлиб пәнчәрәнин габагында дајанмыш, һәјәтә
нәзәр салмышды.

—Көрүрсән, Кәрәм, — дејә о, әјилиб дүзәлән ағач-
лары көстәрмишди. — Ағачлар да савашырлар. Көр,
нечә дә кәлләләширләр! Нә гәдәр будаг ғырылыб төкү-
лүр.

— Човгун истәјир әјсин, сындырсын, көкүндән чыхар-
сын, амма бачармыр. — Кәрәмин сөзү ағзында галып.
Бир гоча чинар тән ортадан ғырылыб хырда ағачларын
үстүнә дүшдү, нечәсини әзди, шил-күт еләди. Гәнбәр гәһ-
гәһә чәкиб күлдү.

— Дејирсән бачармыр, көрдүн нејләди? Она човгун
дејәрләр!

— Човгунун тәбиәти беләдир, јыхмалыдыр... — Кәрәм
деди.

— Кәрәм, бу күн сәнә нә олуб, биртәһәрсән?

— Неч...

Гәнбәр Кәрәмин үзүндәки гызартыны көрүб јәгин-
ләшдирди ки, катибә дедикләринин «бәһрәси» олмушдур.
Фәрәһләнди. Үрәјиндә: «Нә, катиб дәрсини вердим?»
Инди сән дә јаз әризәни. Авам адам, нијә баша дүш-

мүрсән ки, мән өзүм дә катиб кими адамам. Ја онун сөзү-
нү јерә сал, ја мәним, фәрги јохдур. Инди чәк чәзаны».

Бирдән Кәрәмин јадына нә дүшдүсә о, күнчдәки
һалтарасана тәрәф јериди. Тәләсик кејинди. Гапыны
ачырды ки, марағланды:

— Бу туфанда һара кедирсән?

— Јарым саата гајыдырам.

Кәрәм һараса баш чәкиб гајытды. Отагына кечмәди.
Үст-башындакы гары чырпмадан мүдирин јанына галх-
ды. Кәтирдији кағызы катибә верди. Катиб гајыната-
сынын атүстү јаздыгыны охуду: «Хаһиш едирәм, Кәрәми
башга отага көчүрәсиз!»

— Бундан сонра ишимиз вар ки, — катиб үз-көзүнү
бүздү. — Дәгигәдә гачагагсан бизим кишинин јанына.
Отурдугун отаг хошуна кәлмир?

Кәрәм сәбәбини башга чүр изаһлады:

— Гәнбәр јашлы кишидир, истәјирәм, чаванларла
отурум.

Катиб кағызы хырда-хырда доғрајыб:

— Елә бундан өтрү кишини нараһат еләмисән? —
деди.

Кәрәм сөз тапмады. Катиб кағыз ғырынтыларынын
анбия гутусуна атды.

— Нә дејирәм—деди,—икинчи мәртәбәдә отуран
Рәфијлә дәјиш јерини.

Кәрәм катибин отагындан чыхыб Рәфинин јанына
кәлмишди. Катибин сөзүнү чатдырмышды. Рәфи дим-
мәз-сөјләмәз кағыз-кугазыны голтуғуна вуруб Гәнбәрин
јанына көчмүшдү.

Сонра Гәнбәрин Рәфи илә сәһбәти башламышды:

— Рәфи, бала, икинчи мәртәбә сәнә јарашмады, Кә-
рәмә јарашды?

— Катиб өзү белә мәсләһәт билибдир. Катибин бир
сөзүнү ики еләмәк олар?

Гәнбәр дәфтәрчәни чыхарыб габагына гојмуш вә
Рәфини гејбәтә ширникләндирмишди:

— Катиб дүз еләмир. Нә вар, нә вар, Кәрәмин гоһуму
катибин гајынатасыјла достдур. Нә олсун ки! Әдаләтсиз-
ликдир. Дејил?

Рәфи даша дөндү. Үрәјиндә: «Сән өләсән! Ај мәнимлә
бачардын һа! Мән сәнинчин Кәрәм дејиләм».

— Рәфи, баласы, ешитмирсән? — Гәнбәр сорушду.
Рәфи јенә үрәјиндә данышды: «Бах, көр, сәнин башы-
на нә ојуи ачачағам».

Мән үрәк сиррими һәр адама ачмарам,—дејә Гәнбәр әләвә еләди.

Рәфи һејкәллијиндә галды, тәрпәнмәди. Гәнбәр дилләнди:

—Јохса ешитмирсән мәни?

Рәфи јенә сусду. Гәнбәр өзүндән чыхды:

—Адә, диллән дә! Баласы, дилин јохдур сәнин? Олма ја мәнән ешитдикләрини јығырсан чинәданына? Ки апарыб чатдырасан мүдирә?

Рәфи динмәди. О, чибиндәки кибрит бојда магнит фонун дүјмәсини чоҳдан басмышды...

ГАЈЫТМАДЫ

Совхозун архивчиси Мәммәдрәфинин башы саралмыш кағызлара, јазы-позуја елә гарышмышды ки, гапыны ачылдығыны һисс еләмәди. Бир дә көрдү башынын үстүндә ики нәфәр дајаныб: бири һүндүр, көк, икинчиси көдәк, арыг.

—Танымармын мәни? — Арыг күлүмсәди.

Мәммәдрәфи бахды, бахды, хатырлаја билмәди.

—Јадындадыр, бир вахтлар тәпик дөјүрдүк. Ешмә дүзүндә. Үч ајлыг әскәрдик һа? Зәкијәм дә...

—Јадыма кәлди, — дејә Мәммәдрәфи мызылданды.

Зәкинин аспирант јолдашы илә таныш оландан сонра машины евләринә сүрдүрдү. Мәммәдрәфи габагда, гонаглар архада, дәмир даравазадан кирдиләр ичәри. Нәјәтдә јубандылар бир аз. Бу ара Зәки Мәммәдрәфинин һәјәт-бачасыны көздән кечирә-кечирә башлады суалларыны јағдырмаға:

—Бу тојуглар сәнинди, Мәммәдрәфи?

—Бәли.

—Һиндушкалар нечә?

—Онлар да мәнимди.

—Газлар да сәнинди?

—Бәли.

—Бу дана да сәнинди, Мәммәдрәфи?

Мәммәдрәфи Зәкинин суалларындан тәнкә кәлиб:

—Һамысы мәнимдир, — деди.

Евә кечдиләр. Стол елә бил дүнәндән һазырланмышды. Јемәкләрин әтри адамы мәст едирди...

Гонаглар едән чыханда гар јеничә башламышды. Нәјәтдә Зәки Мәммәдрәфини јанлајыб гулағына нәсә пычылдады. Мәммәдрәфи кери дөнүб зирәмијә кирди. Орадан алма долу ики јешик чыхарыб апарыб гојду машинына. Гонаглар «сағоллашыб» отуран кими «Жигули» көтүрүлдү вә арха тәкәрләрдән гонаг палчыг сычрантылары Мәммәдрәфинин үзүнү хал-хал еләди.

Мәммәдрәфинин башы јенә идәрәдә кағыз-куғаза, јазы-позуја гарышмышды. Чөлдә гар дизә чыхырды. Күлөк пәнчәрәни арамсыз таггылдадыр, Мәммәдрәфинин пәһләсини төкүрдү. Бирдән гапыны күләк ачды елә бил. Мәммәдрәфи сәксәниб башыны галдыранда көзләринә инаймады. О иди. Арадан икичә күн кечмишди. Нә чыхмышды јадындан? Вә ја нә бәдбәхтлик үз вермишди? О уауулугда, о чәтинликдә јолу нијә гајытмышды көрәсән?

—Гуллуғун? — Сорушду Мәммәдрәфи.

—Мәнә пулла он-он беш чүчә лазымдыр.

Мәммәдрәфи бојнунун ардыны гашыјыб хејли фикрә кедәндән сонра ғыса бир әризә јазыб директорун отағына салды өзүнү. Сонра да шад-шалајын гајытды Зәкинин јанына.

—Ахыр ки, алдым, — деди. — Отуз манат еләјир.

Зәки чыхарыб пулу вермәк әвәзинә чибләринин ичин гашыды.

—Јанымда јохдур, әвәзимә вер, ики-үч күнә гајтара-чам.

Мәммәдрәфи елә јердә јахаланмышды ки, чарәси јох иди, верәди кәрәк. Олан-олмазыны чыхарды, верди...

Бир дә ил јарымдан сонра рајон мәркәзиндә растлашдылар:

—Хош көрдүк, ај Зәки? — дејә Мәммәдрәфи јенә сәнимин көрүшдү. — Нә вар, нә јох? О кедән олдун...

—Еһ, сорушма, Мәммәдрәфи.

—Елми ишин нә јердә галды?

—Јаман чүрүкчү ишдир, бурахдым...

—Мәнә гуллуғун?

—О чүчәләр чоҳ ә'ла чүчәләрди, Мәммәдрәфи, онлардан беш-он дәнә мүмкүн еләјә билмәзсән?

Бирдэн Мәммәдрәфинин һалы бүсбүтүн дәјишди. Елә билди Зәки ону әлә салыр.

— Биздә чүчә фермасы галмајыб, — дејә јалан да-
нышды, — биздә бу саат инәкләр, даналар, чамышлар
вар.

— Сатырсыз?

Мәммәдрәфи кинајә илә дилләнди:

— Бәли, сатырыг. Өзү дә ки, чох учуз.

Зәки бич-бич, шүбһәли-шүбһәли күлүмсәди.

— Шәһәрдә јашајан адамам, инәји, чамышы нејлә
јирәм?

— Даналардан апар. Неч јемисән дана әтини? Чејрам
әти нәдир онун јанында. Бирини апар, кәс гој сојудучу-
ја, бала-бала...

— Елә исә кәлләм, Мәммәдрәфи. Инди јох, башги
вахт.

— Мүтлэг кәл! Амма өзүнлә пул кәтирмәји унутма.
Онлар ајрылдылар. Зәки о кедән олду.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Повестләр

Ахирәт күнү	7
Јухума кир, ана	38
Үмнә һава	65
Мангуртлар	99
«Мәһәннәми» көрмүш адам	115

Һекајәләр

Мәнсиз	133
Шамхалын гонаглары	137
Јаатаглыг «исте'дады»	143
Шәјтан	151
Ғајытмады	156

Мирзаханлы Намеддин

КОНЕЦ СВЕТА

(На азербайджанском языке)

Баку, Гянджлик, 1992.

Нәшријјатын директору Ә. Т. Әлијев.

Мәтбәэнин директору А. Ш. Гулијев.

Рәссамы И. Гулијев.

Бәдин редактору Т. Гасымов.

Техники редактору Нәриман Вејсәл оғлу.

Корректору А. Гулијева.

Јығылмаға верилмиш 12. 07. 91. Чапа имзаланмыш 24. 10. 91. Кағыз форматы 84×108/32. Мәтбәә кағызы № 2. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Шәрти ч/в 8,40. Рәңкли шәрти ч/в 8,61. Учот нәшр/в. 8,48. Тиражы 20000. Сифариш № 705. Гијмәти 5. ман.

Азәрбајчан. Республикасы Дәвләт Мәтбуат Комитәси. «Кәнчлик» нәшријјаты Бақы, һүсү һачыјев күчәси, 4. 26 Бақы комиссары адына мәтбәә, Бақы, Әли Бајрамов күчәси, 3.

